

THE SAMNYĀSA UPANISHADS
WITH THE COMMENTARY OF
SRI UPANISHAD-BRAHMA-YOGIN

EDITED BY

MR. T. R. CHINTAMANI DIKSHIT, M.A.

WITH THE ASSISTANCE OF THE PANDITS OF THE ADYAR LIBRARY

1904
Sa2Vu
Dik

PUBLISHED FOR THE ADYAR LIBRARY

(THEOSOPHICAL SOCIETY)

1929

T.S.A. A.C.L.

LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 7901

Date. 19.11.56

Tell No. 322 Vuf. Dk

अष्टोत्तरशतोपनिषद्सु

संन्यास—उपनिषदः

श्री उपनिषद्ब्रह्मयोगिविरचितव्याख्यायुताः

अड्यार्—पुस्तकालयस्थैः पण्डितैः सहकृतेन

टि. आर्. चिन्तामणिदीक्षितेन

संपादिताः

अड्यार्—पुस्तकालयार्थे

प्रकटीकृताश्र



ॐ नमो
ब्रह्मादिभ्यो
ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो
वंशऋषिभ्यो
नमो गुरुभ्यः

DEDICATED TO
Brahma and the Rishis,
The Great Teachers
Who handed down Brahmavidya
through Generations



PREFACE

WITH this volume the Adyar Library finishes the publication of the Minor Upaniṣads, 98 in number, with the commentary of Upaniṣadbrahmayogin, which was undertaken by my predecessor the late Pandit A. Mahadeva Sastri. He had published four volumes, and I now issue the fifth volume containing the Saṃnyāsopaniṣads. I have closely followed the plan of the previous volumes. The book was seen through the press by the Pandits of the Adyar Library, who have worked with my predecessor in the publication of the previous volumes, and also by the assistant librarian, Mr. T. R. Chintamani, M.A. The Library does not intend at present to issue the ten Major Upaniṣads with the commentary of Upaniṣadbrahmayogin. The Library contains about 75 Upaniṣads more, nearly all of them yet unpublished. The Library will very soon issue all these Minor Upaniṣads, along with any more that may be available from outside.

C. KUNHAN RAJA,

Hon. Director.



अस्मिन् सम्पुटे अन्तर्गतानामुपनिषदां सूची

संख्या	उपनिषद्वाम	ईशादिसंख्या	पुटसंख्या
१.	अवधूतोपनिषत्	७९	१
२.	आस्त्रयुपनिषत्	१६	९
३.	कठरुद्रोपनिषत्	८३	१७
४.	कुण्डिकोपनिषत्	७४	२७
५.	जाबालोपनिषत्	१३	३८
६.	तुरीयातीतावधूतोपनिषत्	६४	९१
७.	नारदपरिव्राजकोपनिषत्	४३	९९
८.	निर्वाणोपनिषत्	४७	१३४
९.	परब्रह्मोपनिषत्	७८	१४९
१०.	परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्	६६	१६१
११.	परमहंसोपनिषत्	१९	१७१
१२.	ब्रह्मोपनिषत्	११	१७७
१३.	भिक्षुकोपनिषत्	६०	१९०
१४.	मैत्रेयुपनिषत्	२९	१९३
१५.	याज्ञवल्क्योपनिषत्	९७	२१३
१६.	शास्त्रायनीयोपनिषत्	९९	२२२
१७.	सन्यासोपनिषत्	६९	२३६



विषयसूचिका

१. अवधूतोपनिषत्

अवधूतजिज्ञासा	१
अवधूतशब्दस्याक्षरार्थः	१
प्रधानगौणावधूतचर्या	२
प्रियादिवृत्तेः पक्षित्वेन वर्णनम्	२
ज्ञानस्य फलम्	३
अवधूतचर्यानुक्रमणम्	३
महाब्रतम्	४
परमार्थसदुपदेशः	४
श्रवणादिविधानम्	५
विद्याफलम्	७

२. आरुण्योपनिषत्

पारित्राज्यलक्षणम्	९
संन्यस्यमानस्य कर्तव्यानि	१०
संन्यासमन्त्वलिङ्गविध्यादि	१२
संन्यासिनामासनादिनियमाः	१३
भिक्षानियमाः	१४
भिक्षानिभित्तोपस्थानमन्त्वः	१४

विद्वत्संन्यासाधिकारः	१९
उपसंहारः	१९

३. कठस्त्रोपनिषत्

ब्रह्मविद्याध्ययनम्	१७
ब्रह्मविद्याङ्गसंन्यासनिरूपणम्	१८
संन्यासक्रमः	१९
संन्यस्तस्य कर्तव्यानि	२०
ब्रह्मचर्यलक्षणम्	२१
ब्रह्मचर्यस्य फलम्	२१
ब्रह्मभावापत्तेः ज्ञानायत्तता	२१
ब्रह्मज्ञानफलम्	२२
एकस्यैव निर्विशेषब्रह्मणः सप्तधा भेदः	२६
विद्याफलम्	२६

४. कुण्डिकोपनिषत्

संन्यासपरिग्रहात्पूर्वं कर्तव्यानामनुक्रमणम्	२७
विदारस्यैव संन्यासाधिकारः	२९
जन्मनिवृत्यर्थं संन्यासपरिग्रहः	३०
संन्यस्तस्य न श्रौतस्मार्तग्रन्थेवनम्	३१
अग्निसेवने प्रत्यवायः	३१
चित्तशुद्रयर्थं प्रणवादिमहावाक्यानामावर्तनम्	३१
दीक्षानियमाः	३२
विश्वाधिष्ठानात्पञ्चभूतानां भेदः	३३
यतेः स्वानुभवप्रकटनम्	३४
योगाभ्यासेन ब्रह्मसाक्षात्कारः	३४

सविशेषज्ञानिनः क्रमसुक्तिः	३९
निर्विशेषब्रह्मज्ञानिनां मोक्षः	३६

५. जावालोपनिषत्

प्रथमः खण्डः

अविमुक्तोपासनम्	३८
-----------------	----

द्वितीयः खण्डः

अविमुक्तस्वरूपजिज्ञासा	४०
------------------------	----

अविमुक्तोपलब्धिसाधनम्	४०
-----------------------	----

तृतीयः खण्डः

अविमुक्तज्ञानोपायः	४२
--------------------	----

चतुर्थः खण्डः

सर्वकर्मसंन्यासज्ञानजिज्ञासा	४२
------------------------------	----

आहिताग्निसंन्यासविधिः	४४
-----------------------	----

निरग्निकसंन्यासविधिः	४९
----------------------	----

पञ्चमः खण्डः

ब्राह्मणस्यैव संन्यासेऽधिकारः	४६
-------------------------------	----

संन्यासेऽधिकृतानां कर्तव्यनिरूपणम्	४६
------------------------------------	----

षष्ठः खण्डः

पारमहंस्यपूर्गस्य सर्वोत्कृष्टता	४७
----------------------------------	----

साम्बरपरमहंसलक्षणम्	४८
---------------------	----

दिग्म्बरपरमहंसलक्षणम्	४८
-----------------------	----

६. तुरीयातीतावधूतोपनिषत्

तुरीयातीतावधूतचर्या, निष्ठाच

९१

७. नारदपरिव्राजकोपनिषत्

प्रथमोपदेशः

नारदं प्रति शौनकादीनां प्रश्नः

९९

विदेहसुक्तिलाभोपायोपदेशः

९६

द्वितीयोपदेशः

पारिव्राज्यस्वरूपक्रमः

९९

तृतीयोपदेशः

सन्न्यासाधिकारी

६१

आतुरसन्न्यासः

६२

आतुरसन्न्यासविधिः

६२

देशान्तरस्थाहिताग्रे: सन्न्यासविधिः

६३

सतृष्णस्य सन्न्यासपरिग्रहे नरकप्राप्तिः

६३

वैतृष्ण्यमेव सन्न्यासपरिग्रहे हेतुः

६४

विद्वत्सन्न्यासः

६४

अवैधपरिग्रहे प्रत्यवायः

६६

परिव्राजकानां धर्माः

६६

यतिचर्या तत्पलं च

६९

अजिह्वादीनां लक्षणम्

७०

यतीनां वर्जनीयानि

७१

यतिभिरनुष्टेयानि

७२

आश्रमानुसारेण पारिव्राज्यम्

७२

यतेरेव मुख्यब्राह्मण्यम्	७४
पारमहंस्यावधूताश्रमपरिग्रहः	७५

चतुर्थोपदेशः

यतिधर्माणां तत्फलस्य चोपन्यासः	७७
ऋग्संन्यासविधिनिरूपणम्	८१

पञ्चमोपदेशः

संन्यासप्रभेदा अनुष्ठानभेदाश्च	८७
संन्यासचातुर्विध्यम्	८८
वैराग्यसंन्यासः	८८
ज्ञानसंन्यासः	८९
ज्ञानवैराग्यसंन्यासः	८९
कर्मसंन्यासः	९०
निमित्तानिमित्तभेदेन कर्मसंन्यासस्य द्वैविध्यम्	९०
कुटीचकादिभेदेन संन्यासः षड्बिधः	९०
कुटीचकलक्षणम्	९१
बहूदकलक्षणम्	९१
हंसलक्षणम्	९१
परमहंसलक्षणम्	९१
तुरीयातीतलक्षणम्	९२
अवधूतलक्षणम्	९२
जीवत आतुरस्य ऋग्संन्यासः	९२
कुटीचकादीनां संन्यासविधिः	९२
परमहंसादित्रयाणां संन्यासविधिः	९३
कुटीचकादीनां मिक्षाविशेषः	९३
तेषां प्राप्यस्थानानि	९४

ब्रह्मानुसन्धानमेव कर्तव्यं, नान्यत्	९९
अननुसन्धाने पातित्यम्	१७
तुरीयातीतानां भोजनादिकं अन्यदीयेच्छैव	१८
ब्रह्मविद्विष्टः	१८
यतीनां भोजनादिनियमाः	१९
यतोर्जितेन्द्रियत्वम्	१००
यतेः सर्वकर्मपरित्यागः	१००
यतेरसाधारणधर्माः	१०२

षष्ठोपदेशः

मोक्षोपायजिज्ञासा	१०४
विद्वैहशरीरवर्णनादिकम्	१०४
तुर्यातीतत्वप्राप्त्युपायः	१०९
तुर्यातीतस्वरूपम्	१०७
असच्चयांत्यागः सच्चर्यानुष्टानं च	१०८
विविदिषोः श्रवणादिविधिः	११०

सप्तमोपदेशः

यतिनियमाः	११३
कुटीचकादीनां स्नानादिनियमेषु विशेषः	११९

अष्टमोपदेशः

तारकस्वरूपजिज्ञासा	११७
अन्तःप्रणवादीनां स्वरूपकथनम्	१२०
विराट्प्रणवस्य षोडशमात्रात्मकत्वम्	१२१
परब्रह्मानुसन्धानम्	१२३
विश्वादीनां चातुर्विद्यम्	१२४

तुर्यावस्थायाश्वातुर्विध्यम्	१२५
तुर्यतुरीयो ब्रह्मप्रणवः	१२६

नवमोपदेशः

ब्रह्मस्वरूपवर्णनम्	१२७
शास्त्रवेदनफलम्	१२९
ब्रह्मप्रसिस्तद्वेतुश्च	१३१

८. निर्वाणोपनिषत्

मुख्यावधूतलक्षणम्	१३४
गौणावधूतः तत्त्वार्था तत्फलं च	१४६
मुख्यावधूतोपायसंपत्तिः	१४७
अधिकारिनिरूपणम्	१४८

९. परब्रह्मोपनिषत्

वरिष्ठा ब्रह्मविद्या	१४९
त्रिपाद्ब्रह्मप्रापकोपायः	१९१
अन्तर्बाह्यशिखादिलक्षणम्	१९४
निर्विशेषब्रह्मस्वरूपम्	१९९
कर्मणः चित्तशुद्धिप्रापकत्वम्	१५५
मुमुक्षुणा कर्तव्यानि	१९८

१०. परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्

परिव्राजकलक्षणजिज्ञासा	१६१
अधिकारिनिरूपणम्	१६२
निरामयस्य संन्यासः	१६३

ब्रह्मप्रणवस्वरूपजिज्ञासा	१६६
अग्रजोपवीतिनो ब्राह्मणत्वम्	१६८

११. परमहंसोपनिषत्

परमहंसपरिव्राजकानां मार्गः	१७१
परमहंसपरिव्राजकानां स्थितिः	१७२

१२. ब्रह्मोपनिषत्

चतुष्पाद्वद्वास्त्रम्	१७७
परस्य ब्रह्मणोऽक्षरत्वम्	१७८
निर्वाणस्यैकत्वम्	१८०
त्रिवृत्सूत्रम्	१८०
नहिस्सूत्रम्	१८१
ब्रह्मसूत्रम्	१८१
ज्ञानशिखादीनां मुख्यब्राह्मणलिङ्गता	१८३
क्रियाङ्गसूत्रम्	१८३
निरूपचरितब्राह्मण्यम्	१८४
यज्ञोपवीतयाथात्म्यम्	१८४
ब्रह्मीभूतो विद्वानेक एव	१८५
ब्रह्मात्म्यपायः	१८६

१३. भिक्षुकोपनिषत्

चतुर्विंधा भिक्षवः	१९०
कुटीचकाः	१९०
बद्धूदकाः	१९१

हसा:	१९१
परमहसा:	१९१

१४. मैत्रेयुपनिषत्

प्रथमोऽध्यायः

संसारविरक्तस्यात्मजिज्ञासा	१९३
संसारनिर्वेदगाथा	१९३
ब्रह्मणो याथात्म्यप्रकटनम्	१९५

द्वितीयोऽध्यायः

मैत्रेयं प्रति महादेवस्योपदेशः	१९९
शौचविधानम्	२००
चित्तशुद्धिः	२०१
अहङ्कारादित्यागः	२०१
कर्मल्यागः	२०२
मुख्यसंन्यासः	२०२
संन्यासाधिकारी	२०३
मुक्तिं प्रति साधनान्तराणि	२०३
अनुभवः	२०३
परमरहस्योपदेशः	२०४
विदेहमुक्तस्य स्थितिः	२०५

तृतीयोऽध्यायः

मैत्रेयस्य स्वानुभवप्रकटनम्	२०६
-----------------------------	-----

१५. याज्ञवल्क्योपनिषत्

सर्वकर्मसंन्यासज्ञानजिज्ञासा	२१३
------------------------------	-----

आहिताग्निसंन्यासविधिः	२१३
निरग्निकसंन्यासविधिः	२१४
ब्राह्मणस्यैव संन्यासेऽविकारः	२१४
संन्यासेऽनविकृतानां कर्तव्यनिरूपणम्	२१४
पारमहंस्यपूर्गस्य सर्वोत्कृष्टता	२१५
साम्बरपरमहंसलक्षणम्	२१५
दिग्म्बरपरमहंसलक्षणम्	२१५
परिव्राजिनः परमेश्वरत्वम्	२१६
स्त्र्यादीनां कुत्सनम्	२१७
सद्यतिः	२१९

१६. शास्त्रायनीयोपनिषत्

मनसो बन्धमोक्षहेतुत्वम्	२२२
साधनचतुष्यसंपत्तिः	२२३
कुटीचकधर्माः	२२४
संन्यासिनां चातुर्विध्यं धर्मश्च	२२५
कुटीचकानां जपयज्ञादि	२२६
योगयज्ञादियज्ञचतुष्यम्	२२७
परिव्राजकैः कर्तव्यनिरूपणम्	२२८
वासस्थाने नियमः	२२९
आत्मज्ञानवतः स्थितिः	२३०
आरूढपातित्ये प्रत्यवायः	२३१
विष्णुलिङ्गद्वयानुवर्तनम्	२३३

१७. संन्यासोपनिषत्

प्रथमोऽध्यायः	
संन्यासविधिः	२३६

द्वितीयोऽध्यायः

संन्यासाधिकारी	२३९
पतितलक्षणम्	२३९
संन्यासानविकारिणः	२३९
संन्यासस्वीकारप्रकारः	२४०
संन्यस्तपुरुषस्तवः	२४०
दण्डप्रिग्रहः	२४१
दण्डलक्षणम्	२४१
क्रमण्डलुप्रिग्रहः	२४१
संन्यासिनां चातुर्विध्यम्	२४२
वैराग्यसंन्यासी	२४२
ज्ञानसंन्यासी	२४२
ज्ञानवैराग्यसंन्यासी	२४३
ऋग्मसंन्यासी	२४३
षष्ठिधसंन्यासः	२४३
कुटीचकः	२४३
बहूदकः	२४३
हंसः	२४३
परमहंसः	२४४
तुरीयातीतः	२४४
अवधृतः	२४४
प्रत्यग्ब्रह्मैक्यभावना	२४४
चितिशक्तिः तत्स्तुतिश्च	२४६
अभेदानुभवः	२४७
आतुरसंन्यासः संन्यासिनां प्राप्यस्थानानि च	२५१
संन्यासिभिः स्वरूपानुसन्धानं विना नान्यत्क्रमपि कार्यम्	२५२

तेषां चर्यादिकम्	.	.	.	२६३
यतीनां वज्यानि	.	.	.	२६६
षड्यतिपातकानि ; पातित्ये दोषनिरूपणं च	.	.	.	२७६
नामधेयपदसूची	.	.	.	२६१
विशेषपदसूची	.	.	.	२६३

अवधूतोपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

अवधूतजिज्ञासा

अथ ह साङ्कृतिर्भगवन्तमवधूतं दत्तात्रेयं परिसमेत्य पप्रच्छ ।
 भगवन् कोऽवधूतस्तस्य का स्थितिः किं लक्ष्म किं संसरणमिति ।
 'तं होवाच भगवो दत्तात्रेयः परमकारुणिकः ॥ १ ॥

गौणमुख्यावधूतालिहृदयाम्बुजवर्ति यत् ।
 तत्त्रैपदब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमवशिष्यते ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं अवधूतोपनिषत् अवधूतचर्याप्रकटनव्यग्रा
 निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्या: संक्षेपतो विवरणमारभ्यते ।
 साङ्कृतिदत्तात्रेयप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तुलर्या । आख्यायिकाम-
 वतारयति—अथेति । किमिति—भगवन्निति । साङ्कृतप्रश्नोत्तरं भगवानाह—
 तमिति । भगव इत्यत्र भव इति पाठस्वीकारे, भवतीति भवो भगवान् इति
 व्युत्पत्तिः ॥ १ ॥

अवधूतशब्दस्याकारार्थः

अक्षरत्वाद्वरेण्यत्वाद्धूतसंसारबन्धनात् ।
 तत्त्वमस्यादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्थते ॥ २ ॥

अवधूत इत्यक्षरार्थमाह—अक्षर इति ॥ २ ॥

गौणावधूतचर्या

यो विलङ्घ्यचाश्रमान्वर्णनात्मन्येव स्थितः सदा ।

अतिवर्णश्रमी योगी अवधूतः स कथ्यते ॥ ३ ॥

मुख्यावधूतः परमात्मेत्युक्त्वा स्वातिरिक्तनिवृत्तिप्रधानगौणावधूतचर्यामा-
ह—य इति ॥ ३ ॥

प्रियादिवृत्तेः पक्षित्वेन वर्णनम्

तस्य प्रियं शिरः कृत्वा मोदो दक्षिणपक्षकः ।

प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्दो गोष्ठदायते^१ ॥ ४ ॥

गोवाल्सदृशं शीर्षे नापि मध्ये न चाप्यधः ।

ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छाकारेण कारयेत् ।

एवं चतुष्पदं कृत्वा ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ५ ॥

तत्प्रियादिवृत्तिं पक्षित्वेन वर्णयति—तस्येति । योऽवधूत इति स्वातस्तस्य
साधनसम्पत्तिजं प्रियं हर्षं शिरः कृत्वा समाहितावस्थायां यो हर्षः स मोदो
दक्षिणपक्षत्वेन चिन्त्यः । अखण्डाकारवृत्तिजः प्रमोद उत्तरपक्षत्वेन ध्येयः । निर्विकल्पसमाधिजो यः आनन्दः स आत्मा ; स एव गोष्ठदायते प्रियमोदप्रमोदानन्द-
रूपेण चतुर्धा भिद्यते ॥ तत्र शीर्षे साधनसंपत्तिजहर्षे स्वात्मबुद्धिं न कुर्यात् । न
चाप्यधः दक्षिणोत्तरपक्षोपमे समाहितचित्ताखण्डाकारवृत्तिरूपे मोदे प्रमोदे च
स्वात्मबुद्धिं न कुर्यात् । तथा मध्येऽपि निर्विकल्पकसमाधिजानन्दे स्वात्मधियं
ल्यजेत् । तथा चेदात्मधीः कुत्र कार्येत्यत्र यद्बोवाल्सदृशं किञ्चिद्वशिष्टं

^१ उ, उ १. गोष्ठदाकृतिः

तद्वह्नपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छाकारेण कारयेत् । यत्प्रियाद्यवयवकल्पनाधिकरणं तद्वत्हेयांशापाये यद्विशिष्यते तन्निरधिकरणं निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रं स्वावशेषधिया ध्यायेदिल्यर्थः । एवमेकं चतुर्धा विभज्य पुनस्तदारोपापवादाधिकरणं निरधिकरणं ब्रह्म स्वमात्रमिति ये जानन्ति ते तज्ज्ञानसमकालं तन्मात्रावशेषलक्षणां परमां गतिं विदेहमुक्तिं यान्ति विदेहमुक्ता भवन्तील्यर्थः ॥ ४, ९ ॥

ज्ञानस्य उत्कर्षः

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ ६ ॥

कर्मादिभिरपि कैवल्यमाप्तुं शक्यते किं ज्ञानेनेतत आह—नेति । “कर्मणा बद्धयते जन्तुः किं प्रजया करिष्यामः” “मा गृधः कस्य चिद्रनम्” इति च श्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मातिरेकेणापहोतव्यैः कर्मप्रजाधनैः केऽप्यमृतत्वं नानशुः । किन्त्वेतत्सर्वत्यागेन ब्रह्मातिरिक्तं नेति इति स्वातिरिक्तसामान्यसंन्यासेन सम्यज्ञानात्मना अमृतत्वं विदेहकैवल्यमानशुः प्राप्नुयुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अवधूतचर्यानुक्रमणम्

स्वैरं स्वैरविहरणं तत्संसरणम् । साम्बरा वा दिग्म्बरा वा ।
न तेषां धर्माधिमौ न मेध्यामेध्यौ । सदा सांग्रहणयेष्टचाश्वमेध-
मन्तर्यां यजते । स महामस्त्रो महायोगः ॥ ७ ॥

अवधूतचर्यामनुक्रामति—स्वैरमिति । श्रुतिस्मृतिशिष्टाचाराविरोधेन स्वच्छन्दं स्वैरं स्वैरविहरणं तत्संसरणं यद्वच्छयागतभिक्षादिदेहधारणमात्रोपयोगि-परिग्रहपूर्वकं स्वाज्ञलोकोन्मादनप्रवृत्तिनिरासकं तत्संसरणमटनमित्यर्थः । केचन अवधूतचित्तमलाः सन्तः साम्बरा वा दिग्म्बरा वा भवन्ति । न तेषां धर्माधिमौ विद्येते, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुस्वाज्ञानवैरल्यात् । तथा तदृष्ट्या न मेध्यामेध्यौ भवतः केवलब्रह्मात्रदृष्टित्वात् । तादृशः किं करोतील्यत्राह—सदेति । ब्रह्मैव सर्वं ब्रह्माति-

रिक्तं न किञ्चिदस्ति इति यथा सम्यग्ज्ञानवृत्त्या गृह्णते सा संग्रहणी, सैव सांग्रहणी ।
तथा सांग्रहणयेष्टथा जुष्टं श्वः परश्वो वा स्वातिरिक्तपशुमेधनं विश्वसनमपहवं कर्तव्यं
इत्यत्र यद्विलम्बनासहं तदेवाश्वमेधमन्तर्यांगं विद्वान् यजते सदा सर्वापह्ववसिङ्गं ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति तन्मात्रतया अवतिष्ठते ॥ ७ ॥

महाब्रतम्

कृत्स्नमेतच्चित्रं कर्म स्वैरं न विगायेत् । तन्महाब्रतम् ।
न स मूढवल्लिष्प्यते ॥ ८ ॥

यथा रविः सर्वरसान्प्रभुड्के हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षः ।

तथैव योगी विषयान्प्रभुड्के न लिष्प्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः ॥ ९ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥

स एव कृत्स्नमेतच्चित्रं कर्म अहमेतादशा इति येन केनापि स्वैरं स्वच्छन्द-
शीलं जात्वपि न विगायेत् इति यत् तत् महाब्रतम् । यदि कदाचित् बहिष्ठ-
प्राण्यदृष्टानुरोधेन स्वशीलं विगायेत्तदाऽयं न स मूढवल्लिष्प्यते । तदेव सदृष्टान्तं
प्रपञ्चयति—यथेति ॥ युगपत्सर्वकामाशनेऽपि न वर्धते न हीयते स्वयं अविकृतः
सन् स्वातिरिक्तशान्तिं भजतील्याह—आपूर्यमाणमिति । अपरिच्छन्नविषयसेवया
योगी मुच्यते न तथा कामी परिच्छन्नविषयसेवयापि हीयते इत्यर्थः ॥ ८-१० ॥

परमार्थसङ्कुपदेशः

न निरोधो न चोत्पत्तिर्बद्धो न हि न साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ११ ॥

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धै भुक्तेश्च सिद्धये ।

बहुवृत्त्यं पुरा स्यान्मे तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ १२ ॥

तदेव कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् ।
 दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ॥ १३ ॥
 परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ।
 अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयिथासवः ॥ १४ ॥
 सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ।
 व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ॥ १५ ॥
 येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ।
 निद्राभिक्षे स्तानशौचे नेच्छामि न करोमि च ॥ १६ ॥
 द्रष्टारश्वेत्कल्पयन्तु किं मे स्यादन्यकल्पनात् ।
 गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना ।
 नान्यारोपितसंसारधर्मनिवमहं भजे ॥ १७ ॥

यत् परमार्थसत् तदुपदिशति—नेति । निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रे स्वाति-
 रिक्तप्रपञ्चोत्पत्तिप्रलयादिकं कुतः संभवति ब्रह्म निष्प्रतियोगिकमवशिष्यते इत्यर्थः ॥
 एवं दत्तात्रेयमुखतः परमार्थतत्त्वं स्वावशेषधियावगम्य तदनुज्ञया तन्निष्ठो भूत्वा
 स्वाज्ञलोकानुकम्पया सर्ववेदान्तसिद्धान्तः प्रकटयितव्य इति स्वानुभवं स्वधन्यतां
 च प्रकाशयामासेत्याह—ऐहिकेति ॥ तत्र कृतार्थत्वेन संसारानुवर्तने का ह । निरित्यत्र—
 दुःखिन इति ॥ तथापि यर्त्तिकचित् कर्म त्वया अनुष्टेयं इत्यत्र— अनुतिष्ठन्तिवति ॥
 किं च—व्याचक्षतामिति ॥ ११—१७ ॥

श्रःणादिविधानम्

शृणवन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन्कस्माच्छृणोम्यहम् ।
 मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥ १८ ॥

विपर्यस्तो निदिध्यासे किं ध्यानमविपर्यये ।
 देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥ १९ ॥
 अहं मतुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ।
 विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥ २० ॥
 आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।
 कर्मक्षये त्वसौ नैव शान्म्येद्भयानसहस्रतः ॥ २१ ॥
 विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्भयानमस्तु ते ।
 अबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्धयायाम्यहं कुतः ॥ २२ ॥
 विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
 विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ २३ ॥
 नित्यानुभवरूपस्य को मेऽत्रानुभवः पृथक् ।
 कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव नित्यशः ॥ २४ ॥
 व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वान्यथापि वा ।
 ममाकर्तुरलेपस्य यथारब्धं प्रवर्तताम् ॥ २५ ॥
 अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।
 शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेऽहं मम का क्षतिः ॥ २६ ॥
 देवार्चनस्मानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः ।
 तारं जपतु वाकतद्वत्पठत्वास्मायमस्तकम् ॥ २७ ॥
 विष्णुं ध्यायतु धीर्घद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् ।
 साक्ष्यहं किञ्चिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥ २८ ॥

कृतकृत्यतया त्रुपः प्राप्यप्राप्ततया पुनः ।

त्रृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्योऽसौ निरन्तरम् ॥ २९ ॥

धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेद्मि ।

धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टम् ॥ ३० ॥

धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेऽद्य ।

धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि ॥ ३१ ॥

धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किञ्चित् ।

धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥ ३२ ॥

धन्योऽहं धन्योऽहं त्रुपेमें कोपमा भवेल्लोके ।

धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः ॥ ३३ ॥

अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढम् ।

अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयम् ॥ ३४ ॥

अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम् ।

अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः ॥ ३५ ॥

श्रवणाद्यकर्तव्यतामप्याह—शृणवन्त्वति । कथं वर्तसे इत्यत्र—देवार्चनेति ॥
किमिति—धन्योऽहमिति ॥ पालयितं पलायितमिति पक्षद्वयम् ॥ स्वानुभवं प्रकटयित्वा
साङ्कृतिर्भिर्गवतानुज्ञातो भगवन्तं हृदये कृत्वा यथासुखं विच्चारेत्यर्थः ॥ १८—३५ ॥

विद्यापठनानुसन्धानफलम्

य इदमधीते सोऽपि कृतकृत्यो भवति । सुरापानात्पूतो
भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । ब्रह्महत्यात्पूतो भवति ।

कृत्याकृत्यात्पूतो भवति । एवं विदित्वा स्वेच्छाचारपरो भूयात् ।
ओं सत्यम् । इत्युपनिषत् ॥ ३६ ॥

ग्रन्थतोऽर्थतश्चैतद्विद्यापठनानुसन्धानफलमाह—य इति । यथावत् एवं
विदित्वेति । लोकोन्मादननिरासकोऽश्यमस्य स्वेच्छाचारः तस्यापि प्राप्य-
दृष्टायतत्वात् वस्तुतो न ह्यस्य प्रवृत्तिः निवृत्तिर्वास्ति ब्रह्मनिष्ठस्य निष्प्रतियोगिक-
ब्रह्मात्रपर्यवसन्नत्वात् ब्रह्मैवायमित्यर्थः । इत्युपनिषष्ठब्दः अवधूतोपनिषत्परि-
समाप्त्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रिशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
अवधूतोपनिषदो व्याख्यानं लिखितं लघु ।
अवधूतोपनिषदः पञ्चाशद्ग्रन्थसंयुता ॥

इति श्रीमदीशायष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे एकोनाशीतिसंख्या-
पूरकमवधूतोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

आरुण्युपनिषत्

आप्यायन्तु—इति शान्तिः

पारिव्राज्यलक्षणम्

आरुणिः प्रजापत्यः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गत्वोवाच ।
केन भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृजानीति । तं होवाच प्रजापतिः ।
तत्र पुत्रान्भ्रातृन्बन्धवादीज्ञरखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च
भूलोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकं च अतल-
वितलसुतलपातालरसातलतालातलमहातलब्रह्माण्डं च विसृजेत् ।
दण्डमाच्छादनं कौपीनं च परिग्रहेत् शेषं विसृजेत् । इति ॥ १ ॥

आरुणिकाख्योपनिषत्व्यातसंन्यासिनोऽमलाः ।
यत्प्रबोधाद्यान्ति मुक्तिं तद्रामब्रह्म मे गतिः ॥

इह खल्वारुणिकोपनिषदः सामवेदप्रविभक्तत्वेन केनछान्दोग्ययोः विव्यातो-
पोद्वातप्रकरणमत्रापि स्मर्तव्यम् । आरुणिप्रजापतिप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका
विद्यास्तुत्यर्था । आरुणिः प्रजापतिं पारिव्राज्यलक्षणं पृच्छतीत्याह—आरुणिरिति ।
अरुणस्यापत्यमारुणिः प्रजापतिशिष्यः प्रजापत्यः प्रजानां पालयितुः प्रजापतेर्लोकं
जगाम गत्वान् । तत्रापि तं प्रजापतिं गत्वा विनयेनोपसङ्गम्योवाच । किमिति—हे-

भगवन् प्रजापते केनोपायेन अहं सर्वकर्माण्यशेषतो विसृजानि निःशेषं ल्यजेयं
इत्याखणिना पृष्ठः प्रजापतिः एवमुवाचेत्याह—तमिति । य एवं पृष्ठः कर्माण्यशेषतो
विसृजानीति तं प्रजापतिर्हीवाच किल । किमिति—तब पुत्रभ्रातृश्वरुस्यालादिबन्धु-
जनान् शिखां यज्ञोपवीतं यागं तदुपलक्षितसर्वकर्म स्वसूत्रगोत्रादिकं स्वाध्यायं
स्वशाखादिवेदांश्च भूलोकादिमहातलान्तर्लोकविशिष्टं ब्रह्माण्डं च स्वातिरिक्तधिया
विसृजेत् । चकारात् स्वेन याजनीयपुत्रादिब्रह्माण्डान्तं स्वोपभोगतया अस्ति
नास्तीति विभ्रममपि संत्यजेदिति होत्यते । लोकोन्मादप्रवृत्तिनिरसनाय स्वोपभोगार्थं
वा दण्डं आच्छादनं कौपीनं परिग्रहेत् । तदितरत् यदत् प्राह्यत्वेन मन्यते लोकः
तच्छेषमशेषं विसृजेत् । आवृत्या यदत् त्यक्तं स्वातिरिक्तधिया तत्तत् स्वमेऽपि न
परिग्रहेत् इति होत्यते ॥ १ ॥

संन्यस्यमानस्य कर्तव्यानि

गृहस्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा अलौकिकाश्चीनुदराश्चै समा-
रोपयेत् । गायत्रीं च स्ववाच्यग्नौ समारोपयेत् । उपवीतं भूमावप्सु
वा विसृजेत् । कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत् ।
पवित्रं विसृजेत् । दण्डांलोकाश्चीन् विसृजेत् इति होवाच । अत
ऊर्ध्वमन्त्ववदाचरेत् । ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् । औषधवदशन-
माचरेत्^१ । त्रिसंध्यां स्नानमाचरेत् । संधि समाधावात्मन्याचरेत् ।
सर्वेषु^२ वेदेष्वारणमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेत् । खल्वहं
ब्रह्मसूत्रं, सूचनात् सूत्रं, ब्रह्मसूत्रमहमेवं विद्यात् । त्रिवृत्सूत्रं
त्यजेद्विद्वान्य एवं वेद ॥ २ ॥

^१ उ १. ‘ओषधवदशनमाचरेत्’ इति नास्ति.

^२ उ १. ‘वेदेष्वावरणं’

“कौपीनयुगळं कन्था दण्ड एकः परिप्रहः ।
यतेः परमहंसस्य नाधिकं तु विधीयते ॥”

इत्यादिश्रुतेः यदि परिव्रजनाधिकारी गृहस्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा भवतु तदा ते स्वस्वाश्रमोचितालौकिकाभीन् उदराघौ समारोपयेत् स्वस्वाग्निमात्म-समारोपणं कुर्यात् । ब्राह्मण्याधारां वेदमातरं गायत्रीं च स्ववाच्यग्नौ समारोपयेत् । चशब्दः ब्रह्मचर्याद्याश्रमे यावन्तो मन्त्रा गृहीताः तानपि त्यजेदिति विध्यर्थः । यज्ञोपवीतं “यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत्” इति मन्त्रेण भूमौ वा अप्सु वा विसृजेत् । यदि कथित् कुटीचको ब्रह्मचारी पारमहंस्याश्रममारोद्गमिच्छति तदा कुदुम्बप्रदेशं विसृजेत् । पुरा परिगृहीतजलपात्रपवित्रिदण्डलोकाग्निरूद्धमूलाध्यवसायानपि विसृजेदिति होवाच प्रजापतिः । यदैवं सर्वं परित्यजति तदा तत् ऊर्ध्वं मन्त्रः संकल्पः एवमेवं भवितव्यमिति । तद्विपरीतोऽमन्त्रवान् निःसंकल्पवता मनसा स्वाश्रमोचितकर्म आचरेत् । ऊर्ध्वगमनं मनोराज्यं विसृजेत् । त्रिसन्ध्यां प्रातर्मध्याहसायाहेषु यथाशक्ति स्नानमाचरेत् । “जीवात्मपरमात्मनोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेदं एव विभग्नः सा सन्ध्या” इति,

“नोदकैर्जायते सन्ध्या न मन्त्रोच्चारणेन तु ।
सन्धौ जीवात्मनोरैक्यं सा सन्ध्या सद्गृहीयते ॥”

इति च श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन समाधावात्मन्यन्तःकरणे प्रत्यक्षपरचितोः सन्धि-मैक्यमाचरेत् । न कदापि तयोर्भेदबुद्धिं कुर्यात् । सर्वेषु वेदेषु विद्यमानमारणं सावित्रमावर्तयेत् । यद्वा तेनास्माकं किमिति ? उपनिषद्दमावर्तयेदुपनिषद्दमावर्तयेदिति वीप्सया तदावर्तनं तदर्थविचारं विना क्षणमात्रमपि न स्थेयमिति द्योत्यते । सर्वोपनिषदर्थब्रह्मसूत्रमहमेव खलु ब्रह्म । सूत्रार्थं श्रुतिः स्वयमेवाह । सर्वेषु वेदेषु निष्प्रतियोगिकतया ब्रह्मात्रस्यैव सूचनात् यत् सूत्रं तदेव ब्रह्मसूत्रमहमेवेति विद्याद्यएवं वेद । स विद्वान् त्रिवृत्सूत्रं यज्ञोपवीतं तदुपलक्षितप्रपञ्चजातं स्वातिरिक्तधिया संल-जेत् न पुनः स्मरेदित्यर्थः ॥ २ ॥

संन्यासमन्वयलिङ्गविद्यादि

संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति त्रिस्कन्त्वा अभयं
 सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । सखा मा जोपायोजः सखा योऽसीन्द्र-
 स्य वज्रोऽसि वार्तेन्द्रः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेत्यनेन मन्त्रेण कृतं
 वैष्णवं दण्डं कौपीनं परिग्रहेत् । औषधवदशनमाचरेदौषधवदशनं
 प्राशीयाद्यथालाभमश्चीयात् । ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं
 च यत्नेन हे रक्षतो हे रक्षते इति ॥ ३ ॥

केन मन्त्रेण संन्यासः कर्तव्यः ? किं वा संन्यासलिङ्गः ? तदनुष्ठेयविधिर्वा
 कीदृशः ? इत्याशङ्कयाह—संन्यस्तमिति । यदि विद्वान् मुनिस्तदा नारदपरिव्राज-
 कोपनिषद्गुरुथोपदेशोक्तरीया कृच्छ्रप्रायथित्ताष्ट्राद्वसकेशविसर्जनपूर्वकक्षोरस्तान-
 गायत्र्यादिमन्त्रग्रामस्वशाखोपसंहरणपुरुषसूक्तविरजाहोमाश्चुपसंहारपूर्वकं नाभिद्वो-
 दकमुपविश्य यद्यत् गायत्र्यादि स्वाधीतं तत्तत्सर्वं व्याहृतिषु प्रवेशयित्वा “अहं
 वृक्षस्य”, “यश्छन्दसां”, इति मन्त्रोच्चारणपूर्वकं देवब्राह्मणसन्निधौ स्वयमुत्तरां
 दिशमवलोकयन्, देवब्राह्मणा यूयं शृणवन्तु दारेषणायाश्च धनेषणायाश्च लोकेष-
 णायाश्च व्युत्थितोऽहमस्मीति विज्ञाय “ॐ भूः संन्यस्तं मया” इत्यादि प्रातिस्व-
 केन व्याहृतियमुच्चार्याय कृत्स्वमपि संन्यस्तं मयेति चोच्चार्य मन्द्रमध्यमताङ्गनव्यनिभिः
 एवं निर्भयः सन् त्रिवरोद्घोषणपूर्वकं “अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते
 स्वाहा” इति मनुना जलं प्राश्य, ततः प्राच्यां दिशि पूर्णाङ्गलिं प्रक्षिप्य “ॐ स्वाहा”
 इत्यवशिष्टकेशानुत्पाद्य “यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत्” इति मन्त्रेण यज्ञोपवीतं
 छित्वा “ॐ भूः समुद्रं गच्छ स्वाहा” इत्यप्सु जुहुयात् । ततः पुनः प्रैषं त्रिवर-
 मुच्चरेत् । यद्यत् स्वातिरिक्तत्वेनाभिमतं तत्तत्सर्वं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रधिया मया
 संन्यस्तं सम्यक् त्यक्तम् । आवृत्तिरादरार्था । एवं ब्रह्मादिस्तम्बान्तसर्वभूतेभ्योऽभयं
 मया दत्तं तथा सर्वभूतैरपि महाभिमिति प्रतिज्ञाय जातरूपधरः सन् शतपदमुदीर्चीं
 दिशं गच्छेत् । ततो गृहस्थप्रार्थनया गुरुनिकटमागल्य तैर्दत्तकटिसूत्रकौपीनशाटिक-

मण्डलुदण्डादिकं तत्त्वमन्त्रोच्चारणपूर्वकं गृहीत्वा, अथ गुरोः सकाशात् प्रणव-
महावाक्यादिकं स्वीकृत्य स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्यर्थः । “सखा मा गोपाय” इति
दण्डप्रहणमन्त्रः । उक्तलक्षणलक्षितोऽयं दण्डो वैराजरूपः । तदभेदेन यः स्वांशज-
व्यष्टिजीवसखाजः इन्द्रस्य वार्त्रामो वज्रोऽसि यतो मे स्वांशजत्वेन सखा असि ।
अतस्त्वं मा मां गोपाय पालयतु । अतस्त्वं मे शर्मकृत् भव त्वदर्शनात् पुरा
यन्मया कृतं पापं तन्निवारय इत्यनेन मन्त्रेण कृतं वैणवं दण्डं परिग्रहेत् । कौपीन-
परिग्रहणं कठिसूत्रकमण्डलुशाख्याद्युपलक्षणार्थम् । यथा यथा मेदोद्वद्विन जायते
प्राणोऽपि देहं न त्यजति तथा तथा औषधवदशनमाचरेत्, औषधवदेवाशनं प्राशी-
यात् । स्वाशनस्य गृहस्थाधीनत्वेन यथालाभमक्षीयात् । बाह्यमान्तरं चेति द्विविधं
ब्रह्मचर्यादि । तत्राणाङ्गमैयुनवर्जितं बाह्यम् । ब्रह्मावमनश्चारो ह्यान्तरब्रह्मचर्यम् । तथा
हिंसां परस्वपीडाकरलक्षणां च, तथैवापरिग्रहं च प्राणसंधारणेतरापरिग्रहं बाह्यं ब्रह्मैव
स्वमात्रमितिधिया स्वातिरिक्तसामान्यापरिग्रहमान्तरं च, तथा सत्यं च प्राणिमात्र-
प्रियकरसत्यवचनं बाह्यं स्वयमेव सत्यं सन्मात्रमित्यान्तरं हे शिष्याः यूर्यं एतद्वाह्या-
न्तरप्रविभक्तब्रह्मचर्याहिंसापरिग्रहादिकं महता प्रयत्नेन रक्षत । आवृत्तिः अप्रमादेनैवा-
चरणीयमित्यवधारणार्था । रक्षतेत्यर्थं रक्षतः इति प्रयोगस्तु छान्दसः ॥ ३ ॥

संन्यासिनां आसनादिनियमाः

अथातः परमहंसपरित्राजकानामासनशयनाभ्यां भूमौ ब्रह्म-
चारिणाम् । मृत्पात्रं वा अलाबुपात्रं दारुपात्रं वा । कामक्रोधलोभ-
मोहदम्भदर्पेच्छासूयाममत्वाहंकारादीनपि त्यजेत् । वर्षासु ग्रुवशीलो-
ऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्वरेद्, द्वावेवाचरेत् द्वावेवाचरेत् । स खलु एवं
यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत् । पितरं पुत्र-
मग्न्युपवीतं कर्म कलत्रं चान्यदपीह ॥ ४ ॥

तेषामासनशयनपात्रनियममाह—अथेति । अथ गुरुपदेशानन्तरं यतः
संन्यासकाले मृद्वासनखट्वादिकं परित्यक्तं अतः । परमहंसः परमात्माहमस्मि इति

दृढनिश्चयेन स्वातिरिक्तविद्या यद्यत् भातं तत्तत् सर्वं परित्यज्य ब्रह्मात्रपदं ब्रजन्तीति परिब्राजकाः । तेषां परमहंसपरिब्राजकानां ब्रह्मणेव चरतां ब्रह्मावासापन्नानां भूमावेव आसनं शयनं च आसनशयने ताभ्यामेव देहयात्रा संभवति, न मृद्गास्तरण-शय्याकाङ्क्षास्ति । “महत्पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत्” इति, “शय्या भूतलमजिनं वासः” इति च श्रुतेभाष्यकारोक्तेश्च । तेषामुदकाहरणार्थं कमण्डलुस्थानीयं मृत्पात्र-मलाबुपात्रं दारुपात्रं वा भवति । तत्र मृत्पात्रासंभवे अलाब्दादिपात्रं वा प्राणं, न तु लोहविकारमित्यर्थः । कदाचिदपि स्वोपस्करविषये यदि प्रसक्तेयं कामक्रोधादिवृत्तिः तन्निःशेषं संत्यजेदित्यर्थः । प्राणिहिंसानिवृत्यर्थं वर्षासु चातुर्मास्यनियमपुरस्सरं यतिः एकत्र स्वयोग्यप्रदेशे ध्रुवशीलः स्थिरासनो भवेत् । शिष्ठाष्टौ मास्येकाकी यतिश्चरेत् । यद्वा—“पक्षा वै चतुरो मासा इति द्वौ मासौ वा वसेत्” इति श्रुत्यनुरोधेन मासचतुष्टयनियमं विहय यावाषाढ्यावाणमासौ तौ द्वावेवाचरेदिति । आवृत्तिः अवधारणार्था । एकत्र मासचतुष्टयवसनात् तत्रत्यानां श्रमो भवेदिति दययेत्यर्थः । यो यद्येवं पारिब्राज्येयतां विद्वान् भवति तदा सोऽयमुपनयनादूर्ध्वं उपनयनात् प्राग्वा हस्तामलकाचार्यवज्ञातमत्रेण विदिततत्त्वश्चेत् संन्यसेत् । यदि गार्हस्थ्यदशायां संजातविरागः संन्यस्तुमिच्छति तदानीमेव पितरं पुत्रमम्युपवीतं कर्मर्थस्वीकृत-कलत्रं च, पुनरन्यदपि यद्यत् स्ववन्धवेतुत्वेन द्योत्यते तदपि संत्यजेत् संन्यसे-दित्यर्थः ॥ ४ ॥

भिक्षानियमाः

यतयो मिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति पाणिपात्रम्, उदरपात्रं वा ॥५॥

तेषां भिक्षानियममाह—यतय इति । “यतयो भिक्षार्थमेव व्यङ्गारे भुक्त-वज्ञने” इति श्रुतिसिद्ध्यथोक्तकाले ग्रामं प्रविशन्ति, न तदतिरिक्तकाले । तैः पाणिपात्रं उदरपात्रं वा शारीरस्थित्यर्थमङ्गीकृतम् । यावजीवं तेनैव कालं नयन्ति ॥ ५ ॥

भिक्षानिमित्तोपस्थानमन्वः

ओं हि ओं हि ओं हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत् । विद्वान्य-
एवं वेद ॥ ६ ॥

भिक्षानिभित्तोपस्थानमन्त्रमाह—ॐ हीति । अँ हि ॐ हि ॐ हि इति
मन्त्रेण सूर्यमण्डलस्थात्मानुसंधानं कुर्वन् अथ ग्रामं प्रविशेदित्यर्थः ।

“पाणिपात्रश्वरन् योगी नासकृद्वैक्षमाचरेत् ।
आस्येन तु यदाहरं गोवन्मृगयते मुनिः ।
तदा समः स्यात् सर्वेषु सोऽदृतत्वाय कल्पते ॥”

इति श्रुतेः । य एवमेतदुपनिषदं वेद यथावद्विद्वान् विन्यसेत् विद्वत्संन्यासं
कुर्यात् ॥ ६ ॥

विद्वत्संन्यासाधिकारः

पालाशं वैलवमौदुम्बरं दण्डं मौञ्जीं मेखलां यज्ञोपवीतं च
त्यक्ता शूरो य एवं वेद ॥ ७ ॥

किं कृत्वा संन्यसेदित्यत आह— त्यक्त्वेति । ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा
क्रमेण पालाशं वैलवमौदुम्बरं दण्डं मौञ्जीं मेखलां यज्ञोपवीतम् । चशब्दः
एतत् सर्वं त्यक्त्वा विन्यसेदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

उपसंहारः

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥ ८ ॥
तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ इति ॥ ९ ॥
एवं निर्वाणाचुशासनं वेदाचुशासनं वेदाचुशासनम् । इत्युपनिषद् ॥

य एवं वक्ष्यमाणं विष्णुपदं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति वेद सोऽयं स्वाति-
रिक्ताविद्यापदतत्कार्याप्हवीकरणदक्षत्वेन शूरो भूत्वा तन्मात्रतया अवशिष्यते

इत्युपसंहरति—तदिति । तदेतन्निर्विशेषं ब्रह्म स्वाज्ञदृष्टिविकल्पतस्वाविद्यापद-
तत्कार्यप्रसक्तौ तदारोपापवादाधिकरणतया विभातस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य
त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य स्वाधिष्ठेयाविद्यापदतत्कर्यापवादसापेक्षताधिकरणतासंभव-
प्रबोधसिद्धत्वेन परमं निरधिकरणतया सर्वोत्कृष्टं निलसूरभिः ब्रह्मविद्विष्टैः ।
स्वमात्रतया पद्यत इति पदं तद्विष्णोः परमं पदम् । ‘रहोः शिरः’ इतिवत् विष्णु-
याथात्म्यं सूरयो ब्रह्मविद्विरीयांसः सदा निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति पश्यन्ति ।
पश्यन्तीतिव्यपदेशात् विष्णुपदस्य दृश्यत्वेन परिच्छिन्नता स्यादिल्यत आह—दि-
वीति । दिवि योतनात्मके ब्रह्मणीव चक्षुर्दृष्टिः दर्शनं तद्वोचरज्ञानमाततमपरिच्छिन्नं
तद्विष्णुपदं निष्प्रतियोगिकपूर्णं स्वभेदेन सूरयः पश्यन्ति चेत् तत्परिच्छेदं
भवितुमर्हति । न हि तथा ते पश्यन्ति किं तु स्वयमेव विष्णुपदं पश्यन्तीत्यर्थः ।
किंविशेषविशिष्टाः सूरयः? तदर्शनतस्तन्मात्रतया विशिष्यन्त इत्यत आह—
तदिति । विप्रासः विप्राः ब्रह्मविद्विष्टाः ब्राह्मणाः विपन्यवो विगतस्वातिरिक्ता-
लाभप्रयुक्तमन्यवः, स्वातिरिक्तस्य स्वमात्रतया लब्धत्वात् । अत एव ते
जागृवांसः स्वाज्ञाननिद्रावैरल्यात् नित्यं जागरुकाः । विष्णोर्यत् परमं पदं
स्वमात्रतया पश्यन्ति तदर्शनसमकाळं एते तन्मात्रावशेषतया तद्विष्णुपदं समिन्धते
तन्मात्रतया अवशिष्यन्ते । इत्येवं निर्वाणस्य कैवल्यस्य अनुशासनं वेदानु-
शासनम् । वेदानुशासनमिति द्विरुक्तिरादरार्था । इत्युपनिषत्च्छब्दावारुणिकोप-
निषत्परिसमाप्तयैँ ॥ ८-१० ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

लिखितं स्याद्विवरणं स्फुटमारुणिकस्य हि ।

आरुणिकविवरणप्रन्थस्तिंशोत्तरं शतम् ॥

इति श्रीमदीशावद्योतशातोपनिषत्च्छास्त्रविवरणे षोडशसंख्यापूरकं
आरुणिकोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

कठरुद्रोपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

ब्रह्मविद्याभ्ययनम्

१देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् । अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्याम् ।
स प्रजापतिरब्रवीत् ॥ १ ॥

पारिब्राज्यधर्मपूगालङ्कारा यत्पदं युः ।

तदहं कठविद्यार्थरामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं कठरुद्रोपनिषत् पारिब्राज्यधर्मप्रकटनं-
अथा ब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्याः संक्षेपतो विवरणमारभ्यते । देवता-
पटलप्रजापतिप्रश्नप्रतिवचनरुपेयमाख्यायिका विद्यास्तुल्यर्था । आख्यायिकामव-
तारयति—देवा इति । देवकृतप्रश्नोत्तरं स प्रजापतिरब्रवीत् ॥ १ ॥

^१ अङ्गार् पुस्तकशालायां मुद्रिते सन्यासोपनिषत्कोशे अधोलिखितमधिकं प्रारम्भे
दश्यते :—३५ । योऽनुक्रमेण सन्यसति स सन्यस्तो भवति । कोऽयं सन्यास उच्यते ।
कथं संन्यस्तो भवति । य आत्मानं क्रियाभिः सुणुसं करोति मातरं पितरं भार्यां पुत्रान्सुहृदो
बन्धुमतुमोदयित्वा ये चास्यर्त्तिवजस्तान्सर्वात् पूर्ववद्गृणीत्वा वैश्वानरीभिर्षिं कुर्यात् । सर्वस्वं
दद्यात् । यजमानस्याङ्गानृतिवजः सर्वैः पात्रैः समारोप्य यदाहवनीये गार्हपत्येऽन्वाहार्यपचने
सन्यासवस्थयोश्च प्राणापानव्यानोदानसमानान्सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत् । सशिखान्केशान्निष्कृष्य,
विसर्ज्य यज्ञोपवीतं, निष्कर्म्य, पुत्रं दृश्य, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं सर्वमित्यमन्वयेत् । यद्युपत्रो

ब्रह्मविद्याङ्गसंन्यासनिरूपणम्

सशिखान् केशान्विष्कृष्य, विसृज्य, यज्ञोपवीतं निष्कृष्य,
ततः पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोक्तारस्त्वं स्वाहा
त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता । अथ पुत्रो वदति । अहं ब्रह्माहं
यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोक्तारोऽहं स्वाहाहं स्वधाहं धाताहं विधाताहं
त्वष्टाहं प्रतिष्ठास्मीति । तान्येतानि अनुब्रजन्नाश्रुमापातयेत् ।
यदश्रुमापातयेत्प्रजां विद्विन्द्यात् । प्रदक्षिणमावृत्यैतच्चैतच्चानवेक्षमाणः
प्रत्यायति^१ । स स्वर्णो भवति ॥ २ ॥

किमिति । अत्र ब्रह्मविद्याङ्गतया संन्यासं निरूपयति—सशिखानिति ।
ब्रह्म वेदः यज्ञवषट्कारादिकं मयानुष्ठितमनुष्ठितं वा तच्छेषपूरणं त्वदधीनमिति
पित्रोक्तस्तथेत्याह—अथेति । भवता अधीतमनधीतं वा वेदादिकं तच्छेषपूरणं

भवत्यात्मानमेव ध्यात्वानवेक्षमाणः प्राचीमुदीर्ची वा दिशं प्रवर्जेत् । चरुषु वर्णेषु मैक्ष्यचर्यं
चरेत् । पाणिपत्रेणाशनं कुर्यादौषधवत्प्राशीयादथालाभमश्चीयात्प्राणसंधारणार्थं यथा मेदोवृद्धिर्न
जायते । कृशीभूत्वा याम एकरात्रं, नगरे पञ्चरात्रं, चतुरो मासान्वार्षिकान्नामे वा नगरे वापि
वसेत् । विशीर्णं वस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्य नान्यत्रप्रतिगृह्णीयात् । यदशक्तो भवति येन
क्षेत्रसहः स तप्यते तप इति । यो वा एवं क्रमेण संन्यसति यो वा व्युत्तिष्ठति किमस्य
यज्ञोपवीतं कास्य शिखा कथं चास्योपस्पर्शनमिति । तान्होवाच । इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं
यदात्मध्यानं, या विद्या सा शिखा, नीरैः सर्वत्रावस्थितैः कार्यं निर्वर्तयन्नोदपात्रे । जलतीरि
निकेतनं हि ब्रह्मवादिनो वदन्ति । अस्तमित आदित्ये कथं चास्योपस्पर्शनमिति । तान्होवाच ॥

यथाहनि तथा रात्रौ नास्य नक्तम् न वा दिवा । तदप्येतदषिणोक्तम् । सकृहिवा है वास्मै
भवति । य एवं विद्वानेतेनात्मानं संवत्ते संवत्ते ॥

देवा है वै समेत्य प्रजापतिमनुवन् । न विदामो न विदाम इति । सोऽववीड्हिष्ठेभ्यः ।
मे तद्वदतो ज्ञास्यथेति । ततो वै ते ब्रह्मिष्ठा न वदन्तो न वदन्त इत्येतत्सर्वम् । देवानां
सार्षितां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति य एवं वेद ॥

^१ उ १, प्रत्यायन्ति.

अहं करोमीति पुत्रोक्तिमाकर्ण्य तं विसृज्य प्रब्रजनकाले तद्रियोगजाश्रुपातं सन्तति-
विच्छेदकरं न कुर्यात् । ततः किं इत्यत्र — प्रदक्षिणमिति । यः संन्यासादूर्ध्वं
स्वाधिष्ठितप्रामं स्वजनं वा प्रदक्षिणीकृत्य पुनस्तमनवेक्ष्माणः प्रब्रजति स स्वर्गयों
ब्रह्मलोकं गतो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

संन्यासक्रमः

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदोक्ताचरितब्रह्मचर्यो दारानाहृत्य
पुत्रानुत्पाद्य ताननुरूपोपाधिभिर्वितत्य, इष्टा च शक्तितो यज्ञैस्तस्य
संन्यासो गुरुभिरनुज्ञातस्य बान्धवैश्य । सोऽरण्यं परेत्य द्वादशरात्रं
पयसाग्निहोत्रं जुहुयाद् द्वादशरात्रं पयोभक्षः स्यात् । द्वादशरात्र-
स्यान्तेऽप्येवैश्वानराय प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं, वैष्णवं त्रिकपालं
अग्निम् । संस्थितानि दारुपात्राण्यग्नौ जुहुयात् । मृन्मयान्यप्सु
जुहुयात् । तैजसानि गुरवे दद्यात् । मा त्वं मामपहाय परागा नाहं
त्वामपहाय परागामिति गार्हपत्यदक्षिणाइयाहवनीयेषु, अरणिदेशा-
द्भस्ममुष्टिं पिबेदित्येके । सशिखान् केशान्निष्कृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतं
भूः स्वाहेत्यप्सु जुहुयात् । अत ऊर्ध्वमनशनमपां प्रवेशनमग्निप्रवेशनं
वीराध्वानं महाप्रस्थानं वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् । पयसायं प्रशीयात्सो-
ऽस्य सायंहोमो यत्प्रातः सोऽयं प्रातः, यद्दर्शे तदर्शं यत्पौर्ण-
मास्ये तत्पौर्णमास्यं, यद्वसन्ते केशमश्रुलोमनखानि वापयेत्सो-
ऽस्याग्निष्टोमः ॥ ३ ॥

ब्रह्मचर्याद्याश्रमाचारप्रकठनपूर्वकं क्रमसंन्यासमाह—ब्रह्मचारीति । ब्रह्म-
चर्यं समाप्याथ गुरुनुज्ञयोद्वाद्याथ दारानाहृत्येति । तदनुरूपोपाधिभिः संयोज्याय

इष्टा चेति । अग्ने वैश्वानराय इति मन्त्रेण संस्थितानि दारुपात्राण्यमौ जुहुयात् । तत अनेन मन्त्रेण मा त्वभिति । एतज्ञाबालोपनिषदि व्याख्यातम् ॥ संन्यासानन्तरमुक्तलक्षणलक्षितमग्निष्ठोमादिकं तन्मन्त्रं वा न पुनरावर्तयेदित्याह—पयसेति । इत्यग्निष्ठोमलक्षणमुक्तम् ॥ ३ ॥

संन्यस्तस्य कर्तव्यानि

संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत् । यन्मृत्युर्जायमावहं इत्य-
ध्यात्ममन्वाङ्गपेत् । स्वस्ति सर्वजीवेभ्य इत्युक्ता आत्मानमनन्यं
ध्यायन् तदूर्ध्वबाहुर्विमुक्तमार्गो भवेदनिकेतश्चरेत् । भिक्षाशी
यर्तिकचिन्न दद्यात् । लैकं नाधावयेत् जन्तुसंरक्षणार्थं वर्षवर्जम्
इति । तदपि श्लोका भवन्ति ॥ ४ ॥

कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।

शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥ ५ ॥

पवित्रं स्तानशारीं च उत्तरामङ्गमेव च ।

यज्ञोववीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ ६ ॥

स्नानं पानं तथा शौचमद्दिः पूताभिराचरेत् ।

नदीपुलिनशायी स्याद्वेवागारेषु वा स्वपेत् ॥ ७ ॥

नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ।

स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥ ८ ॥

संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत् इत्यादि निन्दितो न शपेत् परान् इत्यन्तं
कुण्डिकोपनिषदि प्रायशो व्याख्यातम् ॥ ४-८ ॥

ब्रह्मचर्यलक्षणम्

ब्रह्मचर्येण संतिष्ठेदप्रमादेन मस्करी ।

दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् ॥ ९ ॥

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १० ॥

विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ।

ब्रह्मचर्येण सदा स्थेयं इयाह—ब्रह्मचर्येणेति । किमिदं ब्रह्मचर्यम् इत्यत आह—दर्शनमिति । रागेण स्त्रीदर्शनमित्यादि ॥ ९—१० ॥

ब्रह्मचर्यस्य फलम्

^१यज्जगद्भासकं भानं नित्यं भाति स्वतः स्फुरत् ॥ ११ ॥

स एष जगतः साक्षी सर्वात्मा विमलाकृतिः ।

प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञानवनलक्षणः ॥ १२ ॥

ब्रह्मचर्यपरिष्कृतज्ञानफलात्मा कीदृशः इत्यत आह—यदिति ॥ प्रत्यग्यूपेण स एव जगतः साक्षी ॥ ११, १२ ॥

ब्रह्मभावापत्तेः ज्ञानायत्तता

न कर्मणा न प्रजया न चान्येनापि केनचित् ।

ब्रह्मवेदनमात्रेण ब्रह्माप्नोत्येव मानवः ॥ १३ ॥

प्रत्यग्भिन्नब्रह्मभावापत्तिः ज्ञानायत्ता नान्यायत्तेत्याह—न कर्मणेति ॥ १३ ॥

^१ यज्जगद्भासकमित्यारभ्य आसमाप्ति अद्यार् पुस्तकशालायां मुद्रिते कोशे न दृश्यते.

ब्रह्मज्ञानफलम्

तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयम् ।
 संसारे च गुहावाच्ये मायाज्ञानादिसंज्ञिके ॥ १४ ॥
 निहितं ब्रह्म यो वेद परमे व्योग्यि संज्ञिते ।
 सोऽश्चतुरे सकलान् कामानक्रमेण द्विजोत्तमः ॥ १५ ॥
 प्रत्यगात्मानमज्ञानमायाशक्तेश्च साक्षिणम् ।
 एकं ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ १६ ॥
 ब्रह्मभूतात्मनस्तस्मादेतस्माच्छक्तिमिश्रितात् ।
 अपञ्चीकृत आकाशः संभूतो रञ्जुसर्पवत् ॥ १७ ॥
 आकाशाद्वायुसंज्ञस्तु स्पर्शोऽपञ्चीकृतः पुनः ।
 वायोरग्निस्तथा चाम्बराप अद्भूतो वसुन्धरा ॥ १८ ॥
 तानि सर्वाणि सूक्ष्माणि पञ्चीकृत्येश्वरस्तदा ।
 तेभ्य एव विसृष्टं तत् ब्रह्माण्डादि शिवेन ह ॥ १९ ॥
 ब्रह्माण्डस्योदरे देवा दानवा यक्षकिन्धरा: ।
 मनुष्याः पशुपक्ष्याद्यास्तत्त्वर्मानुसारतः ॥ २० ॥
 अस्थिस्त्राय्वादिरूपोऽयं शरीरं भाति देहिनाम् ।
 योऽयमन्मयो ह्यात्मा भाति सर्वशरीरिणः ॥ २१ ॥
 ततः प्राणमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चान्तरस्थितः ।
 ततो मनोमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चान्तरस्थितः ॥ २२ ॥
 ततो विज्ञान आत्मा तु ततोऽन्यश्चान्तरस्थितः ।
 आनन्दमय आत्मा तु ततोऽन्यश्चान्तरस्थितः ॥ २३ ॥

योऽयमन्मयः सोऽयं पूर्णः प्राणमयेन तु ।
 मनोमयेन प्राणोऽपि तथा पूर्णः स्वभावतः ॥ २४ ॥
 ततो मनोमयो ह्यात्मा पूर्णो ज्ञानमयेन तु ।
 आनन्देन सदा पूर्णः सदा ज्ञानमयः सुखी ॥ २५ ॥
 तथानन्दमयश्चापि ब्रह्मणान्येन साक्षिणा ।
 सर्वान्तरेण पूर्णश्च ब्रह्म नान्येन केनचित् ॥ २६ ॥
 यदिदं ब्रह्मपुच्छारुण्यं सत्यज्ञानाद्वयात्मकम् ।
 सारमेव रसं लब्धवा साक्षादेही सनातनम् ॥ २७ ॥
 सुखी भवति सर्वत्र अन्यथा सुखिता कुतः ।
 असत्यस्मिन् परानन्दे स्वात्मभूतेऽस्तिलात्मनाम् ॥ २८ ॥
 को जीवति नरो जातु को वा नित्यं विचेष्टते ।
 तस्मात् सर्वात्मना चित्ते भासमानो ह्यसौ नरः ॥ २९ ॥
 आनन्दयति दुःखारुण्यं जीवात्मानं सदा जनः ।
 यदा ह्यैष एतस्मिन्नदृश्यत्वादिलक्षणे ॥ ३० ॥
 निर्भेदं परमाद्वैतं विन्दते च महायतिः ।
 तदेवाभयमित्यन्तं कल्याणं परमामृतम् ॥ ३१ ॥
 सद्गुणं परमं ब्रह्म त्रिपरिच्छेदवर्जितम् ।
 यदा ह्यैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः ॥ ३२ ॥
 विजानाति तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः ।
 अस्त्यैवानन्दकोशेन स्तम्बान्ता विष्णुपूर्वकाः ॥ ३३ ॥

भवन्ति सुखिनो नित्यं तारतम्यक्रमेण तु ।
 तत्तत्पदविरक्तस्य श्रोत्रियस्य प्रसादिनः ॥ ३४ ॥
 स्वरूपभूत आनन्दः स्वयं भाति पदे यथा ।
 निमित्तं किञ्चिदाश्रित्य खलुशब्दः प्रवर्तते ॥ ३५ ॥
 यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानामभावतः ।
 निर्विशेषपरानन्दे कथं शब्दः प्रवर्तते ॥ ३६ ॥
 तस्मादेतन्मनः सूक्ष्मं व्यावृत्तं सर्वगोचरम् ।
 यस्माच्छ्रौत्रत्वगद्यादिखादिकमेन्द्रियाणि च ॥ ३७ ॥
 व्यावृत्तानि परं प्राप्तुं न समर्थानि तानि तु ।
 तद्विद्यानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्वन्द्वम् ॥ ३८ ॥
 विदित्वा स्वात्मरूपेण न बिभेति कुतश्चन ।
 एवं यस्तु विजानाति स्वगुरोरूपदेशतः ॥ ३९ ॥
 स साध्वसाधुकर्मभ्यां सदा न तपति प्रभुः ।
 तप्यतापकरूपेण विभातमस्तिं जगत् ॥ ४० ॥
 प्रत्यगात्मतया भाति ज्ञानाद्वेदान्तवाक्यजात् ।

कीदृशं ब्रह्मेत्यत्र तद्विद्याविषयं ब्रह्म इत्यादिना आनन्दवल्ल्यर्थं स्पष्टीकरोति । “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति सूत्रवाक्यं “न कर्मणा” इति वाक्येन स्पष्टीकृतम् । तद्वृत्तिस्थानीय—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति वाक्यमपि “तद्विद्याविषयं ब्रह्म” इति वाक्येन स्पष्टीकृय, “यो वेद निहितं गुहायाम्” इत्यादि संसारे च इति वाक्यैः स्पष्टीकरोति—संसार इत्यादिना ॥ “यज्ञगद्भासकं भानम्” इत्यादि “ज्ञानाद्वेदान्तवाक्यजात्” इत्यन्तं आनन्दवल्लीव्याख्यानेनैव व्याख्यातं स्थादिति मन्तव्यम् ॥ १९-४० ॥

एकस्यैव निर्विशेषब्रह्मणः सप्तधा भेदः

शुद्धमीश्वरचैतन्यं जीवचैतन्यमेव च ॥ ४१ ॥

प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं च फलं तथा ।

इति सप्तविधं प्रोक्तं भिद्यते व्यवहारतः ॥ ४२ ॥

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।

मायासम्बन्धतश्चेशो जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥ ४३ ॥

अन्तःकरणसम्बन्धात् प्रमातेत्यभिधीयते ।

तथा तद्वित्तिसम्बन्धात् प्रमाणमिति कथ्यते ॥ ४४ ॥

अज्ञातमपि चैतन्यं प्रमेयमिति कथ्यते ।

तथा ज्ञातं च चैतन्यं फलमित्यभिधीयते ॥ ४५ ॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं स्वात्मानं भावयेत्सुधीः ।

एकस्यैव निर्विशेषब्रह्मणः सप्तधा भेदः स्वाज्ञानिष्ठविकल्पितः इत्याह—
शुद्धमिति ॥ श्रुतिः स्वकृतसूक्तवाक्यं स्वयमेव विवृणोति—मायेति । स्वाति-
रेकेण मायास्ति नास्तीति विभ्रमासंभवप्रबोधसिद्धं शुद्धमित्यभिधीयते ॥ स्वाज्ञान-
तानवतारतम्यानुरोधेन सर्वोपाधिविनिर्मुक्तम् ॥ ४१—४५ ॥

विद्याफलम्

एवं यो वेद तत्त्वेन ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४६ ॥

सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारं वच्चिम यथार्थतः ।

स्वयं सृत्वा स्वयं भूत्वा स्वयमेवावशिष्यते ॥ ४७ ॥

इत्युपनिषत् ॥

विद्याफलमाह—एवमिति । स मुनिर्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ सर्ववेदान्त-
सिद्धान्तसारं प्रकटयनुपसंहरति— सर्वेति । किं तत् इत्यत आह—स्वयमिति ।
स्वदेहादौ रूढमूलं स्वंभावमहंभावं मृत्वा मृतीः नीत्वा स्वात्मनि विलाप्य
तद्विलापनाधिकरणं स्वयं भूत्वा अधिष्ठयसापेक्षाधिकरणतापाये निश्चितियोगिकं
निरधिकरणतया स्वयमेवावशिष्यते इत्यत्र—

स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तुनिरासतः ।

स्वयमेव परं ब्रह्म पूर्णभद्रयमक्रियम् ॥

इति ॥ इत्युपनिषच्छब्दः कठोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ४६, ४७ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्वक्षयोगिना ।

लिखितं स्याद्विवरणं कठोपनिषदो लघु ।

कठोपनिषदो व्याख्या द्विषष्टप्रम्थसंयुता ॥

इति श्रीमदीशाद्यशेत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे श्वशीतिसंख्याप्रकं
कठोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ॥

कुण्डिकोपनिषत्

आप्यायन्तु—इति शान्तिः

संन्यासपरिग्रहात्पूर्वं कर्तव्यानां अतुक्मणम्

^१ब्रह्मचर्याश्रमेऽक्षीणे गुरुशुश्रूषणे रतः ।

वेदानधीत्यानुज्ञाते उच्यते गुरुणाश्रमी ॥ १ ॥

दारमाहृत्य सद्वशमग्निमाधाय शक्तिः ।

ब्राह्मीमिष्ठिं यजेत्तासामहोरात्रेण निर्विपेत् ॥ २ ॥

^१ अड्यार् पुस्तकशालायां मुद्रिते संन्यासोपनिषत्कोशे अधोनिर्दिष्टमधिकं दृश्यते:—
अथाहिताभिर्निर्येत प्रेतस्य मन्त्रैः संस्कारोपतिष्ठते । स्वस्यो वाश्रमपारं गच्छेयमित्ये-
तान्पितृमधिकानोषधिसंभारान्संभृत्यारण्ये गत्वामावास्यायां प्रातरेवामीनुपसमाधाय पितृभ्यः
श्राद्धतर्पणं कृत्वा ब्राह्मेष्ठिं निर्विपेत् ॥

स सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्यैषाहुतिर्दिव्या अमृतत्वाय कल्पते ॥

इत्येवम् । अत ऊर्ध्वम्

यद्वाहाभ्युदयद्विं च लोकमिदममुं च सर्वम् ।

सर्वमभिजन्म्युः सर्वविद्यं दधतु सुमनस्यमाना ॥

ब्रह्म जडानं [प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विद्याः सतत्वं योनिमसतत्वं विवः ॥] इति ।

ब्रह्मणेऽर्थवर्णे प्रजापतयेऽनुमतयेऽमये स्त्रिशक्त इति हुत्वा,

संविभज्य सुतानये ग्राम्यकामान्विसुज्य च ।
 संचरन्वनमार्गेण शुचौ देशे परिध्रमन् ॥ ३ ॥
 वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा विहितैः कन्दमूलैः ।
 स्वशरीरे समाप्याथ पृथिव्यां नाश्रु पातयेत् ॥ ४ ॥

कुण्डिकोपनिषत्ख्यातपरिव्राजकसन्ततिः ।
 यत्र विश्रान्तिमगमत्तदामपदमाश्र्ये ॥

इह खलु सामवेदप्रविभक्तेयं कुण्डिकोपनिषद् पारिव्राज्यवर्मप्रकटनव्यग्रा ब्रह्मात्रविश्रान्ता विजयते । अस्याः स्वल्पग्रन्थ्यतो विवरणमारभ्यते । आख्यायिकां विना श्रुतेरवान्तरतया प्रवृत्तिविद्यास्तुत्यर्था । ब्रह्मचर्येति । सत्कुलप्रसूतो द्विजाति-ब्रह्मचर्याश्रमस्वीकरणार्थं स्वगुरुं भिमतशुश्रूषणे रतः सन् गुरुकुलवासं कृत्वाऽथ गुरुणोपनीतस्तन्मुखतोऽशेषवेदानधीत्य सर्ववेदार्थरहस्यमन्यवगम्य गुरोः प्रसादतः अक्षीणे अक्षये द्विविधब्रह्मचर्यास्पदब्रह्मचर्याश्रमे लब्धेऽपि सति । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहाद्वन्नी भूत्वा प्रव्रजेत् यतिः श्रुत्यर्थमाननाय । अधीत्यानुज्ञात इत्यत्र

यज्ञ यज्ञं गच्छ [यज्ञपति गच्छ ।
 स्वां योनि गच्छ स्वाहा ॥
 एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः ।
 सुवीर्यः स्वाहा ॥]

इत्यग्नावरणी हुत्वा,

ओ चित्सखायं [सख्या वृत्यां.....

.....वित्त मे अस्य रोदसी ॥]

इति चतुर्भिरनुवाकैराज्याहुतीर्जुह्यात् । तैरेवोपतिष्ठते । अथ

मय्यग्रे अभिः [गृहामि सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन ।
 मयि प्रजां मय्यायुर्दधामि स्वाहा मय्यमिम् ॥]

इति च द्वावग्री समारोपयेत् । त्रतवान्स्यादतन्मित इति । तत्र श्लोकाः ।

द्वान्दसत्त्वादकारलुः पाठोऽपि वर्तते अधीलनुज्ञात इति । उत्तराश्रमस्वीकरणार्थं गुरुणा अनुज्ञातः सन् अयमाश्रमी ब्रह्मचारी स्वसद्गं व्वकुलानुरूपं दारमा-हृत्योद्वाह्य तथा साकं गार्हस्थ्येचितधर्मानुष्टानं कुर्वनुषित्वा वानप्रस्थाश्रमं जिग-मिषुः शक्तिं धैर्यतोऽग्निमाधाय वानप्रस्थाश्रमाङ्गत्वेन तासां ब्रह्मादिदेवतानां सन्तुष्ट्यर्थं ब्राह्मीं ब्रह्मदेवताकामिष्टिं यजेत् । कथ्यानि कर्तव्येयमिष्टिः इत्यत्र तासामहोरात्रेण निर्वपेत् । ततः स्वार्जितार्थं पित्रार्जितार्थं वा गोधनात्मके यथायोगं संविभज्य तवेदमस्तु तवेदमस्तु इति सुतान् प्रति दत्ता, निःशेषीकृतपरिकरो, ग्राम्यकामान् विसृज्य, शुचौ देशे संचरन् वनमार्गेण, वन्याश्रमोक्तविधिना वायुभक्षोऽम्बुदभक्षो वा परिभ्रमन् तदाश्रमं समापयेत् । यदि वाय्वादिभक्षणातृप्तस्तदा विहितैः निर्दुष्टैः कन्दमूलैरपैः पैकर्वा शरीरयात्रां कुर्यात् । एवं स्वशरीरमात्रे सर्वसंसारं समाप्याथ पूर्वानुभूतस्वपरिकरं स्मृत्वा पृथिव्यामश्रुपातं न कुर्यादित्यर्थः ॥ १-४ ॥

विदारस्यैव सन्यासाधिकारः

सह तेनैव पुरुषः कथं सन्यस्त उच्यते ।

सनामधेयो यस्मिंस्तु कथं सन्यस्त उच्यते ॥ ९ ॥

तस्मात्फलविशुद्धाङ्गी सन्यासं संहितात्मनाम् ।

अग्निवर्णं विनिष्क्रम्य वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥ ६ ॥

लोकवद्धार्यया सक्तो वनं गच्छति संयतः ।

सन्यासस्य ऋमप्राप्ततया विदारः सदारो वा सन्यसेदिल्यत आह— सहेति । विदारेण सन्यासः कर्तव्यः खलु, सन्यासस्य दाराद्येषणात्यागपूर्वकत्वात् । तथा सति तेनैव दारेण साकं पुरुषो वनी कथं सन्यस्तो भवेदित्युच्यते । यस्मिंस्तु सदारे सति सदारो वनीति नामधेयेन सहितः सनामधेयो भवति । स कथं सन्यस्तो भवतीत्युच्यते ॥ यस्मात् सदारस्य न सन्यासाधिकारः तस्मात् सम्यक्

स्वहितात्मनां संहितात्मनां वानप्रस्थधर्माणां ईश्वराराधनधियानुष्ठितानां फलवि-
शुद्धाङ्गी स्वकृतधर्मफलार्पणसन्तुष्टेश्वरप्रसादासादितविशुद्धचित्तो विदारो मुनिः
सर्वकर्मसंन्यासं कुर्यात् । तादृशचित्तशुद्धयभावे ब्रह्मचर्यतः चित्तशुद्धिहेतुश्रौत-
स्मार्तधर्मनुष्ठानार्थमग्निवर्णं गार्हस्थ्यं प्रपद्य वानप्रस्थाश्रमारोहणचित्तशुद्धिवर्णन-
प्रस्थाश्रमं पारित्राज्यानुकूलचित्तशुद्धिप्रापकं प्रपद्यते ॥ ग्राम्यसुखेच्छाभावेऽपि
औपासनादिधर्मनुष्ठानार्थं संयतकरणग्रामो मुनिः लोकवत् भार्यया सक्त इव वनं
गच्छतीर्यथः ॥ ९, ६ ॥

जन्मनिवृत्त्यर्थं संन्यासपरिग्रहः

संत्यक्त्वा संस्तुतिसुखमनुतिष्ठति किं मुधा ॥ ७ ॥
किं वा दुःखमनुस्मृत्य भोगांस्त्यजति चोच्छ्रूतान्^१ ।
गर्भवासभयाद्वीतः शीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पदमनामयम् ॥ ८ ॥ इति ॥

किमर्थं संसारदुःखं विहाय वनी भवतीत्याशङ्क्य जन्मादिभिया सर्वं त्यक्त्वा
वनी भिक्षुर्वा भवतीत्याह—संत्यक्त्वेति । विपुलं संसारभवसुखं संत्यज्य मुधा
वनाद्वन्मटति दारपुत्रादियोगजसुखदे संसारे ॥ किं दुःखमनुस्मृत्य सर्वोच्छ्रूतान्
स्वक्चन्दनादिभोगांस्त्यजतीति प्राप्ते सांसारिकदुःखप्रायसुखाभासस्य क्षण-
भड्गुरुत्वेऽप्यनन्तकोटिकल्पपर्यन्तं जननमरणादिदुःखपरम्पराहेतुत्वेन ब्रतिगृहि-
वन्याश्रमोचितबाह्यान्तःसंसारत्याग एव श्रेयानिति मनसि विधाय ‘हे जाये त्वया मे
यत् कर्तव्यं तत्सर्वं कृतं, पुत्रनिकटमेत्य तपश्चरन्ती ब्रह्मणोकं ब्रज, इदानीमहं
शोतोष्णादिवहुदुःखास्पदगर्भवासभयात् भीतः सन् यत्परमपदसाधनं गुह्यं
निर्विशेषब्रह्मनिष्ठानुकूलसंन्यासं प्रवेष्टुमिच्छामि’ इति जायामाश्वास्य प्रेषयित्वा
विदारो यथावत् संन्यासं कृतवानिर्यथः ॥ ७, ८ ॥

^१ उ १ उच्छ्रूतान् ।

संन्यस्तस्य न श्रौतस्मार्ताग्निसेवनम्

संन्यस्याग्निमपुनरावर्तनम् ॥ ९ ॥

कृतेऽपि संन्यासे मुक्तिहेतवे इतोऽधिकचित्तशुद्धयर्थं वा श्रौतस्मार्ताग्निसेवनं कर्तव्यनिर्विशेषब्रह्मज्ञानजनकचित्तशुद्धेः निष्कामब्रह्मयाजुष्टेयसत्कर्मनिभित्तादग्निसेवनं कार्यमिति तत्राह—संन्यस्येति । नह्युत्तीर्णसरित्पारो नौकां द्विरसा वहति यथा तथा संप्रातसत्त्वशुद्धेः संन्यासिनः कृतकृत्यस्य न हि कर्मानुष्टानपेक्षाऽस्ति तस्य निरग्नित्वात् । यत एवमतः संन्यस्य पुनः श्रौतं स्मार्तं वाग्नि कदापि न सेवेत । एवमग्निसेवाभावेऽपि यथोक्तकाले वचसा मनसा वापि प्रधानमन्त्रस्य कृत्स्नस्य वा न कदाप्यावर्तनमाग्नेदनं स्मरणं वा कुर्यात् ॥ ९ ॥

अग्निसेवने प्रत्यवायः

यन्मन्युर्जायमावहम् इति ॥ १० ॥

एवं कृते का हानिः इत्यत्राह—यदिति । योऽहं वर्णाश्रमव्यवस्थापक-श्रुतिगणः सोऽहं मृत्युर्भूत्वा परिब्राट्धर्मविरलस्य ते पूर्वसिद्धमपि जायं जायमानं वा परापरविषयकब्रह्मज्ञानमावहं प्रविशेयं, मृत्युः प्रमादः तदस्मरणं इत्थंभूतमृत्यु-ग्रस्तं ज्ञानमाभासज्ञानमज्ञानं वा भवेदित्यर्थः । यद्यत्स्वातिरिक्ततया लक्तं तत कदाप्यस्ति नास्तीति वा नहि स्मरेदित्यर्थः ॥ १० ॥

चित्तशुद्धयर्थं प्रणवादिमहावाक्यानां आवर्तनम्

अथाध्यात्ममन्त्राज्ञपेत् ॥ ११ ॥

उत्पन्नचित्तशुद्धेः प्रयोजनाभावात् कर्म मास्तु । यद्यचित्तशुद्धः संन्यस्यति तदा तच्चित्तशुद्धये कर्म विना किं ते अस्तीत्याशङ्क्य तस्यापि न कर्मास्ति, ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि प्रैषादिमन्त्रपूर्वकं सर्वकर्मणां लक्तत्वात् । यद्यशुद्धचित्तस्तदा स्वाश्रमानुष्टानमविहाय स्वचित्तशुद्धये प्रणवमहावाक्यजातमावर्तयेदिल्याह—अथेति ।

अथ विविदिषासंन्यासानन्तरमध्यात्ममन्वान् प्रणवमहावाक्यानि ईशावाष्टोत्तर-
शतोपनिषदो वा स्वचित्तशुद्धये जपेत् ॥ ११ ॥

दीक्षानियमः

दीक्षासुपेयात् । काषायवासाः । कक्षोपस्थलोमानि वर्जयेत् ।
^१ऊर्ध्वबाहुर्विमुक्तमार्गो भवति । अनिकेतश्चरेत् । भिक्षाशी निदिव्या-
सनं दध्यात् । पवित्रं धारयेज्जन्तुसंरक्षणार्थम् ॥ १२ ॥

तदपि श्लोका भवन्ति ।

कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।

शीतोपत्रातिर्नीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥ १३ ॥

पवित्रं स्नानशार्टीं च उत्तरासङ्घमेव च ।

अतोऽतिरिक्तं यत्किञ्चित्सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ १४ ॥

नदीपुलिनशायी स्यादेवागरेषु बाह्यतः ।

नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥ १५ ॥

स्नानं पानं तथा शौचमङ्गिः पूताभिराचरेत् ।

स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥ १६ ॥

भिक्षादि वैदलं पात्रं स्नानद्रव्यमवारितम् ।

एवं वृत्तिमुपासीनो यतेन्द्रियो जपेत्सदा ॥ १७ ॥

^२विश्वायमनुसंयोगं मनसा भावयेत् सुधीः ॥ १८ ॥

^१ उ, १. ऊर्ध्वगो बाहुः.

^२ उ १. विश्वायं.

आदेहपातं द्विविधब्रह्मचर्यदीक्षामुपेयात् । तन्नियमस्तु काषायवस्त्रधारणं, कक्षोपस्थलोमवर्जनपूर्वकं क्षौरं, संन्यासानन्तरं ऊर्ध्वबाहुः प्राचीमुदीर्चो वा दिशं प्रव्रजेत् । व्याविद्धपूर्वाचिरितसंसारमार्गो भवति । यदि श्रवणध्यानानविकारी तदा “अष्टौ मास्येकाकी यतिश्वरेत्” इति श्रुत्यनुरोधेनानिकेतश्वरेत् । एकान्नत्यागपूर्वकं माधूकरादिवृत्या भिक्षाशी । यदि श्रवणध्याचिकारी तदा अवाधकसत्सेवितपुण्यस्थले वसन् संशयादिपञ्चदोषाशान्यन्तं सर्ववेदान्तश्रवणमनन्तं निदिध्यासनं च कुर्वन्, तत्फलीभूतार्थं सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति दध्यात् ध्यायेत्, जन्तुसंरक्षणार्थम् “सर्वं खलिवदं ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किंचिदस्ति” इति श्रुत्यनुरोधेन सर्वात्मभावनासिद्धये पवित्रं परिशुद्धं निर्विशेषज्ञानं धारयेत् ॥ “पवित्रं ज्ञानमुच्यते” इति श्रुतेः । ब्राह्मणेन योऽर्थोऽभिहितः तमेतर्थं मन्त्रा अप्यनुवदन्तीत्याह—तदपीति ॥ परैः स्तूयमानः । कुण्डिकां कमण्डलुं च मसं नारिकेछिकपालार्थं त्रिविष्टपं त्रैलोक्यं मन्त्रौषधमहिम्ना तत्संचारक्षमावृपानहौ पादत्राणनकरौ ॥ उत्तरासङ्गं वेदान्तविचारासक्तिः ॥ भिक्षाद्याधारतया वैदलं पत्रग्रथितपर्णपात्रं अवारितमावश्यकं स्नानद्रव्यं मृत्तिका । अयं धर्मः कुटीचकादीनां समः । कुटीचकस्य तु चमसोपानहपवित्रभिक्षापात्राणि विशेषः ॥ कुण्डिकां इत्यादिमन्त्रैः यतीनां या वृत्तिरभिहिता तां वृत्तिं यतेन्द्रियो भूत्वोपासीनः सदा अध्यात्ममन्त्वान् जपेत् । ततः यद्विश्वारोपापवादाधिकरणं विश्वायं विश्वायतनं तदेन सीयते स मनुः प्रणवः तयोः परापरब्रह्मणोः संयोगसैक्यं मनसा प्रणवार्थं ब्रह्माहमस्मि इति सदा भावयेत् ॥ १२—१८ ॥

विश्वाधिष्ठानात् पञ्चभूतानां भेदः

आकाशाद्वायुर्वायोन्योतिज्योतिष आपोऽद्वचः पृथिवी ।

एतेषां भूतानां ब्रह्म प्रपद्येऽजरमरमक्षरं प्रपद्ये ॥ १९ ॥

यद्विश्वाधिष्ठानं ततः पञ्चभूतानि भिद्यन्त इत्यत आह—आकाश इति । तत्सकाशादाकाशः । आकाशादिपञ्चभूतानां ब्रह्मकार्यत्वेन कार्यकारणयोरेकत्वात्

एतेषां भूतानां यदारोपापवादाधिष्ठानं तत् ब्रह्मेति प्रपद्ये । अधिष्ठेयसापेक्षतोऽधिष्ठानमपि जीर्यन्वित्यत इत्यत आह—अजरममरमक्षरं प्रपद्य इति । अधिष्ठेयस्याकाशादेः स्वाज्ञानविकल्पतत्वेन कारणतुल्यत्वादधिष्ठेयापाये निरधिष्ठानत्वात् तत् कदापि न हि जीर्यते, नापि नियत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

यते: स्वानुभवप्रकटनम्

मध्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्वीचयः ।
 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥ २० ॥
 न मे देहेन संबन्धो मेघेनेव विहायसः ।
 अतः कुतो मे तद्वर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ २१ ॥
 आकाशवत्कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्धास्यविलक्षणोऽहम् ।
 अहार्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत्पारविवर्जितोऽहम् ॥ २२ ॥
 नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीश्वरः ।
 अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥

विश्वायमनुसंयोगात्याता यतिः स्वानुभवं प्रकटयति—मयीति । ममाकाशवत् कल्पनास्पृष्टत्वात् ॥ मेरोः केनापि हर्तुमशक्यत्वात् मेरुवदचलोऽस्मीत्यर्थः ॥ एवं नित्यानुसंधानतो विर्विकल्पं मनो भवति तेन कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

योगाभ्यासेन ब्रह्मसाक्षात्कारः

तदभ्यासेन प्राणापानौ संयम्य ।
 वृषणापानयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संश्रयेत् ।
 संदश्य शनकैर्जिह्वां यवमात्रविनिर्गताम् ॥ २४ ॥

माषमात्रां तथा दृष्टि श्रोत्रे स्थाप्य तथा भुवि ।
 श्रवणे नासिके गन्धायतत्वं न च संश्रयेत् ॥ २९ ॥
 अथ शैवं पदं यत्र तद्ब्रह्म ब्रह्म तत्परम् ।
 तदभ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मना ॥ २६ ॥

यद्येवं ज्ञानं नोदेति तदा योगाभ्यासेन प्राणापानैक्यं कृत्वा षण्मुखीकरणेन
 कुण्डल्युद्घोधनं कृत्वा तथा प्रन्थित्रयात्मकषडाधारं भित्वा सहस्रारे ब्रह्मसाक्षात्कारं
 कुर्यादित्याह—तदभ्यासेनेति । योगाभ्यासेन प्राणापानसंयमनपूर्वकं कुण्डलिन्या
 सुषुप्तां भेदयेत् इत्यत्र वद्यमाणमन्ता भवन्तीत्याह—वृषणेति । वृषणापानमध्यं
 करद्वयेन संपीड्य ॥ जिह्वाबन्धनपूर्वकं माषमात्रलक्ष्यानुसन्धानपूर्वकं दृष्टिं श्रोत्राकाशे ।
 भुवि पदद्वये च संस्थाप्य । श्रवणासिकागन्धप्रहणं पञ्चज्ञानेन्द्रियतद्विषयपञ्चकोप-
 लक्षणार्थं । श्रवणादिपञ्चनिद्र्याणां शब्दादिपञ्चविषयायततत्वं न च संश्रयेत्
 इन्द्रियेन्द्रियार्थसंबन्धं मनःसंकल्पसंबन्धं च न कुर्यादित्यर्थः । एवं कृते
 प्राणापानैक्यं भवति ॥ ततः कुण्डलिनी सुषुप्तां भित्वा अथ सहस्रारचक्रं प्रविश्य
 लीयते । तथा साकं दृद्धनःप्राणाप्योऽपि शैवपदं यत्र विराजते तत्रैव लीयन्ते ।
 तद्ब्रह्माधिकरणं ब्रह्मैव तद्ब्रह्मसापेक्षाधिकरणतापाये तदेव निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषं
 परं ब्रह्मेत्यर्थः । एवमभ्यासः सफलो भवतीत्याह—तदभ्यासेनेति । योऽप्यं
 ज्ञानयोगोऽभिहितः पूर्वजन्मन्मार्जितः अभ्यस्त आत्मा स्वरूपं यस्य तेन
 पूर्वजन्मार्जितात्मना तदभ्यासेन योगिपटलभावनानुरूपं परापरे ब्रह्मणि लभ्येत ॥
 तत्र निर्विशेषज्ञानिस्वात्तज्ञानसमकालमेव ब्रह्मैव भवतीत्युक्तम् ॥ २४—२६ ॥

सविशेषज्ञानिनः क्रमसुक्तिः

संभूतैर्वियुसंश्राव्य हृदयं तप उच्यते ।
 ऊर्ध्वं प्रपद्यते देहाद्भित्त्वा मूर्धान्मव्ययम् ॥ २७ ॥

स्वदेहस्य तु मूर्धनं ये प्राप्य परमां गतिम्।
भूयस्ते न निवर्तन्ते परापरविदो जनाः ॥ २८ ॥

अथ सविशेषज्ञानिनः क्रमसुक्तिमाच्छे—संभूतैरिति । सम्यक् भवन्तीति संभूतानि बाह्यान्तःकरणानि । तैः साकं यत्सविशेषज्ञानाग्निना तप्यते दीप्यते प्रकाशते इति तप इत्युच्यते । हृदयं प्रविश्य तत्रयवायुं प्राणवायुं संश्राव्य ब्रह्मरन्ध्रमेदनसमर्थयिति श्रुत्वा तं प्राणस्वष्ट्यम् सुषुम्नाद्वारेण देहादूर्ध्वं मूर्धनं भित्त्वा यदपरं ब्रह्माव्ययं तदेव प्रपद्यते ॥ तत् प्राप्य पुनः निवर्तन्ते इत्यत्र—“स्वदेहस्य तु मूर्धनं ये प्राप्य परमां गतिम् भजन्ति । भूयस्ते न निवर्तन्ते परापरविदो जनाः” ॥ इति शब्दब्रह्मोपासकाः सुषुम्नासर्गेण ब्रह्मरन्ध्रं भित्त्वा सूर्यद्वारेण ब्रह्मलोकं प्रविश्य तत्र निर्विशेषब्रह्मान्वेषणं कुर्वन्तो यावदाभूतसंपूर्वं तत्रोपित्वाथ वासनाक्षयतो ब्रह्मणा सह कैवल्यमेत्य करुण्यि न हि पुनरावर्तन्ते इत्यर्थः ॥ २७, २८ ॥

निर्विशेषब्रह्मानिनां मोक्षः

न साक्षिणं साक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् ।

अविकारमुदासीनं गृहीधर्माः प्रदीपवत् ॥ २९ ॥

जले वापि स्थले वापि लुठन्वेष जडात्मकः ।

नाहं विलिप्ये तद्वैर्घ्यवैर्घ्यं नर्मभो यथा ॥ ३० ॥

निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः ।

निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्रुयः ॥ ३१ ॥

सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः ।

केवलाखण्डबोधोऽहं स्वानन्दोऽहं निरन्तरः ॥ ३२ ॥

स्वमेव सर्वतः पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम् ।
 स्वानन्दमनुभुजानो निर्विकल्पे भवाम्यहम् ॥ ३३ ॥
 गच्छंस्तिष्ठनुपविशब्द्यानो वान्यथापि वा ।
 यथेच्छ्या वसेद्विनात्मारामः सदा मुनिः ॥ ३४ ॥
 इत्युपनिषत् ॥

केचनात्रैव निर्विशेषं ब्रह्म विदित्वा कृतकृत्या भवन्ति इत्यत्र आभासतोऽपि
 यद्यस्ति स्वातिरिक्तकलना तदा तत्साक्षिणो भूत्वा मुक्ता भवन्तीत्याह—न
 साक्षिणमिति । स्वदेहतरन्यत्रात्मीयाभिमतिमुत्सृज्यानवरतब्रह्मानुसंधानपरि-
 क्षीणस्वातिरिक्तभ्रमो मुनिः प्रवृत्तिनिवृत्तिपराङ्मुखो भूत्वा कृतकृत्यो विदेहमुक्तो
 भवेदित्यर्थः ॥ इत्युपनिषच्छब्दः कुण्डिकोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
 कुण्डिकोपनिषद्ब्रह्माख्या लिखिता स्वात्मबोधिनी ।
 कुण्डिकोपनिषद्ब्रह्माख्याग्रन्थजातं शतं स्मृतम् ॥

इति श्रीमद्दीशाद्योत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे चतुर्स्रसत्तिसंख्यापूरकं
 कुण्डिकोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ॥

जाबालोपनिषत्

पूर्णमदः—इति शान्तिः

अविमुक्तोपासनम्

बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम् । यदतु कुरुक्षेत्रं देवानां
देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां
देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तस्माद्यत्र कचन गच्छति
तदेव ^१मन्येतेति^२ । इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणेष्वृत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म
व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति । तस्माद्विमुक्तमेव
निषेवेताविमुक्तं न विमुच्चेत् । एवमेवैत्याज्ञवल्क्य एवमेवैतद्गग्वन्
इति वै याज्ञवल्क्येति ॥ १ ॥

जाबालोपनिषत्त्व्यात्संन्यासज्ञानगोचरम् ।
वस्तुतस्तैपदं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते ॥

शुक्र्यजुर्वेदान्तर्गतजाबालशाखायां कर्मादिकाण्डत्रयं विद्यते । तत्र सकामिनां
कर्मकाण्डानुष्टानतः चन्द्रलोकात्पतिः । निष्कामिनां कर्मोपासनाकाण्डसमुच्चयानुष्टानतो

^१ उ१. मन्येते.

^२ उ. ‘इति’ इत्यस्य स्थाने ‘तदविमुक्तमेव’ इति व्ययते.

ब्रह्मालोकासि: । काण्डद्वयार्थविरक्तानां ब्रह्मात्रासिहेतुशतस्त्रीयजपसर्वकर्मसंन्यास-साधनसम्पन्नानां ब्रह्मात्रासिसाधनभूतेयं ज्ञानकाण्डात्मिका जावालोपनिषदारब्धा । तस्यास्तावदल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । आख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । मिथिलोपनप्रान्ते वादेन ब्राह्मणान् जित्वा स्वात्तप्रब्रह्मविद्यया जनकं बोधयित्वा स्वशिष्यगणेन सह याज्ञवल्क्यः पुनः मिथिलोपवने किंचित्कालमासांचक्रे । यः सर्वज्ञकल्पस्तं याज्ञवल्क्यं अविमुक्तेयत्तां जिज्ञासुर्वृहस्पतिरुचाच सर्वक्षेत्रादपि यदनु प्रसिद्धम् । कुस्तितं पापकर्म रौतीति कुरुः । तस्य क्षेपणपूर्वकं स्वगतजनन्त्राणनात कुरुक्षेत्रम् । यद्वा—कुः पृथिवी, तस्यां रौति शब्दं करोतीति कुरुः प्राणस्तदावासहेतुशारीरं कुरुक्षेत्रं तत्रत्यदेवतानामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिमित्तदेवस्य प्रत्यक्च-द्वातोर्यजनं ^१पूजाकरणम् । अत्र हीन्द्रियाणि स्वोचितविषयोपहारैरात्मानं यजन्ति सर्वेषां भूतानामिन्द्रियाधिष्ठातृणां वा ब्रह्मसदनं ब्रह्मासिस्थानम् । यथा देवयजनसाधनं कुरुक्षेत्रं तथा विशेषणद्वयविशिष्टान्तरं कुरुक्षेत्रमिति बृहस्पतिप्रश्नानुरोधं मुनिराह—अविमुक्तमिति । यत्स्वरूपं स्वाविद्यकामकर्मविमुक्तं तदविमुक्तं ब्रह्म यत्रोपलभ्यते तदेव^२ भूमध्यगताज्ञाचक्रं कुरुक्षेत्रम् । देवानामित्याद्युक्तार्थम् । यस्मादेवं तस्माद्यत्र कच्चन गङ्गाप्रयागादिस्थले तद्विपरीते वा गच्छति तदेवाविमुक्तमिति मन्येत जानीयात् । इति अनेन प्रकारेण । इदं वै मया प्राप्तमेव ब्रह्म । कुरुक्षेत्रमित्याद्युक्तार्थम् । क्षेत्रसामान्यस्य क्षेत्रज्ञविकल्पितत्वात् तदतिरेकेण न किंचिदस्तीत्यर्थः । अत्राविमुक्तरूपे कुरुक्षेत्रे ब्रह्मेति विज्ञाते तद्विज्ञानानुरोधेन जन्तोः प्रागिमात्रस्य प्राणेषूक्तममाणेषु । स्वज्ञानसूजं द्रावयति नाशयतीति रुदः परमेश्वरः संसारतारकं ब्रह्म सञ्चिदानन्दलक्षणं व्याच्छेष्टे कथयति । येन “तत्त्वमसि”, “अहं ब्रह्मासि” इत्युपदेशेन असौ जीवोऽमृतीभूत्वा स्वातिरिक्तमतो मोक्षीभवति स्वातिरिक्तापहृवसिद्धनिग्रतियोगिकब्रह्मात्रतयावशिष्यते । यस्मादेवं तस्मात् ब्रह्मात्रज्ञानोत्पत्तेः प्रागविमुक्तं भूमध्यगतज्योतिर्लङ्घमेव निषेवते ज्योतिर्लङ्घमस्मि इत्यनुसंधानं कुर्यात् ।

^१ उ१. पूजाकारणम् ।

^२ उ. ‘तदेव’ नास्ति ।

“ ज्योतिर्लिङ्गं भुवोर्मधे नित्यं ध्यायेत् सदा यतिः ”

इति श्रुतेः । यावद्वक्षमात्रज्ञानं नोदेति तावदविमुक्तं ^१प्रत्यञ्चमात्मानमीश्वरं वा न विमुच्चेत् । याज्ञवल्क्येनैवमुक्तो बृहस्पतिस्तदुक्तमङ्गीचकरेत्याह— एवमेवेति ॥१॥

इति प्रथमः खण्डः

अविमुक्तस्तस्पत्तिज्ञासा

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम् । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त
आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते
प्रतिष्ठित इति ॥ १ ॥

कथं पुनः अविमुक्तात्मोपासितुं शक्यस्तस्याव्यक्तत्वादित्यविमुक्तयाथात्मयु-
भुत्सया याज्ञवल्क्यमत्रिः पप्रच्छेत्याह—अथेति । अथ ह बृहस्पतिप्रश्ननिर्णयानन्तरं
किलैनं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मपुत्रोऽत्रिः पप्रच्छ । किमिति । यस्तारकब्रह्मेत्युक्त एषोऽनन्तः
परिच्छेदत्रयविरलोऽव्यक्त आत्मा तमुक्तलक्षणमात्मानं कथमहं विजानीयामव-
गच्छेयं इति । अत्रिप्रश्नोत्तरं स होवाच याज्ञवल्क्यः बृहस्पतिं प्रति । तारकत्वेन य
उक्तः सोऽविमुक्तः प्रत्यगभेदेनोपास्यः । तत्र हेतुः भवता पृष्ठो य एषोऽनन्तोऽ-
व्यक्त आत्मा व्याख्यातम् । सोऽविमुक्ते सोपाधिकेश्वरे प्रतिष्ठित इति तस्य
निरावृतत्वात् तस्मिन्ब्रव्यक्तोऽनन्तात्मोपलभ्यते ॥ १ ॥

अविमुक्तोपलब्धिसाधनम्

सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां
च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति ।

^१ ३. प्रपञ्चम्,

सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति तेन^१ वरणा भवति । सर्वानिन्द्रियकृतान् पापान् नाशयतीति तेन नासी भवतीति । कतमचास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्गाणस्य च यः संविः स एष घौर्लोकस्य परस्य च संविर्भवतीति । एतद्वै संविं संध्यां ब्रह्मविद उपासत इति । सोऽविमुक्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वै तदेवं वेदेति ॥ २ ॥

तदुपलब्धिस्थानं पृच्छति—सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । सोऽयमीश्वरः कुत्र संनिहितः इति पृष्ठः उत्तरमाह—वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । वरणानास्योर्मध्ये प्रतिष्ठित इत्यर्थः । वरणानासीप्रदेशौ श्रुतिर्व्याकरित्यतीति न व्याख्यातम् । वरणानासीस्वरूपं पृच्छति—का वै वरणा का च नासीति । तत्र वरणाशब्दार्थं व्युत्पादयति—सर्वानिति । सर्वान् ज्ञानकर्मनिद्रियकृतान् दोषान् वारयति निवारयतीति । तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् पापान् पापानि नाशयतीति । तेन नासी नाशी भवति । सकारः शकारार्थः । वरणाया नास्यात्र मध्ये प्रतिष्ठित इत्युक्त्या नासाभ्रूसन्धिः प्रतीयते । तथापि तत्प्रदेशं पृच्छति—कतमचास्य स्थानं भवतीति । अस्याविमुक्तस्येत्यर्थः । सर्वत्रेतिशब्दः प्रश्नपरिसमात्यर्थः । भ्रुवोर्गाणस्य च यः प्रसिद्धः सन्धिः स एष प्रसिद्धः ब्रह्मकपालस्थानीयद्युलोकस्य चुबुकावसानस्थानीयस्य च परस्य च भूलोकस्यापि सन्धिर्भवति । लोकद्वयसमुच्चर्यार्थश्वकारः । एतद्वै एतमेव । स संधीयते अस्मिन्नाविमुक्तमिति सन्धिः स्वात्मा । तं सन्धिं स्वात्मानं संध्यां भ्रूग्राणसन्धौ ब्रह्मविद उपासते तत्रत्यज्योतिर्लिङ्गाभ्यानपरा भवन्ति । सोऽविमुक्त उपास्यः इति व्याख्यातम् तज्ज्ञानफलमाह—यो वा इति । यो वै विद्वान् अविमुक्तयाथात्म्यं वेद तद्रत्तेयांशमपेत्य निर्विशेषात्मानं जानाति

^१ उ. ‘तेन’ नास्ति,

स विद्वान् सोऽविमुक्तन्तसाक्षात्कारहेतुं ज्ञानमाचषे स्वयमीश्वरभावमेय स्वभक्त-
पटलचरमदशायां तारकज्ञानोपदेशं करोति । स्वयं निर्विशेषब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

अविमुक्तज्ञानोपायः

अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः । किंजप्येनामृतत्वं ब्रूहीति ।
स होवाच याज्ञवल्क्यः । शतरुद्रीयेणोति । एतान्येव ह वा अमृतस्य
नामधेयानि । एतैर्ह वा अमृतो भवतीति ॥ १ ॥

अविमुक्तयाथात्म्यज्ञानोपायं ब्रह्मचारिणः पृच्छन्तीत्याह—अथेति । अथ
अत्रिप्रश्निर्णयानन्तरं ह किल एनं याज्ञवल्क्यं तच्छिष्या ब्रह्मचारिण ऊचुः ।
किंजप्येनामृतत्वं केन जप्येनामृतत्वसाधनज्ञानं जायते तद्ब्रूहि भगवन्निति ।
तैः पृष्ठः स होवाच याज्ञवल्क्यः । किमिति । कैवल्यादिपञ्चरुद्रेण स्त्राध्यायेन
वेति अमृतत्वसाधनज्ञानं जायते ततोऽमृतत्वमित्येतानि शतरुद्राभिधानानानि
अमृतस्वरूपरुदनामधेयानि भवन्ति । एतैः शतरुद्रीयजपैः चित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानद्वारा
शतरुद्रजापी मुनिरमृतो भवति । इतिशब्दः खण्डसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

इति तृतीयः खण्डः

सर्वदर्शसंन्यासज्ञानजिज्ञासा

अथ जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच ।
भगवन्संन्यासमरुब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मचर्य^१

^१ उ, परिसमाप्य.

समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेत्रथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदगृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरब्रती वा ब्रती वा स्नातको वास्त्रातको वा उत्सन्नामिरनमिको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥ १ ॥

सर्वकर्मसंन्यासज्ञानबुभूत्सया जनको मुर्नि पृच्छतीत्याख्यायिकामवतारयति—अथेति । अथ ब्रह्मचारिप्रश्नानन्तरं नामतो जनको ह वैदेहो विदेहराजो याज्ञवल्क्यमुप समीपमेत्योवाच । किमिति । हे भगवन् सर्वकर्मसंन्यासमनु-ब्रह्मत्युक्तः स होवाच याज्ञवल्क्यः । किमिति । अविरक्तद्विष्टाश्रित्यात्रम-व्यवस्थामाह—ब्रह्मचर्यमिति । विद्याग्रहणनिमित्तब्रह्मचर्यं तेनैव कालं नयेत् यद्यविरक्तस्तदा तत्समाप्य गृही भवेत् । तत्र यावच्छक्ति निष्क्रामबुद्ध्या सत्कर्मानुष्ठानं कुर्वन् कालं नयेत् तत्र विरक्तिश्चेत्तदा गृहाद्वन्नी सामिनिरग्निर्वा भूत्वा तत्रैव कालं नयेत् । यद्यलंबुद्धिस्तदा प्रव्रजेत् चतुर्थार्थम् गच्छेत् । एवं क्रमेण संन्यासः कर्तव्यो न विपर्यये इत्यत आह—यदि वेति । यदि वेति पक्षान्तरे विकल्पः तीव्रतरैराग्यं जायते तदाधीतवेदान्तो विद्वान् प्राथमिकब्रह्मचर्याश्रिमादेव प्रव्रजेत् पारमहंस्याश्रमं गच्छेत् । ब्रह्मचर्यसमाप्यनन्तरं कुटीचकादिक्रमेण पारिग्राज्यं प्राह्यमिति चेन्न तत्क्रमस्य मन्दविरागिविषयत्वात्, वैराग्यसाकल्ये पारमहंस्यमेव स्वीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । यदि गृहस्थाश्रमे विरतिर्जायते तदा गृहाद्वा प्रव्रजेत् वनाद्वा । प्रव्रजनस्य वैराग्यनिमित्तत्वात् न क्रमाकाङ्क्षास्तीत्यर्थः । यदा विरक्तिर्जायते तदाश्रमत्रयान्तराळेऽपि न्यासो युज्यत इत्याह । अथेति वैराग्या-नन्तर्यर्थः । वनस्थदीक्षासमाप्तावपि कुतश्चिन्निमित्तात् संन्यासो न लभ्यते तदानीं तदवस्थितिः द्विधा भवति जपो ध्यानं चेति । तदेव हि तदवृत्तम् । तदस्यास्तीति ब्रती । न ब्रती अब्रती वा, यद्वा ब्रती वा, अधीतसाङ्गस्वाध्यायी स्नातकः, यत्किंचिद्वेदाध्याय्यस्नातको वा, गृहस्थोऽपि द्वेधा नाश्रमी भवति एकस्वीकृताग्निः कल्पत्रमणादुत्सन्नामिः, कल्पत्रे सत्यपि कथित् निरग्निः असंस्कृतत्वात्, येनाग्निन् गृहीतः सोऽयमनग्निको वा विरक्तिर्जाता चेत् परिव्रजेदिति सर्वत्रानुष्यज्यते ।

किं वहुना । नात्र काळकृतनियमोऽस्तीत्याह—यदिति । यस्मिन्नेवाहनि विरजेत् वैराग्यं प्राप्नुयात् तस्मिन्नेव अहनि प्रब्रजेत् संन्यसेत् ॥ १ ॥

आहिताभ्युसंन्यासविधिः

तद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टि कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यात् ।
आग्नेयीमेव कुर्यात् । अग्निर्हि वै प्राणः । प्राणमेवैतया करोति ।
त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एतैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम
इति ।

अयं ते योनिर्दित्वयो यतो जातो अरोच्याः ।
तं जानन्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥
इत्यनेन मन्त्रेणाभ्युमाजिद्वेत् । ^१एष ह वा अग्नेयोनिर्यः प्राणः ।
प्राणं गच्छ स्वाहेत्यैवमेवैतदाह ॥ २ ॥

यदा आहिताभ्युः संन्यस्यति तदा तस्येष्टिविशेषमाह—तदिति । तद्वैके केचनाचार्याः प्रजापतिदेवताकां प्राजापत्यामेवेष्टि कुर्वन्ति तदु । तेषामुक्तमपि न कुर्यात् । किं कर्तव्यमित्यत्र अग्निदेवताकामाग्नेयीमिष्टिमेव कुर्यात् । तत्रेयमुपपत्तिः । अग्निर्हि प्राणः । अग्नेदेवप्रधानत्वेन सूत्रखृपत्वात् यस्मादेवं तस्मादेतया आग्नेयेष्या प्राणमेव करोति ततस्त्वैधातवीयामेवेन्द्रदेवताकामेवेष्टि याज्ञिकप्रसिद्धां कुर्यात् । तत्रोपपत्तिः । एतैवैष्ट्या त्रयो धातवो यदुताग्नेयं रूपत्रयं सत्त्वं शुक्रं रजो रोहितं तमः कृष्णम् । इतिशब्दो वाक्यसमात्यर्थः । पुरोक्तरीला यथाशास्त्रमिष्टि कृत्वा अनेन मन्त्रेण अश्यामाणं कुर्यादित्याह—अयमिति । हे अग्ने अयं प्राणस्ते तव योनिः मुख्यप्राणस्य विराट्योनित्वात् ऋत्वियः संवत्सरात्मनो ऋत्ववय-वित्वाद्यतः सूत्राज्जातः सन्नरोच्याः दीर्ति कृतवानसि यस्तव कारणं तमात्मानं जानन्नारोह स्वकारणीभूतप्राणमात्रो भवेत्यर्थः । अथ स्वकारणप्रवेशानन्तरं

^१ उ, ‘एष वा’.

नोऽस्माकं रथ्य स्वात्मज्ञानघनमभिवर्धय । मन्त्रसमाप्तावितिशब्दः । अनेन
मन्त्रेणाग्निमाजिष्ठेत् । मन्त्रार्थं श्रुतिरनुवदति । एष वा अग्नेयोनिर्यः प्राण इति ।
स्पष्टम् । प्राणं स्वकारणं गच्छ । स्वाहाशब्दः कार्यकारणैकत्वयोत्कः । एवमेव
मन्त्रोऽप्याह हि ॥ २ ॥

निरग्निकसंन्यासविधिः

ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाग्रापयेत् । यदग्निं न विन्देदप्सु
जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः । सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि
स्वाहेति हुत्वोङ्गृत्य प्राश्नीयात्साज्यं हविरनामयम् । मोक्षमन्त्र-
ख्येवं विन्देत्^१ । ^२तद्वद्वा तदुपासितव्यम् । एवमेवैतद्वगवन्निति
वै याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

इदानीं निरग्निकानां संन्यासविधिमाह—ग्रामादिति । ग्रामे श्रोत्रियागा-
रादग्निमाहृत्य पूर्ववदिष्टिवितिरिक्तविरजाहोममन्त्रपुरुषसूक्ताभ्यां पूर्णाहुत्यन्तं हुत्वा
“अयं ते” इति मन्त्रेण संन्यासावृयुरग्निमाग्रापयेत् । पक्षान्तरं यदग्निं
न विन्देदप्सु जुहुयात् । तत्रोपपत्तिः आपो वै सर्वा देवताः । ओकारप्र-
भवेभ्यः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण हुत्वोङ्गृत्य
प्राश्नीयात् साज्यं हविरनामयम् । हुतशेषमन्त्रं निरामयहेतुत्वात् तदानीं
यज्ञप्यं तदुच्यते स्वाज्ञानमोक्षहेतुमन्त्रः प्रणवस्तस्य त्रयीरूपत्वात् । एवं विन्देत्
यत् प्रणवार्थरूपं तदस्मीति विद्यात् । यत्सत्यज्ञानादिलक्षणं तद्वद्वा प्रणवार्थत्वे-
नोपासितव्यम् । एवं याज्ञवल्क्योक्तं जनकोऽङ्गीचकार । किमिति । एवमेवैत-
द्वगवन्निति वै याज्ञवल्क्येति । एष इति पाठं संन्यासः ॥ ३ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

^१ उ, वदेत्.

^२ उ, एतद्वद्वा एतदुपासितव्यम्.

ब्राह्मणस्य सन्यासेऽधिकारः

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम् । पृच्छामि त्वा याज्ञ-
वल्क्यायज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
इदमेवास्य यज्ञोपवीतं य आत्मा अपः प्राश्याचम्य । अयं विधिः
प्रवाजिनाम्^१ ॥ १ ॥

जनकेन यत् प्रष्टव्यं तदनुज्ञाया अत्रिः पप्रच्छेत्याह श्रुतिः—अथेति । अथ
ह जनकप्रश्नानन्तरं एनं याज्ञवल्क्यं जनकचोदितोऽत्रिः पप्रच्छ । किमिति ।
हे याज्ञवल्क्यं त्वा त्वां पृच्छामि क्रियाङ्गयज्ञोपवीती ब्राह्मणः इति लोकप्रसिद्धिः ।
अयं तु अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणो भवतीति पृष्ठः स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
इदं ब्रह्मज्ञानमेवास्य सन्यासिनो यज्ञोपवीतं यज्ञरूपविष्णुप्रापकत्वात् यः
स्वयंप्रकाशात्मा सोऽहमस्मीति निश्चित्य । अपः प्राश्य इत्यनेन सन्यासविधिरुक्तः ।
तत् कथं प्रैषानन्तरं “समुद्रं गच्छ स्वाहा” इत्यनेन मन्त्रेण जले शिखायज्ञोप-
वीतप्रक्षेपणपूर्वकं त्रिग्राचम्य । अयं विधिः परिव्राजिनाम् ॥ १ ॥

सन्यासेऽनधिकृतानां कर्तव्यनिरूपणम्

वीराध्वाने वानाशके वापां प्रवेशे वास्त्रप्रवेशे वा
महाप्रस्थाने वा । अथ परिव्राङ्गविवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः
शुचिरद्रोही^२ भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति । यद्यातुरः स्थान्मनसा
वाचा संन्यसेत् । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति सन्यासी
ब्रह्मविदिति । एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

^१ उ. परिव्राजकानाम्.

^२ उ. भैक्षाणो.

क्षत्रियादेः पारिव्राज्यान्विकारादाश्रमभ्रष्टानामसाध्यचिकित्सामयानां श्रवणा-
यसमर्थानां वा वक्ष्यमाणोऽयं विधिर्युज्यते इत्याह—वीरेति । संग्रामनिवर्तीवीराणां
योऽध्वा तस्मिन् वीराध्वाने वा, न विद्यते अशनं यस्य तदनाशकं तस्मिन्नाशके
वा गङ्गाध्यपां प्रवेशे वा जाज्वल्यमानान्मिप्रवेशे वा यावच्छ्रीरपातगमने महाप्रस्थाने
वा तनुं ल्यजेदिति पञ्चप्रकारेऽपि योज्यम् । यद्यपि श्रवणाविकारी तदा शुक्लेतरकाषाय-
वासाः सशिखकेशशमशुग्रहित्यान्मुण्डः । न विद्यते देहमात्रधारणातिरिक्तपरिग्रहो
यस्य सोऽयं अपरिग्रहः । वाहाम्यन्तरशौचतः शुचिः मनोवाक्यायकर्मभिः
प्राणिमात्राद्वैही प्राणसंवारणार्थं भैक्ष्माणो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय भवति ।
पक्षान्तरं चोरव्याघ्रोगाद्यभिभूतस्य संन्यासाङ्गकर्म कर्तुमशक्यत्वात् । सोऽयं
वकुं शक्तश्चेत् मनोयुक्तवाचा प्रैषोच्चारणपूर्वकं संन्यसेत् । यदि तत्राप्यशक्तस्तदा
मनसैव वा संन्यसेत् संकल्पयेत् । एष ज्ञानहेतुपन्था ब्रह्मणाविकारिणा हानुवित्तो
लब्धः तेनोक्तेन पथा ब्रह्मवित्पथा संन्यासी स्वात्मबोधानुरूपं ब्रह्मैति यदि
निर्विशेषज्ञानी तदा विदेहकैवल्यमेतीति मुनिनोक्तमत्रिङ्गीचकार एवमेवैष
भगवन्निति वै याज्ञवल्क्येति ॥ २ ॥

इति पञ्चमः खण्डः

पारमहंस्यपूर्गस्य सर्वोत्कृष्टता

तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वाससऋभुनिदाश-
जडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता
उन्मत्तवदाचरन्तः ॥ १ ॥

इदानीं याज्ञवल्क्यो मुनिः श्रोतुश्रद्धाभिवृद्धये तैरपृष्ठोऽपि पारमहंस्यधर्मपूर्गस्य
महद्विराश्रितत्वेन सर्वोत्कृष्टतां प्रकट्यति—तत्रेति । तत्र कुटीचकादिषु श्रुत्युक्तेषु
तुर्याश्रमतुर्यमेदानुष्टायिनः परमहंसा नाम वक्ष्यमाणः प्रसिद्धा हि । के ते

इत्यत्र संवर्तकादिरैत्रतकप्रभृतयः नवसंख्याकाः श्रुतिपठिताः अव्यक्तलिङ्गाद्या-
चरन्त इत्यन्तं संवर्तकादीनां विशेषणम् । ब्रतिकाभिवनिलिङ्गानि येषां न सन्ति ते
अव्यक्तलिङ्गाः । यदाचारो लोकैर्न दृश्यते ते अव्यक्ताचाराः । अनुन्मत्ताः
उन्मादहेतुमोहवैरल्यादुन्मत्तवदाचरन्तः ब्रह्माकारपरिणतचित्तत्वात् परबोधिताः
यत्किंचित् कुर्वन्त इव दृश्यन्ते तत्करणमपि लोकोन्मादननिवृत्तिकरमेव भवति ।

“ पार्वीस्थबोधिताः सन्तः पूर्वाचारक्रमागतम् ।
आचारमाचरन्तपेव सुसबुद्धवदुत्थिताः ॥ ”

इति श्रुतेः ॥ १ ॥

साम्बरपरमहंसलक्षणम्

त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोप-
वीतं चेत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥ २ ॥

पूर्वं केवलपारमहंस्यमुक्तम् । इदानीं कुटीचकादिलिङ्गपरित्यागपूर्वकं पारमहंस्यं
प्रकटयति—त्रिदण्डमिति । वैणवदण्डत्रयं मृदावर्लाङ्गादिकमण्डलुं मौड्यादि-
रचितं शिक्यं भिक्षाधारपात्रं दावादिविकारं वितस्तिमात्रं जलपवित्रं शिखां
यज्ञोपवीतम् । चकारः सर्वधर्मपरित्यागसमुच्चयार्थः । पञ्चमुद्रागायत्र्यादि-
कमेतत्सर्वं “भूः स्वाहा” इत्येन मन्त्रेण अप्सु परित्यज्य देशिकमुपसृत्य
वेदान्तश्रवणादिभिरात्मानमन्विच्छेत् ॥ २ ॥

दिग्म्बरपरमहंसलक्षणम्

यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो ^१निष्परिग्रहः ^२तत्त्वब्रह्ममार्गे
सम्यक्संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो
भैक्षमाचरन्नुद्रपात्रेण^३ लाभालाभौ समौ भूत्वा शून्यागारदेवगृह-

^१ उ. निर्ग्रन्थः.

^२ उ. तत्त्वद्वाहा,

^३ उ. लाभालाभयोः समः,

तृणकूटवल्मीकिवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकुहर -
कन्द्रकोटरनिर्जरस्थणिडलेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यान-
परायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं
करोति स परमहंसो नाम । इत्युपनिषत् ॥ ३ ॥

साम्बरपरमहंसलक्षणमुक्त्वा दिग्म्बरपरमहंसलक्षणमाह— यथेति । यथा-
जातरूपधरः दिग्म्बरः निर्द्वन्द्वः शीतोष्णादिसमवीः । देहधारणोपयोगी
कौपीनाच्छादनमिक्षाश्रयणसाधनपरिग्रहेतरपरिग्रहशून्यो निष्परिग्रहः । तत्त्वं वास्तवं
निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रं तत्प्रापकमार्गस्तज्ज्ञानं तस्मिन् तत्त्वब्रह्मार्गे सम्यक्संपन्नः
तन्निष्ठ इत्यर्थः । तत्रोपायमाह—शुद्धमानस इति । निस्सङ्कल्पत्वात् प्राणसंधारण-
मात्रं विधूमाद्युपलक्षितयथोक्तकाले स्वज्ञानतत्कार्यविमुक्तो यथानुरूपमुंदरपत्रेण
भैक्ष्माचरन् मुखव्यादानं कुर्वन् भिक्षादिलाभालाभौ समौ भूत्वा हर्षविषादाव-
कुर्वन् कालं नयेदित्यर्थः । इदानीं तन्निवासस्थलान्याह—शून्यागारेत्यादिना ।
जनशून्यागारं विष्वादिदेवतागृहं, कुतश्चिन्मित्संजाततृणकूटं, पिपीलिकादि-
कृतवल्मीकं, वटाश्वत्थादिवृक्षमूलमापात्रनिक्षेपकुलालशालात्रिपञ्चग्निहोत्रशाला,
महानदीतीरपुलिनं, गिरिस्त्रहवेणवादिनिविडदेशो गिरिकुहरं, गिरिहुहास्थलं कन्द्रं,
वृक्षान्तस्सुषिरं कोटरं, उदकस्त्रावप्रदेशो निर्झरः, विशुद्धभूप्रदेशः स्थणिडलं,
निरावरणं शून्यागारादिस्थणिडलान्तम् । तेषु यथासंभवं अनिकेतवासी नानाविद्योप-
करणे प्रयत्नः स्वातिरिक्तवस्तुषु निर्ममः शुक्लतेजो ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रभिति
पर्यवसन्नः शुक्लध्यानपरायणः । “शुक्लतेजोमयं ब्रह्म” इति श्रुतेः । आत्ममात्र-
मधिकृत्य भवतीत्यध्यात्मं तन्मात्रज्ञानं तन्निष्ठः शुभाशुभस्थानीयनिष्कामसकाम-
कर्मसामान्यनिर्मूलनपरः । किं बहुना । स्वातिरिक्तसामान्यसंन्यासेन सह
संन्यस्यासमीति यस्तदेहाभिमतियागं करोति सोऽयं विद्वान् परमहंसः
प्रत्यक्षपरविभागसहः परमात्मा नाम निश्चितम् । इत्युपनिषच्छब्दौ शास्त्रपरिस-
मात्यर्थौ ॥ ३ ॥

इति षष्ठः खण्डः:

श्रीवासुदेवेन्द्रशिश्योपनिषद्वस्त्रयोगिना ।
 लिखितं स्याद्विवरणं जावालोपनिषत्स्फुटम् ।
 जावालोपनिषद्वस्त्राख्या दशोनद्विशतं स्मृता ॥

इति श्रीमदीशायथोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे त्रयोदशासंख्यापूरकं
 जावालोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

तुरीयातीतावधूतोपनिषत्

पूर्णमदः—इति शान्तिः

तुरीयातीतावधूतचर्या, निष्ठा च

अथ तुरीयातीतावधूतानां कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थितिरिति
सर्वलोकपितामहो भगवन्तं पितरमादिनारायणं परिसमेत्योवाच ।
तमाह भगवान्नारायणः । योऽयमवधूतमार्गस्थो लोके दुर्लभतरो न
तु बाहुल्यो यद्येको भवति स एव नित्यपूतः स एव वैराग्यमूर्तिः स
एव ज्ञानाकारः स एव वेदपुरुष इति ज्ञानिनो मन्यन्ते । महापुरुषो
यस्तच्चित्तं मर्येवावतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः । सोऽयमादौ
तावत्क्रमेण कुटीचको बहूदकत्वं प्राप्य, बहूदको हंसत्वमवलम्ब्य,
हंसः परमहंसो भूत्वा, स्वरूपानुसंधानेन सर्वप्रपञ्चं विदित्वा,
दण्डकमण्डलुकटिसूत्रकौपीनाच्छादनस्वविध्युक्तक्रियादिकं सर्वमप्सु
संन्यस्य, दिगम्बरो भूत्वा, विवर्णजीर्णवल्कलाजिनपरिग्रहमपि
संत्यज्य, तदूर्ध्वमन्त्ववदाचरन्, क्षौराभ्यङ्गस्नानोर्ध्वपुण्ड्रादिकं विहाय,
^१वैदिकलौकिकमप्युपसंहत्य, सर्वत्र पुण्यापुण्यविवर्जितः, ज्ञानाज्ञान-

^१ उ १. ‘लौकिकवैदिक’

मपि विहाय, शीतोष्णसुखदुःखमानावमानं निर्जित्य, देहादि-
वासनात्रयपूर्वकं निन्दानिन्दागर्वमत्सरदम्भदैच्छाद्वेषकामकोधलोभ-
मोहर्षमर्षसूयात्मसंरक्षणादिकं दग्धवा, स्ववपुः कुणपाकारमिव
पश्यन्, अप्रयत्नेनानियमेन लाभालाभौ समौ कृत्वा, गोवृत्या
प्राणसंवारणं कुर्वन् यत्प्राप्तं तेनैव निर्लोकुपः, सर्वविद्यापाणिडत्यप्रपञ्चं
भस्मीकृत्य, स्वरूपं गोपयित्वा, ज्येष्ठाज्येष्ठत्वापलापकः, सर्वौ-
त्कृष्टत्वसर्वात्मकत्वाद्वैतं कल्पयित्वा मत्तो व्यतिरिक्तः कश्चिवान्यो-
इस्तीति भावनस्य देवगुह्यादिधनमात्मन्युपसंहत्य, दुःखेन नोद्विग्मः,
सुखेन नामुमोदकः, रागे निःस्पृहः, सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्तेहः,
सर्वेन्द्रियोपरमः, स्वपूर्वीपत्राश्रमाचारविद्यावर्मप्राभवमननुस्मरन् ,
त्यक्तवर्णाश्रमाचारः, सर्वदा दिवानक्तसमत्वेनास्वप्नः, सर्वत्र सर्वदा
संचारशीलः, देहमात्रावशिष्टः, जलस्थलकमण्डलुः, सर्वदानुन्मत्तो
बालोन्मत्तपिशाचवदेकाकी संचरन्, असम्भाषणपरस्य स्वरूपश्यानेन
निरालम्बमवलम्ब्य, स्वात्मनिष्ठानुकूलयेन सर्वं विस्मृत्य, तुरीयाती-
तोऽवधूतवेषेणाद्वैतनिष्ठापरः, प्रणवात्मकत्वेन देहत्यागं करोति यः
सोऽवधूतः स कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥ १ ॥

तुर्यातीताख्योपनिषद्वेद्यं यत्परमाक्षरम् ।

तत्तुर्यातीतचिन्मात्रं स्वमात्रं चिन्तयेऽन्वहम् ॥

इह खलु शुक्लयजुर्वेदप्रविभक्तेयं तुरीयातीतावधूतोपनिषत् गौणमुख्याव-
धूतचर्याप्रकटनव्यग्रा ब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजूम्भते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो
विवरणमारम्भते । शिष्याचार्यपुत्रपितृभावंगतचतुरानननारायणप्रश्नप्रतिवचन-

रूपेयमारुद्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । आरुद्यायिकामवतारयति—अथेति । तुर्यश्रम-
प्रविभक्तकुटीचकव्रहूदकहेसपरमहंसचर्यो यथावदवगम्य, अथ तुर्यसंख्यापूरकं
पारमहंस्यं, तदतीतास्तुर्यातीताश्च ते ।

“यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्णनात्मन्येव स्थितः सदा ।

अतिवण्णाश्रमी योगी अवधूतः स कथ्यते ॥

अक्षरत्वाद्वरेण्यत्वाद्वृत्तसंसारबन्धनात् ।

तत्त्वमस्पादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्यते ॥”

इति “गौणमुख्यावधूताश्च” इति तुरीयातीतावधूताः । तेषां महानुभावानां कोड़यं
मार्गः इत्यनेन तैरचरणीयचर्या अवगम्यते । का स्थितिः इत्यनेन तिष्ठा चापि
ज्ञातव्येति । तत्प्रश्नमङ्गीकृय तमाह भगवान् नारायणः । किं तत् इत्यत्र
तन्मार्गस्यातिदुर्लभतया तानादौ स्तौति—योडयमिति । नित्यपूतः^१ मयि
मद्भावमेत्य स्थितत्वात् । मद्भावापन्नज्ञानिनो मन्यन्ते अत एवायं महापुरुषः ।
कथमस्य महापुरुषत्वं इत्यत्र यतो यस्तच्चित्तं मध्येवावतिष्ठते मदतिरिक्तचिन्ता-
वैरल्यात् । त्वं कुत्रावस्थित इत्यत्र—अहं च तस्मिन्नेवावस्थित इति ।
कुटीचकादिधर्मा नारदपरिव्राजकोपनिषदि सम्यग्व्याख्याताः । तत्रायं परमहंसः
सर्वापहृवसिद्धं ब्रह्मनिष्ठतयोगिकस्वमात्रमिति । स्वरूपानुसन्धानेन सर्वप्रपञ्चं
स्वातिरिक्तं^२ नेतीति विदित्वा तद्वेदनसमकालमेव पारमहंस्यलिङ्गं त्यज्यमिति
मनीषया तत्रापि संसारधिया तत्याग उपपद्यत इत्यर्थः । तदूर्ध्वं पारमहंस्याश्रम-
ल्यागानन्तरं कर्तव्यकर्माभावादेहादिचेष्टायां^३ मन्वानाकांक्षत्वात् अमन्ववदाचरन् ।
इदं कर्तव्यमितीच्छ्या क्षौरादिकं विहाय तथा वैदिकलौकिकमप्युपसंहृत्य ।
मनोवृत्तित्वसामान्यात् ज्ञानाज्ञानमपि विहाय देहाभिमानत्यागासिना शीतोष्ण-
सुखदुःखमानावमानं निर्जित । देहादिवासनात्रयपूर्वकं अहं एतादशा
इत्यप्रकटनार्पकं स्वरूपं स्वशीलं गोपयित्वा । अयं मे ज्येष्ठः अयं मे कनिष्ठः
इति ज्येष्ठाज्येष्ठत्वापलापकः । अद्वैतातिरिक्तं द्वैतं नास्तीति भावयित्वा
देवगुह्यात् देवरहस्यात् यत्तदेव भावनं तत् इन्धनं ब्रह्मात्राग्निना दाह्यत्वात्

^१ उ. निष्पूते.

^२ उ. ‘स्वातिरिक्तम्’ इति नास्ति.

^३ उ. चेष्टायै.

ब्रह्माकारवृत्तेरपि इन्धनतर्वं तदप्यात्ममात्रधिया आत्मन्युपसंहत्य । यदि पुनः स्वातिरिक्ताभासावलम्बनतो दुःखादिप्रसक्तौ दुःखेन नोद्विग्मः इत्यादि । प्राभवं प्रभावम् । अनुस्मरन् मद्विदितविद्याफलमेवं पर्यवसन्नमिति वस्तुतस्तदपि नानुसन्धेयम् । स्वेन पादप्रक्षालनाद्यकर्तव्यत्वेऽपि यदि तृष्णावृत्तिरुदेति तदास्येन पैयमिति जलस्थलकमण्डलव्येक्षा युज्यत एवेतर्थः । येन केनापि असंभाषणपरः । स्वातिरिक्तप्रपञ्चजातं सर्वं विस्मृत्य अद्वैतनिष्ठापरः अद्वैतात्मपरायणो भूत्वा “सर्ववाच्यवस्तु प्रणवात्मकम्” इति श्रुतिसिद्धप्रणवात्मकत्वेन प्रणवार्थतुर्यतुर्यात्मना देहत्यागं करोति देहतन्निर्वर्त्यजाग्रजाग्रदितुर्यस्वापान्ततद्विष्टसमष्टिदुभयारोपापवादाधिकरणविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तकलनात्यागमपहवं करोति । यस्य पारमहंस्यर्थमालंकृतस्य¹ यतेराभासतोऽपि निर्वर्त्यस्वातिरिक्तस्मस्ति इति भ्रान्तिः सोऽयं गौणावधूतो भवति । यस्य पुनः ब्रह्मात्रं निष्प्रतियोगिकं तदतिरेकेणपहोतव्यविषयाभावज्ञानमुदेति, सोऽयं यतिः मुख्यावधूतो भवतीत्यत्र

“यस्य स्वात्मातिरेकेण निर्वर्त्य प्रतिभाति सः ।

गौणावधूतो भवति स्वातिरिक्तास्तिताभ्रमात् ॥

ब्रह्मात्रधिया यस्य निर्वर्त्यसंभवो भवेत् ।

मुख्यावधूतः स मुनिः स्वमात्रमवशिष्यते ॥”

इति स्मृतेः । इत्युपनिषच्छब्दः प्रकृतोपनिषत्समात्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

लिखितं स्याद्विवरणं तुर्यातीतस्य सुस्फुटम् ।

तुर्यातीतप्रन्थजातं चत्वारिंशत् सर्वारितम् ॥

इति श्रीमद्विशाश्चाद्योत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे चतुष्षष्टिसंख्यापूरकं तुरीयातीतावधूतोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ॥

¹ उ १, अलङ्कारस्य.

नारदपरिव्राजकोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

नारदं प्रति शौनकादीनां प्रश्नः

अथ कदाचित्परिव्राजकाभरणे नारदः सर्वलोकसंचारं कुर्वन्न-
पूर्वपुण्यस्थलानि पुण्यतीर्थानि तीर्थीकुर्वन्नवलोक्य, चित्तशुद्धिं प्राप्य,
निवैर्णः, शान्तिः, दान्तिः, सर्वतो निवैदमासाद्य, स्वरूपानुसंधानमनु-
संधाय, नियमानन्दविशेषगण्यं मुनिजनैरुपसंकीर्णं नैमिशारण्यं
पुण्यस्थलमवलोक्य, सरिगमपधनिसज्जैवैराग्यबोधकरैः स्वरविशेषैः
प्रापञ्चिकपराङ्मुखैर्हरिकथालापैः स्थावरजडमनामकैर्भगवद्भक्ति -
विशेषैर्नरमृगकिम्पुरुषामरकिञ्चराप्सरोगणान्संमोहयन्नागतं ब्रह्मात्मजं
भगवद्भक्तं नारदमवलोक्य द्वादशवर्षसत्त्वयागोपस्थिताः श्रुताऽन्यन-
संपन्नाः सर्वज्ञास्तपोनिष्ठापराश्च ज्ञानवैराग्यसंपन्नाः शौनकादिमहर्षयः
प्रत्युत्थानं कृत्वा, नत्वा, यथोचितातिथ्यपूर्वकमुपवेशयित्वा, स्वयं
सर्वेऽप्युपदिष्टा भो भगवन्नह्यपुत्र कथं मुक्तयुपायोऽस्माकं
वक्तव्यम् ॥ १ ॥

परिव्राज्यधर्मपूर्गालङ्कारा यत्प्रवोधतः ।
दशप्रणवलक्ष्यार्थं यान्ति तं राममाश्रये ॥

इह खलु अर्थवर्णवेदप्रविभक्तेयं नारदपरिव्राजकोपनिषत् ब्रह्मादिस्वाश्रमाचार-प्रकटनपूर्वकं कुटीचकवहूदकहंसपरमहंसतुरीयातीतावधूतधर्मप्रकटनव्यग्रा सृष्ट्यादिदशप्रणववाच्यलक्ष्यार्थप्रकाशिनी सर्वापहृवसिद्धब्रह्मात्रपर्यवसन्ना वहृथगर्भीणी विजृम्भते । अस्याः स्वल्पप्रन्थतो विवरणमारभ्यते । शौनकादिमुनिवृन्दनारद-नारदपितामहप्रभप्रतिवचनहृपेयमार्ख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । आदौ श्रुतिराख्यायिकामवतारयति—अथेत्यादिना । अथशब्दः आरम्भार्थः । कदाचित् परिव्राजकशिरोमणिः नारदः कृत्स्नलोकसंचारं कुर्वन् स्वपादन्यासतः पुण्यस्थलानि पुण्यतीर्थानि च तीर्थीकुर्वन् स्वातिरिक्तप्रपञ्चजातं मिथ्यात्वेनावलोक्य ततश्चित्तशुद्धिं प्राप्य सर्वात्मैकत्वमावन्या निर्वैरः सङ्कल्पादिवृत्तिः शान्तो बाह्यवृत्तितो दान्तः सर्वतः सर्वत्र निर्वेदं वैराग्यमासाद्य स्वस्वरूपानुसन्धानमनुसन्धाय । उक्तविशेषणविशिष्टं नैमिशारण्यमवलोक्य स्वागमनकाळे स्वकरभूषणवीणावायुसंवर्षणजन्यसरिगमपथनिसंज्ञैः शृणवद्वाहृवैराग्यबोधकैः भगवद्वक्तिप्रेमान्वित-हरिकथालापैः नरमृगादिप्रपञ्चजातं संमोहयन्नागतं नारदं शौनकादिमहर्षयस्त-मवलोक्य प्रत्युत्थानादिसपर्या कृत्वा दिव्यासने तं निवेश्य तदर्जनमात्रतो यत् परमार्थतत्वं तत् स्वयं सर्वेऽप्युपदिष्टा अपि लोकानुप्रहवेतोः तं पृच्छन्तीत्याह—भो भगवन्निति । हे ब्रह्मपुत्र भगवद्वतिकानामस्माकं कथं स्वातिरिक्तास्तिताभ्रमतो मुक्तिः स्यात् को वा तदास्त्युपायो वक्तव्य इति ॥ १ ॥

विदेहमुक्तिलाभोपायोपदेशः

इत्युक्तस्तान्स होवाच नारदः । सत्कुलभवोपनीतः सम्य-
गुपनयनपूर्वकं चतुश्चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः स्वाभिमैतैकगुरुसमीपे स्व-
शाखाध्ययनपूर्वकं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा, द्वादशवर्षशुश्रूषापूर्वकब्रह्म-
चर्यम्, पञ्चविंशतिवत्सरं गार्हस्थर्यम्, पञ्चविंशतिवत्सरं वानप्रस्थाश्रमं

तद्विविवत्क्रमान्विर्त्य, चतुर्विधब्रह्मचर्यं षड्बिधगार्हस्थ्यं चातुर्विध्य-
वानप्रस्थधर्मं सम्यगभ्यस्य, तदुचिं कर्म सर्वं निर्विर्त्य, साधन-
चतुष्टयसंपन्नः, सर्वसंसारोपरि मनोवाक्यायकर्मभिर्यथाशानिवृत्तस्थथा
वासनैषणोपर्यपि निवैरः शान्तो दान्तः, संन्यासी परमहंसाश्रमेणा-
स्खलितस्वरूपध्यानेन देहत्यागं करोति स मुक्तो भवति स मुक्तो
भवति । इत्युपनिषत् ॥ २ ॥

तैरेवं पृष्ठो देवर्षिराह—इत्युक्त इति । इत्येवं शौनकादिभिः उक्तः स होवाच
नारदः । किं तत् सत्कुले भवतीति यः कश्चन द्विजातिः सत्कुलभवः विधिव-
दुपनीतः चतुश्चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः । चतुश्चत्वारिंशत्संस्कारः कीदृशः इत्यत्र
गौतमधर्मे आन्नायते । तद्यथा—गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्न-
प्राशनचौलोपनयनानि चत्वारि वेदव्रतानि, स्तानं सहर्घमचारिणीसंयोगः पञ्चानां
यज्ञानां अनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषां पञ्चकम्, पार्विणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी-
चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मा-
स्यानि निरुद्घशुबन्धसौत्रामणीति सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्ठोमोऽत्यग्निष्ठोम उक्तयः
षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसोर्याम इति सप्तसोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः ।
अष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यम-
स्पृहेति । यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाषावात्मगुणाः, न स ब्रह्मणः सायुज्यं
सालोक्यं च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽपि अष्टावात्मगुणाः
अथ स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीत्युक्तसंस्कारसंपन्नो भूत्वा

“आचार्यो वेदसम्पन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः”

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेनोक्तलक्षणलक्षितस्वाभिमतैकगुरुनिकटे आदौ स्वशाखाध्ययन-
पूर्वकं सर्वविद्यामभ्यस्य द्वादशवर्षशुश्रूषापूर्वकब्रह्मचर्यवतीभूत्वा विद्यामभ्यसेदि-
लयर्थः । ततः पञ्चविंशतिवत्सरपर्यन्तं गार्हस्थ्योचितधर्मानुष्ठानं कृत्वा अथ

तथा पञ्चविंशतिवत्सरपर्यन्तं वानप्रस्थाश्रमोचितधर्मजातं विधिवत् क्रमान्निर्वत्त्य अथ सप्तत्यूर्ध्वं संन्यसेदित्यर्थः ।

ब्रह्मचर्यादिधर्माः कतिविधा इत्यत आह—चतुर्विधब्रह्मचर्यमिति । अस्मिन्नर्थे काण्वायनस्मृतिरर्थतोऽनुक्रम्यते । तदथा—गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्मचारी चतुर्विधः । अस्यार्थः—तत्रोपनयनादूर्ध्वं यस्त्रिरात्रमक्षारलवणाशी गायत्रीमधीते स गायत्रः । यस्तु वेदस्याग्रहणात् ब्रह्मचर्यं चरति स ब्राह्मः । संवत्सरं वेदव्रतक्रत् प्राजापत्यः । आमरणं गुरुकुलवासी नैषिको बृहन्नित्युच्यते ।

गार्हस्थ्यं कतिविधं इत्यत आह—षष्ठिधगार्हस्थ्यमिति । तथा च गृहस्था अपि षष्ठिविधाः । तदथा—वार्ताकः शालीनो यायावरो वोरसंन्यासिकः उञ्छ्वृत्तिः अयाचितश्चेति । तत्र कृषिगोरक्षादिकृतया वैश्यवृत्त्या जीवन्नियादिक्रियापरे वार्ताकवृत्तिः । शालीनस्तु षट्कर्मनिरतो याजनादिवृत्तिः । यायावरस्तु शिष्टगृहेषु किंचित् किंचित् स्वकुटुम्बभरणोपयोगितण्डुलसंग्रही । वोरसंन्यासिकस्तु उञ्छ्रूतपूताभिरद्धिः कार्यं कुर्वन् अहन्यहनि शिष्टजनतः तण्डुलपरिग्रही । उञ्छ्रूतस्तु सिलोञ्छ्वृत्तिः । अयाचितस्तु यदच्छालव्योपजीवी ।

वानप्रस्थः कतिविधः इत्यत आह—चातुर्विध्यमिति । वनस्था अपि चतुर्विधाः । तदथा—वैखानस औदुम्बरो वालखिल्यः फेनपाश्चेति । तत्र अकृष्टपञ्चौषधीमिः प्रामवहिञ्कृताभिः अग्निहोत्रादि कुर्वन् वैखानस इत्युच्यते । यस्तु प्रातस्त्वय यां यां दिशां पश्यति तत्रत्यौदुम्बरीवदरनीवारश्यामाकैः नित्ययात्रापर औदुम्बरः । यस्तु जटावल्कलधारी अष्टौ मासान् वृत्युपार्जनकृचातुर्मास्ये गृहीताशी कार्तिक्यां संगृहीतपुष्पफलत्यागी स वालखिल्यः । फेनपास्तु शीर्णपर्णफलवृत्तयः यत्र क्वचिद्वसन्तः कर्मपरा इति ॥

एवं ब्रह्मचर्यादिवानप्रस्थान्तवर्धमजातं निर्वत्त्य नित्यादिसाधनचतुष्टयसम्पन्नो भूत्वा संस्तुतिवासनैषण्यात्रयत्यगपूर्वकं सर्वभूतेषु स्वात्मतया निर्वैरस्वान्तर्वाद्यकलनाभावाच्छान्तो दान्तः संन्यासी अस्वविलितस्वरूपध्यानेन यो देहोपलक्षितस्वाविद्यापदमस्ति नास्तीति विभ्रमाभिमतिं लाजति सोऽयं स्वातिरिक्तास्तित्वम्

मुक्तो विदेहमुक्तो भवति । आवृत्तिरादरार्था । इत्युपनिषच्छब्दः प्रथमोपदेश-
समाप्त्यर्थः ॥ २ ॥

इति प्रथमोपदेशः

पारिव्राज्यस्वरूपक्रमः

अथ हैनं भगवन्तं नारदं सर्वे शौनकादयः पप्रच्छुर्भे
भगवन्संन्यासविधिं नो ब्रूहीति । तानवलोक्य नारदस्तस्वरूपं सर्वं
पितामहमुखेनैव ज्ञातुमुच्चितमित्युक्त्वा सत्त्वयागपूर्त्यनन्तरं तैः सह
सत्यलोकं गत्वा विधिवद्विषयापरं परमेष्ठिनं नत्वा स्तुत्वा,
यथोचितं तदाज्ञया तैः सहोपविश्य नारदः पितामहमुवाच । गुरुस्त्वं
जनकस्त्वं सर्वविद्यारहस्यज्ञः सर्वज्ञस्त्वम् । अतो मदिष्टं रहस्यमेकं
वक्तव्यम् । त्वद्विना मदभिमतरहस्यं वक्तुं कः समर्थः । किमिति
चेत् पारिव्राज्यस्वरूपक्रमं नो ब्रूहीति नारदेन प्रार्थितः परमेष्ठी
सर्वतः सर्वानवलोक्य मुहूर्तमात्रं समाधिनिष्ठो भूत्वा संसारार्ति-
निवृत्यन्वेषण इति निश्चित्य नारदमवलोक्य तमाह पितामहः ।
पुरा मत्पुत्र पुरुषसूक्तोपनिषद्रहस्यप्रकारनिरतिशयाकारावलम्बिना
विराटपुरुषेणोपदिष्टं रहस्यं ते विविच्योच्यते । तत्क्रममतिरहस्यं
बाढपवहितो भूत्वा श्रूयताम् ।

भो नारद, विधिवदादावनुपनीतोपनयनानन्तरं तत्सत्कुलप्रसु-
तः पितृमातृविधेयः पितृसमीपादन्यत्र सत्संप्रदायस्यं श्रद्धावन्तं सत्कु-

लभवं श्रोत्रियं शास्त्रवात्सत्यं गुणवन्तमकुटिलं सदुरुमासाद्य नत्वा,
यथोपयोगशुश्रूषापूर्वकं स्वाभिमतं विज्ञाप्य, द्वादशवर्षसेवापुरःसरं
सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा, तदनुज्ञया स्वकुलानुरूपामभिमतकन्यां विवाह्य,
पञ्चविंशतिवत्सरं गुरुकुलवासं कृत्वाथ गुरुनुज्ञया गृहस्थोचितकर्म
कुर्वन्, दौर्बाल्याण्यनिवृत्तिमेत्य स्ववंशवृद्धिकामः पुत्रमेकमासाद्य
गार्हस्थ्योचितपञ्चविंशतिवत्सरं तीर्त्वा, ततः पञ्चविंशतिवत्सरपर्यन्तं
त्रिष्वणमुदकस्पर्शनपूर्वकं चतुर्थकालमेकवारमाहारमाहरन्यमेकं एव
वनस्थो भूत्वा, पुरग्रामप्राक्तनसंचारं विहाय, निकिरविरहिततदाश्रि-
तकर्मोचितकृत्यं निर्वर्त्य, दृष्टश्रवणविषयैतृष्ण्यमेत्य, चत्वारिंशत्सं-
स्कारसंपत्तेः, सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याशासुयेष्याहिंकारं दग्धवा,
साधनतुष्ट्यसंपत्तेः संन्यस्तुमर्हतीत्युपनिषत् ॥ १ ॥

एवं नारदेनोपदिष्टाः शौनकादिमुनयः पुनर्विशेषबुमुत्सया नारदं पृच्छन्ति ।
सोऽपि भवद्विर्यं पृष्ठं तत् पितामहमुखेन ज्ञातव्यमित्युक्त्वा प्रकृतयाग-
समाप्त्यनन्तरं तैः साकं सत्यलोकं गत्व पितामहं विधिवदुपसंगम्य नारदः
पारिव्राज्यधर्मं पृष्ठवान् इत्याह—अथेति । ब्रह्मनिष्ठापरं स्वातिरिक्तसर्वापहववसिद्धं
ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति या अनवरतभावना सैव ब्रह्मनिष्ठा, तत्परं तन्निष्ठं
तेन परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठिनम् । नारदः पितामहमुवाच । किमिति । सर्वेषां
मम च गुरुस्त्वमिति । नारदेनैवं पृष्ठः परमेष्ठी दिव्यज्ञानेन तदगमनप्रयोजनं
ज्ञात्वा त्वया यत् पृष्ठं तन्मे विराटपुरुषेणोपदिष्टं तदुच्यते शृण्वेतदित्याह—
नारदेनैति । किं तदियत्र भो नारदेति तं स्वाभिमुखीकृत्य क्रमेण संन्यासविधि-
मुपदिशतीत्याह—भो इति । सत्संप्रदायस्थं इत्याद्याचार्यविशेषणम् । श्रोत्रियं
अधीतसाङ्गोपाङ्गस्वाध्यायायतदर्थम् । पञ्चविंशतिवत्सरं सदारो गुरुकुलवासं
कृत्वा । “त्रिष्वणमुदकोपस्पर्शी चतुर्थकालपानमक्तः स्यात्” । इति श्रुतेः ।

निकिरविरहितेत्यत्र निरतां किरं वीजावापनं यत्र तन्निकिरं, गोवृमशालीश्यामाकादि-
तद्विरहितं नीवारतृणतण्डुलादितदाश्रितकर्मचितकृत्यं देवपित्राद्युद्देशेन हव्य-
कव्यादिकं दृष्टमैहिकं श्रावणमामुष्मिकं तत्र वैतृष्ण्यमिहामुत्रभोगवितृष्णत्वम् ।
चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्न इत्याद्युक्तार्थम् । शिष्टं स्पष्टम् । इत्युपनिषच्छब्दो
द्वितीयोपदेशसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

इति द्वितीयोपदेशः

संन्यासाधिकारी

अथ हैनं नारदः पितामहं पप्रच्छ । भगवन् केन संन्यासः
संन्यासाधिकारी वेति । एवमादौ संन्यासाधिकारिणं निरूप्य पश्चा-
त्संन्यासविधिरुच्यते । अवहितः शृणु । अथ षण्डः पतितोऽङ्ग-
विकलः स्त्रैणो वधिरोऽर्भको मूकः पाषण्डशक्री लिङ्गी वैखानसहर-
द्विजौ भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनग्निको वैराग्यवन्तोऽत्येते न
संन्यासार्हाः । संन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशो नाधिकारिणः ।
पूर्वसंन्यासी परमहंसाधिकारी ॥ १ ॥

परेणौवात्मनश्चापि परस्यैवात्मना तथा ।

अभयं समवाप्नोति स परित्राङ्गिति स्मृतिः ॥ २ ॥

षण्डोऽथ विकलोऽप्यन्धो बालकश्चापि पातकी ।

पतितश्च परद्वारी वैखानसहरद्विजौ ॥ ३ ॥

चक्री लिङ्गी च पाषण्डी शिपिविष्टोऽप्यनग्निकः ।

द्वित्रिवारेण संन्यस्तो भृतकाध्यापकोऽपि च ।

एते नार्हनिति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥ ४ ॥

साधनचतुष्यसम्पन्नः संन्यस्तुर्महतीति पितामहे नैव मुपदिष्टो नारदः संन्यास-स्वरूपं तदधिकारिस्वरूपं च विविच्य ज्ञातव्यमिति स्वपितरं प्रपञ्चेत्याह—अथेति । कोऽयं संन्यासः, को वा संन्यासाधिकारी, इति प्रश्नोत्तरं एवमिति । आदौ तावत् संन्यासानधिकारिणं निरूपयति—अथेति । शिष्यविष्टो विकसितशेष इत्यर्थः । उक्तार्थवैपरीत्येन यः सर्वभूताभ्युदः यस्य सर्वाणि भूतान्यभयं दास्यन्ति सोऽयं संन्यासाधिकारीत्याह—पूर्वेति । केयं स्मृतिः इत्यत्र

“अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

संन्यासी च योगी च न निरग्निं चाक्रियः ॥”

इति स्मृत्यनुरोधेन साध्यसाधनेषणापरित्यागपूर्वकं निष्कामकर्मानुष्ठाता द्विजः पूर्वसंन्यासी । सोऽयं परमहंसाश्रमाधिकारी । तद्विपरीताधिकार्यपि श्रूयते मन्त्रद्वयेन षण्ड इति ॥ १-४ ॥

आतुरसंन्यासः

आतुरकालः कथमार्यसंमतः ।

प्राणस्योत्कमणासन्नकालस्त्वातुरसंज्ञिकः ।

नेतरस्त्वातुरः कालो मुक्तिमार्गप्रवर्तनः ॥ ९ ॥

आतुरसंन्यासः कथं विद्वत्संमतो भवति इत्याक्षिप्य तत्राष्ट्राद्वादिकर्मलोपेऽपि संन्याससिद्धिकरपैषमन्त्वालोपादातुरसंन्यासोऽपि विद्वत्संमतो भवतीत्याह—आतुर-काल इति । प्राणस्योत्कमणासन्नकालः प्राणोत्कमणपूर्वभाविकाल एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

आतुरसंन्यासविधिः

आतुरेऽपि च संन्यासे तत्तन्मन्त्रपुरः सरम् ।

मन्त्रवृत्तिं च कृत्वैव संन्यसेद्विधिवद्बुधः ॥ ६ ॥

आतुरेऽपि क्रमे चापि पैषभेदो न कुत्रचित् ।

न मन्त्रं कर्मरहितं कर्म मन्त्रमपेक्षते ॥ ७ ॥

अकर्म मन्त्ररहितं नातो मन्त्रं परित्यजेत् ।
 मन्त्रं विना कर्मं कुर्याद्दस्मन्याहुतिवद्धवेत् ॥ ८ ॥
 विद्युक्तकर्मसंक्षेपात्संन्यासस्त्वातुरः स्मृतः ।
 तस्मादातुरसंन्यासे मन्त्रावृत्तिविधिर्मुने ॥ ९ ॥

आतुरसंन्यासविधिमाचष्टे—आतुरेऽपि चेति । क्रमातुरयोः प्रैषभेदः स्यात् इत्यत आह—आतुरेऽपीति । कर्मणो मन्त्रावीनत्वं केवलकर्मणो निष्फलत्वं चाह—न मन्त्रमिति । न मन्त्रं कर्मरहितं इत्यत्र विभक्तिव्यत्ययः । केवलमन्त्र-प्राधान्येन यत्र कर्मलोपः सोऽयं आतुरसंन्यास इत्याह—विद्युक्तेति । यस्मादेवं तस्मात् ॥ ६-९ ॥

देशान्तरस्थाहितान्नेः संन्यासविधिः
 आहिताग्निर्विरक्तश्चेदेशान्तरगतो यदि ।
 प्राजापत्येष्टिमप्स्वेव निर्वृत्यैवाथ संन्यसेत् ॥ १० ॥
 मनसा वाथ विद्युक्तमन्त्रावृत्याथवा जले ।
 श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मानुष्ठानमेव वा ।
 समाप्य संन्यसेद्विद्वान्नो चेत्पातित्यमाप्नुयात् ॥ ११ ॥

यद्याहिताग्निर्विरक्तो दूरदेशं गतो भवति तस्य संन्यासः कथं इत्याकाङ्क्षायां मनसा वचसा कर्मणा वाप्सु प्राजापत्येष्टि कृत्वैव संन्यसेत् नोचेत् पतितो भवतीत्याह—आहिताग्निरिति । देशान्तरगतो यदि तदा ॥ १०, ११ ॥

सतृष्णस्य संन्यासपरिग्रहे नरकप्राप्तिः
 यदा मनसि संजातं वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु ।
 तदा संन्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये ॥ १२ ॥

विरक्तः प्रब्रजेद्धीमान्सरक्तस्तु गृहे वसेत् ।

सरागो नरकं याति प्रब्रजन् हि द्विजाधमः ॥ १३ ॥

स्वातिरिक्तवस्तुवैतृष्ण्यं संन्यासहेतुः यत्र कुत्रापि सतृष्णो यदि संन्यस्यति
तस्य नरकपातः स्यादित्याह—यदेति ॥ १२, १३ ॥

वैतृष्ण्यमेव संन्यासपरिग्रहे हेतुः

यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं करः ।

संन्यसेदकृतोद्भावो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् ॥ १४ ॥

संसारमेव निःसारं दृष्टा सारदिवक्षया ।

प्रब्रजन्त्यकृतोद्भावाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥ १५ ॥

प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ।

तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिहं बुद्धिमान् ॥ १६ ॥

यस्य जिह्वादिकं स्ववशो वर्तते, इतः परमलमिति यस्य संसारविरक्तिरुदेति
यस्य च ज्ञानं कैवल्यसाधनं भवति सोऽयं ब्रती गृही वनी वा संन्यसेदित्याह—
यस्येति । यस्मादेवं तस्मात् ॥ १४—१६ ॥

विद्वत्संन्यासः

यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् ।

तदैकदण्डं संगृह्ण सोपवीतं शिखां त्यजेत् ॥ १७ ॥

परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि ।

सर्वैषणाविनिर्मुक्तः स भैशं भोक्तुमर्हति ॥ १८ ॥

पूजितो वन्दितश्चैव सुप्रसन्नो यथा भवेत् ।

तथा चेत्ताङ्गमानस्तु तदा भवति भैक्षभुक् ॥ १९ ॥

अहमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवाख्यमद्वयम् ।

इति भावो ध्रुवो यस्य तदा भवति भैक्षभुक् ॥ २० ॥

यस्मिन्छान्तिः शमः शौचं सत्यं संतोष आर्जवम् ।

अकिञ्चनमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे भवेत् ॥ २१ ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा तदा भवति भैक्षभुक् ॥ २२ ॥

दशलक्षणं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।

वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदन्त्रणो द्विजः ॥ २३ ॥

धृतिः क्षमा द्विष्टस्थेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

हीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ २४ ॥

अतीताच्च स्मरेद्वोगाच्च तथानागतानपि ।

प्रापांश्च नाभिनन्देद्यः स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ २५ ॥

अन्तःस्थानीन्द्रियाण्यन्तर्बहिष्ठान्विषयान्बहिः ।

शक्तोति यः सदा कर्तुं स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ २६ ॥

प्राणे गते यथा देहः ^१सुखदुःखं न विन्दति ।

तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ २७ ॥

विद्वत्संन्यासमाह—यदेति । यस्य स्वानुरक्तिस्वातिरिक्तविरक्तिसमत्वादिकं नैर्जं भवति स यतितामर्हतीत्याह—परमात्मनीत्यादिना । अकिञ्चनं स्वातिरेकेण किञ्चिदस्तीति यन्मनो न मनुते तदकिञ्चनम् । किञ्च यदेति । पुनर्भङ्ग्यन्तरेण विद्वत्संन्यास उच्यते—दशेति । अनृणः “ब्रह्मचर्येणर्धिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया

^१ उ १. ‘सुखदुःखं’ इत्यास्य ‘विसर्ज्य ध्यानयोगेन’ (२७-५१) इत्यन्तं मूलव्याख्याने न दृश्यते ।

पितृभ्य एष वा अनुरुणः” इति श्रुतेः । दशलक्षणं धर्ममित्यंशं श्रुतिरेव
व्याकरोति—धृतिरिति । भूतादिकालत्रयावच्छिन्नभोगानिच्छुमीक्षाश्रमे वसेदित्याह—
अतीतानिति । निगृहीतान्तर्वाह्यवृत्तिमीक्षाश्रमे वसेदित्याह—अन्तरिति । किं
बहुना प्राण इति ॥ १७-२७ ॥

अवैधपरिग्रहे प्रत्यवायः

कौपीनयुगलं कन्था दण्ड एकः परिग्रहः ।
यतेः परमहंसस्य नाविकं तु विधीयते ॥ २८ ॥
यदि वा कुरुते रागादधिकस्य परिग्रहम् ।
रौरवं नरकं गत्वा तिर्यग्योनिषु जायते ॥ २९ ॥
विशीर्णान्यमलान्येव चेलानि ग्रथितानि तु ।
कृत्वा कन्थां बहिर्वासो धारयेद्वातुरञ्जितम् ॥ ३० ॥
एकवासा अवासा वा एकदष्टिरलोलुपः ।
एक एव चेरेन्नित्यं वर्षास्त्वेकत्र संवसेत् ॥ ३१ ॥
कुट्ठम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढं चेरेद्यतिः ॥ ३२ ॥

यतेदेहधारणस्वाचारोपयोगिपरिग्रहं विनान्यत्र नहि परिग्रहविधिरस्ति यदि
करोति तदा प्रत्यवैतीत्याह—कौपीनेति । यदि शीतभीतिस्तदा विशीर्णानीति ।
साम्बरा दिग्म्बरा वा यतः श्रवणमननिदिध्यासनव्यापृतिविरला यदि तदा तेषां
प्रामैकरात्रसंचारो विवीयत इत्याह—एकेति ॥ २८-३२ ॥

परिव्राजकानां धर्माः

कामः क्रोधस्तथा दर्पो लोभमोहादद्यश्च ये ।
तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राणिर्ममो भवेत् ॥ ३३ ॥

रागद्वेषवियुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 प्राणिर्हंसानिवृत्तश्च मुनिः स्यात्सर्वनिःस्पृहः ॥ ३४ ॥
 दम्भाहंकारनिर्मुक्तो हिंसापैशुन्यवर्जितः ।
 आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमुच्छत्यसंशयः ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं निगच्छति ॥ ३६ ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शास्यति ।
 हविपा कृष्णवर्तमेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ३७ ॥
 श्रुत्वा स्पृष्टा च मुक्त्वा च वृष्टा ब्रात्वा च यो नरः ।
 न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ३८ ॥
 यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
 स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ ३९ ॥
 संमानाद्वाक्षणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
 अमृतस्यैव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ ४० ॥
 सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ।
 सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ ४१ ॥
 अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४२ ॥
 क्रुद्ध्यन्तं न प्रतिक्रुद्ध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्तद्वारावकीर्णं च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४३ ॥
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निराशिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४४ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ४९ ॥

अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपितम् ।

चर्मावबद्धं दुर्गन्धिं पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ५० ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ५१ ॥

मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ।

देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥ ५२ ॥

सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा ।

सासिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः ॥ ५३ ॥

सा त्याज्या सर्वयन्तेन सर्वनाशोऽप्युपस्थिते ।

स्पष्टव्या सा न भव्येन सध्यमांसेव पुल्कसी ॥ ५४ ॥

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमपियेषु च दुष्कृतम् ।

विसृज्य ध्यानयेगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥ ५५ ॥

अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सज्जाञ्छनैःशनैः ।

सर्वद्वन्द्वैर्विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ५६ ॥

एक एव चरेन्नित्यं सिद्धद्वयमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य पश्यन्ति न जहाति न हीयते ॥ ५७ ॥

परिव्राजकवर्मानुपन्यस्यति—काम इत्यादिना । निर्ममो भवेत् स्वदेहत-
दन्यत्र नाहंमाभिमानी भवेदित्यर्थः । मुनिः मननशीलः । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थ-
स्पर्शास्पर्शाभ्यां बन्धमोक्षौ भवत इत्याह—इन्द्रियाणामिति । कामोपमोगतः

कामशान्तिः स्यादियत आह—नेति । एवं चेत् जितेन्द्रियत्वं कथं इत्यत आह—श्रुत्वेति । यद्वशे करणजातं भवति स ज्ञानफलमेतीत्याह—यस्येति । सम्यग्गुमे तनुभावं गते । यतिः संमानमनाद्विषयावमानमेव कांक्षेदित्याह—संमानादिति । किंच अतिवादान् परकृताधिक्षेपान् तितिक्षेत नावमन्येत कंचन स्वात्मधिया । “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः” इति सप्तद्वारावकीर्णं च न वाचमनृतां वदेत् । सप्तमद्वारभूतां सदा अध्यात्मरतिः । किं च इन्द्रियाणामिति । स्वाधिष्ठितदेहरूढामहंवियं स्वानर्थकरीमुत्सृज्य ब्रह्मात्मनि बुद्धिं कुर्यादित्याह—अस्थीति । शुक्लशौणितयोगजं रजस्वलम् । भूतावासाभिमतौ दोषं विशिनष्टि—मांसेति । देहगताहंमतिमहंब्रह्मास्मीति ब्रह्मण्येव कुर्यादित्यर्थः । एवं ब्रह्मानुसन्धानपरस्यापि शरीरयोगप्रभवसुकृतदुष्कृतयोरवश्यंभावित्वात्ततो ब्रह्मभावाप्तिः कुत इत्यत आह—प्रियेभित्वति । ब्रह्माप्तिप्रतिबन्धकसुकृतदुष्कृतयोः प्रियाप्रियजनापहृतत्वादयं निष्प्रतियोगिकं ब्रह्म स्वमात्रधियैतीत्यर्थः । प्रियाप्रियेभ्यपि अनेनेति ॥ ३३—५३ ॥

यतिचर्या, तत्फलं च

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलान्यसहायता ।
 समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ५४ ॥
 सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलः ।
 एकारामः परिव्रज्य मिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥ ५५ ॥
 एको मिक्षुर्यथोक्तः स्याद् द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
 त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ ५६ ॥
 नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामं वा मिथुनं तथा ।
 एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्माङ्गयवते यतिः ॥ ५७ ॥
 राजवार्त्तादि तेषां स्याद्विक्षावार्त्ता परस्परम् ।
 स्त्रेहपैशुन्यमात्सर्यं संनिकर्षात्र संशयः ॥ ५८ ॥

एकाकी निःस्पृहस्तिष्ठेत्र हि केन सहालपेत् ।
 दद्यान्नारायणेत्येव प्रतिवाक्यं सदा यतिः ॥ ९९ ॥
 एकाकी चिन्तयेद्ब्रह्म मनोवाक्यायकर्मभिः ।
 मृत्युं च नाभिनन्देत जीवितं वा कथंचन ॥ १०० ॥
 कालमेव प्रतीक्षेत यावदायुः समाप्यते ।
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ॥
 कालमेकं प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥ १०१ ॥
 अजिह्वः पण्डकः पड्गुरन्धो बधिर एव च ।
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः पड्ग्भिरैर्न संशयः ॥ १०२ ॥

पुनर्यतिचर्यां तत्फलं चाचष्टे—कपालमिलादिना । येन वाक्यामनांसि दण्डयन्ते मौनस्वलपाशनप्राणायामोपायत इति स त्रिदण्डी महायतिः ।

“ वाग्दण्डः कायदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।
 यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः ॥ ”

इति श्रुतेः । एकब्रह्मावशेषेण सर्वत्र रमत इति एकारामः । कथं तत् राजवार्तादीति । यस्मादेवं तस्मात् एकाकीति । एकाकिना किं कर्तव्यं इत्यत आह—एकाकी चिन्तयेदिति । अजिह्वादिवृत्तिमान् यतिः स्वातिरिक्तं ऋमतो विमुच्यत इत्याह—अजिह्व इति ॥ १४—१२ ॥

अजिह्वादीनां लक्षणम्

इदं मृष्टमिदं नेति योऽश्वन्नपि न सज्जति ।
 हितं सत्यं मितं वक्ति तमनिहं प्रचक्षते ॥ १३ ॥
 अद्यजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।
 शतवर्षी च यो दृष्टा निर्विकारः स पण्डकः ॥ १४ ॥

भिक्षार्थमटनं यस्य विष्मूत्रकरणाय च ।
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः ॥ ६५ ॥
 तिष्ठतो ब्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।
 चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिव्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥ ६६ ॥
 हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं च यत् ।
 श्रुत्वापि न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तिः ॥ ६७ ॥
 सांनिध्ये विषयाणां यः समर्थोऽविकलेन्द्रियः ।
 सुसवद्वर्तते नित्यं स भिक्षुर्सुगम उच्यते ॥ ६८ ॥

सूत्रभूतं वाक्यं श्रुतिरेव क्रमेण व्याचष्टे । तत्राजिह्वशब्दार्थमाह—
 इदमिति । पण्डकशब्दार्थमाह—अद्येति । पङ्गुशब्दार्थमाह—भिक्षार्थमिति ।
 अन्धशब्दार्थमाह—तिष्ठत इति । बधिरशब्दं व्याचष्टे—हितेति । मुखशब्दार्थ
 विशदयति—सान्निध्य इति ॥ ६३—६८ ॥

यतीनां वर्जनीयानि

नटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदासुहृदं तथा ।
 भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च षण षश्येत्कदाचन ॥ ६९ ॥
 रागं द्रेषं मदं मायां द्रोहं मोहं परात्मसु ।
 पडेतानि यतिनित्यं मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ७० ॥
 मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च खीकथा लौल्यमेव च ।
 दिवास्वापं च यानं च यतीनां पातकानि षट् ॥ ७१ ॥
 दूरयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः ।
 यतिमिः यद्यत् ल्याज्यं तदेकदेशं प्रदर्शयति—नटादीत्यादिना ॥ ६९—७१ ॥

यतिभिः अनुष्ठेयानि

सदोपनिषदं विद्यामभ्यसेन्मुक्तिहैतुकीम् ॥ ७२ ॥

न तीर्थसेवी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।

न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥ ७३ ॥

अपापमशठं वृत्तमजिहं नित्यमाचेरेत् ।

इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ ७४ ॥

क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिर्निराशीर्निष्परिग्रहः ।

निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ॥ ७५ ॥

निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निराशिषः ।

विविक्तदेशसंसक्तो मुच्यते नात्र संशय इति ॥ ७६ ॥

यदनुष्ठेयं तदाह—सदेति । अपापं पापपुण्यतत्पलविमुखम् । अशठं साधुजनसेव्यब्रह्मगोचरम् । अजिहं मौनमित्यर्थः । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७२—७६ ॥

आश्रमानुसारेण पारिव्राज्यम्

अप्रमत्तः कर्मभक्तिज्ञानसंपत्रः स्वतन्त्रो वैराग्यमेत्य ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा मुख्यवृत्तिका चेद्वृक्षचर्यं समाप्य गृही भवेद्वृहाद्वन्नी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्वृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरवती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाम्निरनन्त्रिको वा यद्वहरेव विरजेत्तद्वहरेव प्रव्रजेत् । तद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टि कुर्वन्ति । अथवा न कुर्यात् । आग्रेष्यामेव

कुर्यात् । अग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति । तस्मात् त्रैधात-
वीयामेव कुर्यात् । एत एव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम
इति ॥ ७७ ॥

अयं ते योनिर्क्षितिवयो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नम आरोहाथा नो वर्धया रथिम् ॥ ७८ ॥

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिष्ठेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः, प्राणं
गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह । आहवनीयादग्निमाहृत्य
पूर्ववदग्निमाजिष्ठेत् । यदग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा
देवताः, सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य तदुदकं
प्राशीयात् साज्यं हविरनामयं मोक्षदमिति । शिखां यज्ञोपवीतं
पितृं पुत्रं कलत्रं कर्म चाध्ययनं मन्त्रान्तरं विसृज्यैव परिव्रजत्या-
त्मवित् । मोक्षमन्त्वैस्त्वैधातवीर्यैर्विन्देत् । तद्वाप्त तदुपासितव्यम् ।
एवमेवैतदिति ॥ ७९ ॥

यथोक्तलक्षितवृत्यादेर्थदहरेव वान्ताशनमूत्रपुरीषादिवत् स्वातिरिक्तप्रपञ्च-
विरतिरुदेति तदा तदहरेव प्रब्रजेत् यदि विरतिर्मन्दा तदाश्रमक्रमानुसारेण
परिव्रजेदिल्याह—अप्रमत्त इति । यदि स्वात्ताश्रमपरिग्रहे मन्दविरक्त्या तत्र
मुख्यवृत्तिका चेत् ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । यदि वा इतरथा
तीव्रतरविरतिरुदेति तदा ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेत् । विरजेत् तीव्रतरविरागी
स्यात् । यस्मादेवं तस्मात् । “ब्रह्मचर्यं समाप्य” इत्यारम्य “तद्वाप्त
तदुपासितव्यम्” इत्यन्तं जाग्रालोपनिषदि चतुर्थखण्डे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे
प्रायशः प्रतिपदं व्याख्यातम् ॥ ७७-७९ ॥

यत्तेरेव मुख्यं ब्राह्मण्यम्

पितामहं पुनः पप्रच्छ नारदः । कथमयज्ञोपवीती ब्राह्मण
इति । तमाह पितामहः ॥ ८० ॥

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ ८१ ॥

सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।

तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥ ८२ ॥

येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।

तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शनः ॥ ८३ ॥

बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तमास्थितः ।

ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ।

धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥

सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥ ८५ ॥

ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥ ८६ ॥

अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।

स शिखीत्युच्यते विद्वान्तेरे केशधारिणः ॥ ८७ ॥

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।

तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्वै स्मृतम् ॥ ८८ ॥

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मणं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुरिति ॥ ८९ ॥

संन्यासस्य शिखायज्ञोपवीतत्यागपूर्वकत्वात् कथमयं ब्राह्मणपदमहर्तीति नारदः पितामहं पृच्छतीत्याह श्रुतिः—पितामहमिति । तमाह पितामहः । किमिति—सशिखमिति । “सशिखम्” इत्यादि “ब्रह्मविदो विदुः” इत्यन्तं ब्रह्मोपनिषदि पदशो व्याख्यातम् ॥ ८०—८९ ॥

परमहंसस्य अवधूताश्रमस्य वा परिग्रहः

तदेतद्विज्ञाय ब्राह्मणः परिव्रज्य परित्राङ्कशाटी मुण्डोऽपरिग्रहः शरीरक्षेशासहिष्णुश्वेत् । अथवा यथाविधिश्चेजातरूपधरो भूत्वा स्वपुत्रमित्रकलत्रासपबन्धवादीनि स्वाध्यायं सत्कर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माणं च सर्वे कौपीनं दण्डमाच्छादनं च त्यक्त्वा द्रव्यसहिष्णुर्न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न निद्रा न मानावमाने च षट्ठर्मिवर्जितः, निन्दाहंकारमत्सरगर्वदम्भेष्यासूयैच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहादीन्विसृज्य, स्ववपुः शवाकारमिव स्मृत्वा, स्वव्यतिरिक्तमन्तर्बहिरमन्यमानः, कस्यापि वन्दनमकृत्वा न स्वाहाकारो न स्वधाकारो न निन्दास्तुतिर्यादृच्छिको भवेत् । यद्वच्छालाभसंतुष्टः सुवर्णादीन्न परिग्रहेत् । नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रं नामन्त्रं न ध्यानं नोपासनं न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथग् नापृथग् न त्वन्यत्र अनिकेतः स्थिरमतिः शून्यागारवृक्षमूलदेवगृहतृण-कूटकुलालशालाश्चिहोत्रशालाश्चिदिगन्तरनदीतपुलिनभूगृहकन्द्ररित्यर-

स्थिण्डलेषु, वने वा, श्वेतकेतुक्रमभुनिदावत्रकृष्मदुर्वासः संवर्तकदत्तात्रेय-
रैवतकवदयक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो वालोन्मत्पिशाचवदनुन्मत्तोन्मत्त-
वदाचरं द्विदण्डं शिक्खं पात्रं कमण्डलुं कटिसूत्रं कौपीनं च तत्सर्वं
भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्य ॥ ९० ॥

कटिसूत्रं च कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुम् ।

सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेत् ॥ ९१ ॥

आत्मानमन्विच्छेत् । यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रह-
स्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपत्रः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले
करपात्रेणान्येन वायाचिताहारमाहरन्, लाभालाभौ समौ भूत्वा
निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः
संन्यस्य पूर्णानन्दैक्वोधस्तद्वाहमस्मीति ब्रह्मप्रणवमनुस्मरन्भ्रमर-
कीटन्यायेन शरीरत्रयमुत्सज्ज्य संन्यासैव देहत्यागं करोति । स
कृतकृत्यो भवति इत्युपनिषत् ॥ ९२ ॥

यतरेव मुख्यं ब्राह्मणं विदित्वा परिव्रज्य पारमहंस्यमवधूताश्रमं वा
गच्छेदित्याह—तदेतदिति । यदि शीताद्यसहिष्णुस्तदा परित्राट् । श्रवणादिसत्-
कर्माणि । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुः । अशनायादिः षड्ग्रन्मिः । स्वयमेवानन्तरम-
वाह्यं ब्रह्मेति भावनया स्वव्यतिरिक्तमन्तर्बहिरमन्यमानः कस्यापि वन्दनम-
कृत्वा सेव्यसेवकहेतुदेहाभिमितैरव्यात् यादृच्छिको भवेत् स्वातन्त्र्येणैकाकी
संचरेदित्यर्थः । यदृच्छालाभसन्तुष्टः स्वप्रयोजनाभावात् । न मन्त्रं नामन्त्रं
प्रथमार्थं द्वितीया । स्वातिरेकेणावाहनविसर्जनमन्वयानोपासनलक्षणीया-
लक्षणीयलक्ष्यालक्ष्यभेदाभेदकलनावैरव्यात्, अत एव अनिकेतः स्थिरमतिः ।
अवधूतस्य कृतकृत्यत्वेन श्रवणादिकर्तव्याभावादनिकेतस्थिरमतित्वं युज्यत इत्यर्थः ।

तेषां निवासस्थलमाह—शून्येति । प्रशस्तावधूतपूर्णानाम् निर्दिशति—श्वेत-
केत्विति । यः कोऽप्यव्यक्तलिङ्गः अस्खलितस्वस्वरूपानुसंधानेन कालं
नयेदित्यर्थः । यदि कुटीचकादिः अवधूतचर्यामिच्छति तदा त्रिदण्डमिति ।
यदि परमहंसस्तदा कटिसूत्रं चेति । ततः किं इत्यत्र—

“आत्ममात्रमिदं सर्वमात्मनोऽन्यन्न किञ्चन ।”

इति श्रुत्यनुरोधेन आत्मानमन्विच्छेत् । तत्त्वब्रह्मामार्गे तत्प्रापकज्ञान-
वर्तमनि । करपात्रेणान्येन वा आस्याहोरेणत्यर्थः । अयाचिताहारमाहरन्
तत्रापि लाभालाभौ समौ भूत्वा निर्ममः । “शुक्लेजोमयं ब्रह्म” इति
श्रुत्यनुरोधेन शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः स्वातिरिक्तप्रपञ्चनिवृत्तिप्रवृत्ति-
रूपशुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः यत् स्वातिरिक्तं तत् संन्यस्य पूर्णानन्दैकबोधः
यज्ञाप्रजाप्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापहवसिद्धं तद्ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्मप्रणवमनुस्म-
रन् भ्रमरकीटन्यायेन शरीरत्रयतन्त्रिरूपितात्मात्मीयाभिमतिमुन्तसृज्य यः
स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमसंन्यासेनैव देहत्यागं करोति स कृतकृत्यो विदेहमुक्तो
भवति इत्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः तृतीयोपदेशसमात्यर्थः ॥ ९०—९२ ॥

इति तृतीयोपदेशः

यतिधर्माणां तत्फलस्य चोपन्यासः

त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयाणीन्द्रियाणि च ।

आत्मन्येव स्थितो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥ १ ॥

नामगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम् ।

वयो वृत्तं ब्रतं शीलं रूप्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥ २ ॥

न संभाषेत्स्वयं कांचित्पूर्वदृष्टां च न स्मरेत् ।
 कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येलिखितामपि ॥ ३ ॥
 एतच्चतुष्टयं मोहात्म्बीणामाचरतो यतेः ।
 चित्तं विक्रियतेऽवश्यं तद्विकारात्प्रणश्यति ॥ ४ ॥
 तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया लोभमोहौ प्रियाप्रिये ।
 शिल्पं व्याख्यानयोगश्च कामो रागः परिग्रहः ॥ ५ ॥
 अहंकारो ममत्वं च चिकित्सा धर्मसाहस्रम् ।
 प्रायश्चित्तं प्रवासश्च मन्त्रैषधरगराशिषः ।
 प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः ॥ ६ ॥
 आगच्छ गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदोऽपि वा ।
 संमाननं च न ब्रूयान्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ ७ ॥
 प्रतिग्रहं न गृहीयान्नैव चान्यं प्रदापयेत् ।
 प्रेरयेद्वा तथा भिक्षुः स्वप्नेऽपि न कदाचन ॥ ८ ॥
 जायाप्रातुसुतादीनां बन्धूनां च शुभाशुभम् ।
 श्रुत्वा दृष्टा न कम्पेत शोकमोहौ त्यजेद्यतिः ॥ ९ ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।
 अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्यमार्जवम् ॥ १० ॥
 अस्त्रेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।
 उपेक्षा वैर्यमाधुयें तितिक्षा करुणा तथा ॥ ११ ॥
 हीस्तथा ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ।
 एष स्वर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥ १२ ॥

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः ।
 तुरीयः परमो हंसः साक्षात्तारायणो यतिः ॥ १३ ॥
 एकरात्रं वसेद्वामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 सर्वाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥ १४ ॥
 द्विरात्रं न वसेद्वामे भिक्षुर्यदि वसेत्तदा ।
 रागादयः प्रसन्न्येरंस्तेनासौ नारकी भवेत् ॥ १५ ॥
 ग्रामान्ते निर्जने देशे नियतात्मानिकेतनः ।
 पर्यटकीष्वद् भूमौ वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ १६ ॥
 एकवासा अवासा वा एकहष्टिरलोलुपः ।
 अदूषयनसतां मार्गं ध्यानयुक्तो महीं चरेत् ॥ १७ ॥
 शुचौ देशे सदा भिक्षुः स्वधर्ममनुपालयन् ।
 पर्यटेत सदा योगी वीक्षयन्वसुधातलम् ॥ १८ ॥
 न रात्रौ न च मध्याह्ने संध्ययोर्नैव पर्यटन् ।
 न शून्ये न च दुर्गे वा प्राणिबाधाकरे न च ॥ १९ ॥
 एकरात्रं वसेद्वामे पत्तने तु दिनत्रयम् ।
 पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत स्थाने पुण्यजलावृते ॥ २० ॥
 आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्मिभुश्चरेन्महीम् ।
 अन्धवज्जडवच्चैव बधिरोन्मत्तमूकवत् ॥ २१ ॥
 स्नानं त्रिष्वर्णं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः ।
 हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यते ॥ २२ ॥

मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।
 निःस्पृहत्वं समत्वं च सैतान्येकदण्डिनाम् ॥ २३ ॥
 परमहंसाश्रमस्थो हि स्नानादेरविधानतः ।
 अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचेरत् ॥ २४ ॥
 त्वड्मांसरुधिरस्नायुमज्जामेदोऽस्थिसंहतौ ।
 विष्णुत्रपूये रमतां क्रिमीणां कियदन्तरम् । २५ ॥
 क शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाच्यः ।
 क चाङ्गशोभासौभाग्यकमनीयादयो गुणाः ॥ २६ ॥
 मांसासुक्पूयविष्णुत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ।
 देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥ २७ ॥
 स्त्रीणामवाच्यदेशस्य क्षित्रनाडीत्रणस्य च ।
 अभेदेऽपि भनोभेदाज्जनः प्रायेण वञ्चयते ॥ २८ ॥
 चर्मखण्डं द्विधा भित्तमपानोद्भारधूपितम् ।
 ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ॥ २९ ॥
 न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ।
 निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वोऽवर्णभोजनः ॥ ३० ॥
 मुनिः कौपीनवासाः स्यान्नमो वा ध्यानतत्परः ।
 एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३१ ॥
 लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिन् ज्ञानमेव हि कारणम् ।
 निर्मोक्षायेह भूतानां लिङ्गग्रामो निर्थकः ॥ ३२ ॥

यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।
 न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥ ३३ ॥
 तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो ब्रह्मव्रतमनुव्रतम् ।
 गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चेरेत् ॥ ३४ ॥
 संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णश्रमविवर्जितः ।
 अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चेरेत् ॥ ३५ ॥
 तं दृष्टा शान्तमनसं स्पृहयन्ति दिवौकसः ।
 लिङ्गाभावात् कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनम् ॥ इति ॥ ३६ ॥

ब्रह्मातिरिक्तास्तिताहेतुधर्मपूरगत्यागपूर्वकं ब्रह्मात्रसिद्धिताहेतुयतिधर्मान् तत्फलं
 चोपन्यस्यति—“त्यक्त्वा” इत्यादिना “इति ब्रह्मानुशासनम्” इत्यन्तेन ।
 कदाचित् केनचिदपि स्वस्य नामगोत्रादिवरणम् । स्वपतनहेतुरागतः
 स्त्रीसंभाषणस्मरणतत्कथालापचित्रस्थवनितादर्शनादिकं यतिना लाज्यमित्याह—
 नेति । किं च इदं मे स्यात् इदं मा भूत इति तृष्णा । माया परवच्छना ।
 अनात्मशास्त्रव्याख्यानयोगश्च । आरामाल्यादिकर्तव्यविद्या याचनवृत्तिः । गर-
 शब्देन विषमुच्यते । यं कंचन स्वनिकटमागतं आगच्छेति । कदापि प्रतिग्रहं
 न गृहीयात् । यदि कदाचित् जायादीनां शुभाशुभं श्रुत्वा दृष्टा न कम्पेत ।
 तद्विषयकशोकमोहौ त्यजेद्यतिः । यतेः स्वधर्ममाह—अहिसेति । क्षान्तिः
 सहनम् । यद्यच्छ्या लघ्वशनम् । एवं धर्मपूरगसंस्कृतो योगी नारायणो
 भवतीत्याह—निर्द्वन्द्व इति । यदि श्रवणध्यानादिध्यापृत्युपरतस्तदा एकरात्रमिति ।
 प्रामेकरात्रस्थितावपि आमान्त इति । परमहंसोऽवधूतो वा यथेच्छाचरणतः
 सन्मार्गदूषणं न कुर्यात् इत्याह—एकवासा इति । अलोलुपः सर्वत्र लौल्य-
 वर्जितः । प्राण्यहिसार्थं वीक्षयन्निति । संचारप्रतिषेधकालदेशावाह—नेति ।
 शून्ये निर्माजुष्ये । ग्रामादौ वासकालमाह—एकरात्रमिति । चातुर्मास्यानन्तरं
 आत्मवदिति । यथा अन्धादिः रूपादिभेदं न पश्यति तथेत्यर्थः । वन्यादीनां

स्वाननियममाह—स्वानमिति । परमहंससेवनीयधर्मः कः इत्यत्र—मौनमित्यादि । वागादिकरणव्यापृतिराहित्यमेव मौनम् । योगानुकूलपद्मासनं सिद्धासनं वा योगासनमुच्यते । प्रत्यगभिन्नब्रह्मानुसंधानं योगः । परमहंसस्य मनोमलक्षाठनमेव स्वानमित्याह—परमहंसेति । “स्वानं मनोमलत्यागः” इति श्रुतेः । देहरतेः कृमिसाम्यमाह—त्वगिति । देहहेयविद्यं प्रकट्यति—केति । ग्राम्यविषयं कुत्सयति—खीणामिति । लिङ्गाद्यपेक्षया ज्ञानस्य प्राधान्यं विदुषः कृतकृत्यतां चाह—न तस्येति । ब्रह्मात्रदृष्टे: ब्राह्मणादिवर्णाश्रमभेदानुपलभ्मात् अभिशस्तपतितवर्जनपूर्वकं “सर्ववर्णेषु भैक्षाचरणं कुर्यात्” इति च श्रुतेः । अलिङ्गस्य ब्राह्मणत्वमाचष्टे—यमिति । कश्चिल्लोकः यं मुनिं सत्त्वेनासत्त्वेन विद्वत्त्वेनाविद्वत्त्वेन सुवृत्तत्वेन दुर्वृत्तत्वेन वा न वेद । एवं वेदनलिङ्गदर्शनात् स ब्राह्मणः । यद्वा यः कश्चित् योगी यमात्मानं देहत्रयात्मना सन्तं प्रलयपूर्णेण न चासन्तं स्वाज्ञादिदृष्ट्या कदापि नाश्रुतं न वहुश्रुतं वृत्तप्रकटनहेत्वन्तः—करणाभावात् सुवृत्तं न दुर्वृत्तं तत्सर्वापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकस्वमात्रधिया वेद स मुनिः वेदनसमकालं ब्राह्मणो ब्रह्मविद्विष्टो ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—

“य एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति ।” इति,

“दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलस्तुपतः ।

य आस्ते कपिशार्दूलं ब्रह्म न ब्रह्मवित् स्वयम् ॥” इति च ॥

यस्मात् अलिङ्गस्यावधूतस्वातिरिक्तप्रपञ्चदृष्टे: ब्राह्मणत्वमभिहितं तस्मात् ॥ तं दृष्ट्या स्वातिरिक्तकल्नाशान्तमनसं तथा कदा भविष्याम इति स्पृह्यन्ति दिवौकसः । स्वातिरिक्तास्तित्वलिङ्गं यदा न प्रतिभाति तदैव केवलयमिति ब्रह्मा नारदमनुशास्तीत्यर्थः ॥ १—३६ ॥

कमसन्यासविधिनिरूपणम्

अथ नारदः पितामहं संन्यासविधिं नो ब्रूहीति पप्रच्छ ।

पितामहस्तथेत्यङ्गीकृत्यातुरे वा क्रमे वापि तुरीयाश्रमस्वीकारार्थं

कृच्छ्रप्रायश्चित्पूर्वकमष्टश्राद्धं कुर्यात् देवर्षिदिव्यमनुष्यभूतपितृमात्रा-
 त्मेत्यष्टश्राद्धानि कुर्यात् । प्रथमं सत्यवसुसंज्ञकान्विश्वान्देवान्, देवश्राद्धे
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्, ऋषिश्राद्धे देवर्षिक्षत्रियर्षिमनुष्यर्षीन्, दिव्य-
 श्राद्धे वसुरुद्रादित्यरूपान्, मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसनत्कुमार-
 सनत्सुजातान्, भूतश्राद्धे पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि चक्षुरादिकरणानि
 चतुर्विधभूतग्रामान्, पितृश्राद्धे पितृपितामहप्रपितामहान्, मातुः
 श्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामहीः, आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहान्,
 जीवतिपतृक्षेत्रितिरं त्यक्त्वा आत्मपितामहप्रपितामहानिति । सर्वत्र
 युग्मकल्पत्या ब्राह्मणानर्चयेत् । एकाध्वरपक्षेऽष्टाध्वरपक्षे वा स्व-
 शाखानुगतमन्तैरष्टश्राद्धान्यष्टदिनेषु वा एकदिने वा पितृयागोक्त-
 विधानेन ब्राह्मणानभ्यर्थ्यं भुक्त्यन्तं यथाविधि निर्वर्त्य, पिण्डप्र-
 दानानि निर्वर्त्य, दक्षिणाताम्बूलैस्तोषयित्वा ब्राह्मणान्प्रेषयित्वा,
 शेषकर्मसिद्धचर्थं सप्तकेशान्विसृज्य शेषकर्मसिद्धचर्थं केशान्सप्ताष्ट
 वा द्विजः संक्षिप्य वापयेत्केशशमश्रुनखानि चेति सप्तकेशान्संरक्ष्य
 कक्षोपस्थवर्जं क्षौरपूर्वकं स्नात्वा, सायंसंध्यावन्दनं निर्वर्त्य, सहस्र-
 गायत्रीं जप्त्वा, ब्रह्मयज्ञं निर्वर्त्य, स्वाधीनायिमुपस्थाप्य, स्व-
 शाखोपसंहरणं कृत्वा, तदुक्तप्रकारेणाज्याहुतिमाज्यभागान्तं हुत्वा-
 हुतिविधि समाप्य, आत्मादिभिखिवारं सकुप्राशनं कृत्वा, आच-
 मनपूर्वकमग्निं संरक्ष्य, स्वयमग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनोपरि स्थित्वा,
 पुराणश्रवणपूर्वकं जागरणं कृत्वा, चतुर्थयामान्ते स्नात्वा, तदश्चौ
 चरुं श्रपयित्वा, पुरुषसूक्तेनान्तं घोडशाहुतीर्हुत्वा, विरजाहोमं

कृत्वा, अथाचम्य, सदक्षिणं वस्त्रं सुवर्णं पात्रं धेनुं दत्त्वा, समाप्य,
ब्रह्मोद्घासनं कृत्वा,

“ सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं वृहस्पतिः ।

सं मायमग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च बलेन चायुष्मन्तं
करोतु मा ॥ ” इति ॥

“ या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानम् ।

अच्छा धसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरुणि ॥

यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद् स्वां योनिम् ।

जातवेदो सुव आजायमानः सक्षय एहि ॥ ”

इत्यनेनाग्निमात्मन्यारोप्य, ध्यात्वाग्निं, प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वकसुद्धा-
स्य, प्रातः संध्यामुपास्य, सहस्रगायत्रीपूर्वकं सूर्योपस्थानं कृत्वा,
नाभिद्घोदकमुपविश्य, अष्टदिक्पालकादर्थपूर्वकं गायत्रयुद्घासनं कृत्वा,
सावित्रीं व्याहतिषु प्रवेशयित्वा,

“ अहं वृक्षस्य रेतिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो
वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणं सर्वर्चसम् । सुमेधा अमृतोऽक्षितः ।
इति त्रिशङ्कोर्वेदाचुवचनम् ॥ ”

“ यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव ।
स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् ॥ ”

“ शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां
भूरि विश्रवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापिहितः । श्रुतं मे
गोपाय ॥ ”

“दारेषणायाश्च धनेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थितोऽहम्”
 “ओं भूः सन्यस्तं मया” “ओं भुवः सन्यस्तं मया” “ओं
 सुवः सन्यस्तं मया” “ओं भूर्भुवःसुवः सन्यस्तं मया” इति
 मन्द्रमध्यतारध्वनिभिर्मनसा वाचोचार्य, “अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः
 सर्वं प्रवर्तते स्वाहा” इत्यनेन जलं प्राश्य, प्राच्यां दिशि पूर्णाञ्जलिं
 प्रक्षिप्य “ओं स्वाहा” इति शिखामुत्पाद्य,

“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यतसहजं पुरस्तात् ।
 आयुष्यमध्यं प्रतिसुञ्च शुभं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥”
 “यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत् त्वमन्तः प्रविश्य मध्ये हाजस्तम् ।
 परमं पवित्रं यशो बलं ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रयच्छ ॥”

इति यज्ञोपवीतं छित्वा, उदकाञ्जलिना सह “ओं भूः समुद्रं
 गच्छ स्वाहा” इत्यप्सु जुहुयात् । “ओं भूः सन्यस्तं मया”
 “ओं भुवः सन्यस्तं मया” “ओं सुवः सन्यस्तं मया” इति
 त्रिस्कृत्वा, त्रिवारमभिमन्त्य तज्जलं प्राश्याचम्य, “ओं भूः
 स्वाहा” इत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रमपि विसृज्य, सर्वकर्मनिवर्तकोऽह-
 मिति स्मृत्वा, जातरूपधरो भूत्वा, स्वरूपानुसंधानपूर्वकमूर्धवाहु-
 स्त्रीनीं गच्छेत् ॥ ३७ ॥

पूर्ववद्विद्वत्सन्यासी चेत् । गुरोः प्रणवमहावाक्योपदेशं
 प्राप्य, यथासुखं विहरन्मत्तः कश्चिच्चान्यो व्यतिरिक्त इति,
 फलपत्रोदकाहारः, पर्वतवनदेवतालयेषु संचरेत् । सन्यस्याश

दिगम्बरः सकलसंचारकं सर्वदानन्दस्वानुभवैकपूर्णहृदयः कर्माति-
दूरलाभः प्राणधारणपरायणः फलरसत्वकपत्त्रमूलोदकैर्मोक्षार्थी
गिरिकन्द्रेषु विसृजेद्देहं स्मरंस्तारकम् ॥ ३८ ॥

विविदिषासन्न्यासी चेच्छतपथं गत्वाचार्यादिभिर्वैः ‘तिष्ठ
तिष्ठ महाभाग, दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं गृहाण, प्रणवमहावाक्यग्रहणार्थं
गुरुनिकटमागच्छेत्’ इत्याचार्यैदण्डकटिसूत्रकौपीनं शारीरेकां
कमण्डलम्, पादादिमस्तकप्रमाणमत्रणं समं सौम्यमकाकपृष्ठं सलक्षणं
वैणवदण्डमेकमाचमनपूर्वकम्

“सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्तम्पः
शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारय ॥”

इति दण्डं परिग्रहेत् । ‘जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं माते मा
मन्त्रयस्व सर्वदा सर्वसौम्य’ इति प्रणवपूर्वकं कमण्डलुं परिगृह्य,
‘कौपीनाधारं कटिसूत्रमोम्’ इति ‘गुह्याच्छादकं कौपीनमोम्’
इति ‘शीतवातोष्णित्राणकरं देहैकरक्षणं वस्त्रमोम्, इति कटिसूत्र-
कौपीनवस्त्रम्, आचमनपूर्वकं योगपट्टाभिषिक्तो भूत्वा, कृतार्थोऽह-
मिति मत्वा स्वाश्रमाचारपरो भवेत् । इत्युपनिषत् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मणैवमनुशासितो नारदः क्रमसन्न्यासविधिविभुत्स्या पितामहं पृच्छती-
ल्याह—अथेति । पितामहस्तु नारदप्रश्नमङ्गीकृत्य प्रतिवचनमाह—तथेति ।
प्राजापत्यादिकृच्छ्रप्रायश्चित्तपूर्वकमष्टश्राद्धं कुर्यात् ॥ अष्टश्राद्धानि कानि
इत्यत्र—देवर्णीति । देवादिश्राद्धे विश्वेदेवादिवरणक्रमसाह—प्रथममिति । सायं-
सन्ध्यादिशेषकर्मसिद्धर्थर्थम् । वश्यमाणमन्त्रद्वयेन प्रकृताग्निमात्मसमारोपणं

कुर्यादित्याह—सं मा सि अन्तिवत्यादिना । अहं वृक्षस्येत्यादिमन्त्रद्वयं पठित्वा प्रेषोच्चागणं कुर्यादित्याह—अहमिति । अहं वृक्षस्येति मन्त्रद्वयं पठित्वा अथ दारेषणायाश्वेति । यदि पूर्ववत् विद्वत्संन्यासी चेत् तदा गुरोरिति । अहमेव परमात्मा मत्तः कश्चिन्नान्यो व्यतिरिक्तः । ततः किम्—इत्यत्र यद्येवं विद्वत्संन्यासी स्वातिरिक्तप्रपञ्चासानां संन्यस्याथ दिग्म्बरः सकल-लोकसंचारकं तद्भ्रममुत्सृज्य सर्वदानन्दस्वानुभवैकपूर्णहृदयः विश्रान्त-पूर्णानन्दात्मस्वान्तः कर्मातिदूरलाभः सर्वकर्मलयागलब्धवर्हषः केवलप्राणधारण-परायणः । ततो विमुक्तो भवतीत्यत्र—

“ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ ”

इति स्मृतेः । यद्यन्यं विविदिषासंन्यासीति । सखा मा गोपाय—इति मन्त्रेण दण्डं परिग्रहेत् । कटिसूत्रकौपीनवस्त्रं आचमनपूर्वकं स्वीकृत्य गुरुनिकटं गत्वा तन्मुखात् प्रणवमहावाक्योपदेशं प्राप्य स्वाश्रमोचिताचारं कुर्वन् संशयादिपञ्चदोषनिवृत्यन्तं सर्ववेदान्तश्रवणादि कृत्वा यदि कृतार्थस्तदा योगपद्मभिषिक्तो भूत्वा । चतुर्थोपदेशसमाप्तयोऽयमित्युपनिषच्छब्दः ॥३७—३९॥

इति चतुर्थोपदेशः

कर्मसंन्यासस्वाश्रमाचरणयोरविरोधः

अथ हैनं पितामहं नारदः पप्रच्छ । भगवन् सर्वकर्मनिवर्तकः संन्यास इति त्वयैवोक्तः पुनः स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युच्यते । ततः पितामह उवाच । शरीरस्य देहिनो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिर्यावस्थाः सन्ति । तदधीनाः कर्मज्ञानवैराग्यप्रवर्तकाः पुरुषा जन्तवस्तदनुकूलाचाराः सन्ति । तथैव चेद्गगवन् संन्यासाः कतिभेदास्त-

दुष्टानभेदाः कीदृशास्तत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्हसीति । तथेत्यज्ञीकृत्य
तं पितामहेन ॥ १ ॥

कर्मत्यागकर्माचरणयोः विरोधं मन्यमानो नारदः पृच्छतीत्याह — अथेति ।
पितामहं नारदः प्रच्छ । किमिति—भगवन्निति । नारदेनैवं पृष्ठः सन्
प्रश्नोत्तरं भगवानाह—तत् इति । ततः पितामहं उवाच । किमित्यत्र—
शरीरस्येति । देहत्रयावच्छिन्नजीवस्य जाग्रदाववस्थाचतुष्यवत्त्वेन कर्मभक्ति-
वैराग्यज्ञानसंभवात् । एवमवस्थाचतुष्यावच्छिन्नप्राणिनः तदनुकूलाचारा भवन्तीति
स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युक्तम् । स्वाश्रमाचारसंपत्तिस्तु ब्रतिगृहिवनिसेव्य-
श्रौतस्मार्तकर्मसामान्यसंन्यासपूर्वकं प्राणधारणोपयोगिप्रिहश्रवणादिसाधनसंपत्ति-
रित्यर्थः । एकस्यैव सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं स्वाश्रमाचारपरत्वमुपपद्यते । नारदेन
यत् पृष्ठं तत् तथेत्यज्ञीकृत्य तं प्रति पितामहेनैवसुक्तम् ॥ १ ॥

संन्यासचातुर्विध्यम्

संन्यासभेदैराचारभेदः कथमिति चेत्—तत्त्वतस्त्वेक एव
संन्यासः, अज्ञानेनाशक्तिवशात्कर्मलोपतश्च त्रैविध्यमेत्य, वैराग्य-
संन्यासो ज्ञानसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्मसंन्यासश्चेति चातु-
र्विध्यमुपागतः ॥ २ ॥

किमिति—संन्यासभेदैः आचारभेदः कथमिति चेत् इत्येवं मन्यसे
यदि तदा शृण्वेतत् । स केन भिद्यत इत्यत्र—अज्ञानेनेति । त्रैविध्यमेत्य
वर्तते । विद्वद्विविदिषातुरभेदात् स पुनश्चातुर्विध्यमुपगत इत्याह—वैराग्येति ॥ २ ॥

वैराग्यसंन्यासः

तद्यर्थेति । दुष्टमद्नाभावाच्चेति विषयवैतुष्यमेत्य प्राक्पुण्य-
कर्मवशात्संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी ॥ ३ ॥

तथैव प्रतिपादयते सर्वानर्थेहेतुदुष्टमदनाभावाचेति । चशब्दतस्तप्रतीत्य-
भावो द्योत्यते । विषयसामान्यवैतुष्ट्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मवशात् संन्यस्तः
स वैराग्यसंन्यासी । स्त्रातिरिक्तनश्वरहेयबुद्ध्या यः सर्वल्यागः स वैराग्यसंन्यास
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्ञानसंन्यासः

शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात्प्रपञ्चोपरतः क्रोधेष्या-
सूयाहङ्काराभिमानात्मकसर्वसंसारं निर्वर्त्य दारैपणाधैनैषणालोकैष-
णात्मकदेहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां च त्यक्त्वा वमनात्ममिव
प्राकृतिर्य सर्वमिदं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्यस्यति
स एव ज्ञानसंन्यासी ॥ ४ ॥

ज्ञानसंन्यासस्वरूपमाह—शास्त्रेति ॥ ४ ॥

ज्ञानवैराग्यसंन्यासः

क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानु-
संधानेन जातरूपधरो भवति सोऽयं ज्ञानवैराग्यसंन्यासी ॥ ५ ॥

विशिष्टज्ञानवैराग्यसंन्यासमाह—क्रमेणेति । क्रमेण वेदान्तजातं सर्व-
मभ्यस्य सर्वमनुभूय सर्वापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति ज्ञानं
ब्रह्मातिरिक्तसर्वस्यासंभवालोचनं वैराग्यं ताभ्युः ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानु-
सन्धानेन सर्वं विस्मृत्य यो जातरूपधरो भवति सोऽयं ज्ञानवैराग्यसंन्यासी
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मसंन्यासः

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्या-
भावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी ॥ ६ ॥

ब्रह्मचर्येण संन्यस्य संन्यासाज्ञातरूपधरो वैराग्यसंन्यासी ।
विद्वत्संन्यासी ज्ञानसंन्यासी । विविदिषासंन्यासी कर्मसंन्यासी ॥७॥

कर्मसंन्यासस्वरूपं विशद्यति— ब्रह्मचर्यमिति । विधिवत् ब्रह्मचर्यं
समाप्त्येति । विषयानभिज्ञतया ब्रह्मचर्यसंन्यस्तं स्तौति—ब्रह्मचर्येणेति ।
तस्य सर्वात्मभावारूढतया पश्यद्दृष्टिवैचित्र्यात् सर्वरूपत्वमुपपद्यते इत्यर्थः ॥६, ७॥

निमित्तानिमित्तभेदेन कर्मसंन्यासस्य द्वैविद्यम्

कर्मसंन्यासोऽपि द्विविधः निमित्तसंन्यासोऽनिमित्तसंन्यास-
श्चेति । निमित्तस्त्वातुरः अनिमित्तः क्रमसंन्यासः । आतुरः
सर्वकर्मलोपः प्राणस्योत्क्रमणकालसंन्यासः स निमित्तसंन्यासः ।
दृढाङ्गो भूत्वा सर्वं कृतकं नश्वरमिति देहादिकं सर्वं हेयं प्राप्य ॥८॥

हँसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्ग्रोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृष्ट्रवरसद्वच्छोमसदञ्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥९॥
ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं नश्वरमिति निश्चित्य क्रमेण यः संन्यस्यति स
संन्यासोऽनिमित्तसंन्यासः ॥ १० ॥

निमित्तानिमित्तभेदेन कर्मसंन्यासस्य द्वैविद्यमाह—कर्मेति । निमित्ता-
निमित्तशब्दार्थमाह—निमित्तस्त्वातुरः, अनिमित्तः क्रमसंन्यास इति ।
निमित्तसंन्यासार्थं विशद्यति—आतुर इति । अनिमित्तस्वरूपमाह—दृढाङ्ग
इति । ऋतं बृहत् इति मन्त्रानुरोधेन ब्रह्मैर्वतं ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं
नश्वरम् ॥ ८-१० ॥

कुटीचक्रादिभेदेन संन्यासः षड्भिः

संन्यासः षड्भिषो भवति, कुटीचक्रो बहूदको हंसः परम-
हंसस्तुरीयातीतोऽवधूतश्चेति ॥ ११ ॥

कतिविधः संन्यासः इत्यत्र कुटीचकादिभेदेन षड्विधः इत्याह—संन्यास
इति । तत् कथं कुटीचक इति ॥ ११ ॥

कुटीचकलक्षणम्

कुटीचकः शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनकन्था-
धरः पितृमातृगुरुवाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमन्त्रसाधनपर
एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः ॥ १२ ॥

बहूदकलक्षणम्

बहूदकः शिखादिकन्थाधरखिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत्सर्वसमो
मधुकरवृत्त्याष्टकबलाशी ॥ १३ ॥

हंसलक्षणम्

हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी असंक्लप्तमाधूकरा-
न्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी ॥ १४ ॥

परमहंसलक्षणम्

परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेष्वेकरात्रान्नादनपरः
करपात्री एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैष्णवं दण्डमेकशाटीवरो वा
भस्मोद्भूलनपरः सर्वत्यागी ॥ १९ ॥

तेषां लक्षणं क्रमेण स्पष्ट्यति—कुटीचक इति । त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी
त्रिपुण्ड्रं ऊर्ध्वपुण्ड्रं वा यथासंभवं धरति नोभयमित्यर्थः । असंक्लप्तमाधू-
करान्नाशी अस्य गृहेऽद्य माधूकरं मे स्यादिति संकल्परहितः ॥ १२—१९ ॥

तुरीयातीतलक्षणम्

तुरीयातीतो गोमुखः फलाहारी, अन्नाहारी चेदूहत्रये,
देहमात्रावशिष्टो दिग्म्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः ॥ १६ ॥

अवधूतलक्षणम्

अवधूतस्त्वनियमोऽभिशस्तपतितवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगर-
वृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसंधानपरः ॥ १७ ॥

गोमुखः गोवत् यदच्छालब्धान्मुखप्रसनात् । तथा च वक्ष्यति—
“आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः” इति । कुणपवच्छरीरवृत्तिकः
अथा कुणपो निश्चेष्टः तथा निर्विकल्पकसमाधिकबछितव्यापृतित्वात् ॥ १६, १७ ॥

जीवतः आतुरस्य क्रमसंन्यासः

आतुरो जीवति चेत्क्रमसंन्यासः कर्तव्यः ॥ १८ ॥

यद्यातुरो जीवति तेन किं कर्तव्यमिल्यत आह—आतुर इति । गुरुमुखतः
.एवमहावाक्यादिस्वीकार एव क्रमसंन्यासः न त्वष्ट्रशाङ्कादिः तस्य प्रेषोचारण-
समकालमक्रियत्वात् ॥ १८ ॥

कुटीचकादीनां संन्यासविधिः

कुटीचकवहूदक्रहंसानां ब्रह्मचर्याथ्रमादितुरीयाश्रमवत्कुटीच-
कानां संन्यासविधिः ॥ १९ ॥

कुटीचकादीनां संन्यासविधिः कथं इत्यत आह—कुटीचकेति । कुटीच-
कानां संन्यासविधिः समानः ॥ १९ ॥

परमहंसादित्रयाणां संन्यासविधिः

परमहंसादित्रयाणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न कमण्डलुर्न दण्डः सर्ववर्णकैक्षाटनपरत्वं जातरूपधरत्वं विधिः । संन्यासकालेऽप्यलंबुद्धिपर्यन्तमधीत्य तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चेन्न कन्थालेशः नाध्येतव्यो न वक्तव्यो न श्रोतव्यमन्यर्किंचित् । प्रणवादन्यं न तर्कं पठेन्न शब्दमपि । बहूच्छब्दान्नाव्यापयेन्न महद्वाचो विग्लापनं गिरा, पाण्यादिना संभाषणं, नान्यभाषाविशेषेण, न शूद्रस्त्रीपतितोदक्यासंभाषणम्, न यतेंद्रेवपूजानुत्सवदर्शनं तीर्थयात्रावृत्तिः ॥२०॥

परमहंसादित्रयाणां परमहंसतुर्यातीतावधूतानाम् । यदि परमहंसश्रवणार्थी तदा दण्डादिकं स्त्रीकृत्य संशयादिपञ्चदोषशान्तिपूर्वकं यावद्वह्नापरोक्षो जायते तावत्सर्वकर्मसंन्यासकालेऽपि संन्यासदशायामपि ।

“ शृणदन्तवज्ञाततात्वास्ते जानन् कस्माच्छृणोम्यहम् ”

इति श्रुत्यनुरोधेन अलंबुद्धिपर्यन्तमधीत्य श्रवणादिजन्यज्ञाने सिद्धे । तदनन्तरमिति । अवधूताश्रमेऽपि कन्थादिकं प्राह्मेवेत्यत आह—नेति । यस्तिक्चिदपि नाध्येतव्यः । गिरा वृथाकत्थनम् । पाण्यादिना संभाषणं हस्तादिसंज्ञया व्यापृतिपरो न भवेदिल्यर्थः । स्वभिन्नधिया न यतेंद्रेवपूजानुत्सवदर्शनम् । यतिना तत्रापि स्वात्मदर्शनमेव कार्यमित्यर्थः । तथा तीर्थयात्रावृत्तिः ॥ २० ॥

कुटीचकादीनां भिक्षाविशेषः

पुनर्यतिविशेषः । कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा, बहूदकस्यासंक्लस्तमाधूकरम्, हंसस्याष्टगृहेष्वष्टकवलम्, परमहंसस्य पञ्चगृहेषु

करपात्रम्, फलाहारो गोमुखं तुरीयातीतस्य, अवधूतस्याजगरवृत्तिः
सार्ववर्णिकेषु । यतिनैकरात्रं वसेत् । नैकस्यापि नमेत् । तुरीया-
तीतावधूतयोर्न ज्येष्ठः । यो न स्वरूपज्ञः स ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठः ।
हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यात् वृक्षमारोहेत् यानाधिरूढो न
क्रयविक्रयपरो न किंचिद्विनिमयपरो न दाम्भिको नानृतवादी ।
न यते: किंचित्कर्तव्यमस्ति । अस्ति चेत्सांकर्यम् । तस्मान्मननादौ
सन्यासिनामधिकारः ॥ २१ ॥

पुनर्यतिविशेषः । कुटीचकादीनां भिक्षाविशेष उच्यते—कुटीचकस्येति ।
यत्र कुत्रापि यतिः नैकरात्रं वसेन्न कस्यापि नमेत् गुरुज्येष्ठादिवन्दनं कार्य-
मिति चेत्त्र—तुरीयातीतेति । तुरीयातीतादैः ज्ञानज्येष्ठत्वात् तस्य प्रवृत्ति-
निवृत्तपराङ्मुखत्वेन किंचिदपि कर्तव्याभावमाह—हस्ताभ्यामिति । कदापि न
यते: किंचित् कर्तव्यमस्ति । अस्ति चेत् तदा भवति साङ्कर्यम् । यस्मात्
एवमुक्ताचरणतो ब्रह्मादिसाङ्कर्यं भवति तस्मात् । आदिशब्देन ब्रह्मभावापत्या
प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रासतूर्णीमवस्थानं द्योत्यते ॥ २१ ॥

तेषां प्राप्यस्यानानि

आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकमुवर्लोकौ, बहूदकस्य स्वर्गलोको,
हंसस्य तपोलोकः, परमहंसस्य सत्यलोकः, तुरीयातीतावधूतयोः
स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायवत् ॥ २२ ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेव समाप्नोति नान्यथा श्रुतिशासनम् ॥ २३ ॥

ज्ञानाविकल्पकुटीचकादीनां प्राप्यमुच्यते—आतुरेति । यदि सविशेषज्ञानी
तदा तस्य परमहंसस्य सत्यलोकः । यदि निर्विशेषब्रह्मज्ञानिनौ तुर्यातीतावधूतौ

भवतः तदा तयोः तु यातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यम् । यत एवं स्वरूपानुसंधानेन भ्रमरकीटन्यायवत् ब्रह्मावापत्तिर्भवति अत एव स्वरूपानुसंधानं सदा कार्यमित्यर्थः । किमर्थं सदा स्वरूपानुसंधानं कर्तव्यमित्याकांक्षायां निर्विशेषज्ञानिनो ज्ञानसमकालमेव मुक्तत्वेऽपि सविशेषज्ञानिनस्तदभावात् सदा स्वरूपानुसंधानं कर्तव्यमित्याह— यमिति । चरमदशायां यं यं वापीति । तथाच स्मृतिरपि—

“अन्तकाले च मासेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति ल्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥”

इति ॥ २२, २३ ॥

ब्रह्मानुसन्धानमेव कर्तव्यम्, नान्यत्

तदैवं ज्ञात्वा स्वरूपानुसंधानं विनान्यथाचारपरो न भवेत् ।
तदाचारवशात्तत्त्वोक्प्राप्तिज्ञानवैराग्यसंपन्नस्य स्वस्मिन्नेव मुक्तिरिति
न सर्वत्राचारप्रसक्तिस्तदाचारः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वेकशरीरस्य
जाग्रत्काले विश्वः स्वप्नकाले तैजसः सुषुप्तिकाले प्राज्ञः । अवस्था-
भेदादवस्थेश्वरभेदः । कार्यभेदात्कारणभेदः । तासु चतुर्दशकरणानां
बाह्यवृत्तयोऽन्तर्वृत्तयस्तेषामुपादानकारणम् । वृत्तयश्वत्वारः मनोबुद्धि-
रहंकारश्चित्तं चेति । तत्तद्वृत्तिव्यापारभेदेन पृथगाचारभेदः ॥ २४ ॥

नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समाविशेत् ।

सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्णि संस्थितम् ॥ २९ ॥

तुरीयमक्षरमिति ज्ञात्वा जागरिते सुषुप्त्यवस्थापन्न इव
यद्यच्छ्रूतं यद्यद्वृष्टं तत्तत्सर्वमविज्ञातमिव यो वसेत्तस्य स्वप्नावस्थाया-

मपि ताद्गवस्था भवति । स जीवन्मुक्त इति वदन्ति । सर्वशुत्यर्थ-
प्रतिपादनमपि तस्यैव मुक्तिरिति । भिक्षुनैहिकामुष्मिकापेक्षः ।
यद्यपेक्षास्ति चेत् तदनुरूपो भवति । स्वरूपानुसन्धानव्यतिरिक्तान्य-
शास्त्राभ्यासैः उष्ट्रकुड्कुमभारवद्रचर्यः । न योगशास्त्रप्रवृत्तिर्ण
सांख्यशास्त्राभ्यासो न मन्त्रतन्त्रव्यापारः । इतरशास्त्रप्रवृत्तिर्णतेरस्ति
चेच्छवालंकारवत् । चर्मकारवदतिविदूरकर्मचारविद्यादूरः । न प्रणव-
कीर्तनपरः । यद्यत्कर्म करोति तत्तत्फलमनुभवति । एरण्डतैलफेनवदतः
सर्वं परित्यन्यं तत्प्रसक्तं मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरं दृष्ट्वा परिव्रजे-
द्धिक्षुः । बालोन्मत्तपिशाचवन्मरणं जीवितं वा न काङ्क्षेत, कालमेव
प्रतीक्षेत निर्देशभृतकन्यायेन परिव्राजिति ॥ २६ ॥

यदेवं श्रुतिस्मृतिश्वासातं तदैवं ज्ञात्वा सविशेषज्ञानी स्वरूपानुसन्धानं
विनान्यथाचारपरो न भवेत् ब्रह्माहमस्मीति सदानुसन्धानं कुर्यादित्यर्थः । अन्य-
थाचारपरत्वे बाधकमाह—तदाचारवशात्तत्त्वोक्तप्राप्तिरिति । निर्विशेषज्ञानि-
नोऽपि तथा स्यादिति चेन्न तस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रभावापन्तवेन स्वातिरिक्त-
प्रवृत्तिनिवृत्तिकल्पनासंभवात् । सविशेषज्ञानिनोऽपि तथा स्यादिति चेन्न सविशेष-
ज्ञानिनः स्वातिरिक्तजाग्रदादिप्रपञ्चप्रतीतिसंभवात् । ब्रह्मानुसन्धानं विनान्यथाचारपरो
न भवेदित्याह—ज्ञानेति । अपरब्रह्मगोचरज्ञानवैराग्यसंपन्नस्य स्वस्मिन्नेव
मुक्तिरिति न सर्वत्राचारप्रसक्तिः यदि सर्वत्राचारप्रसक्तिः तदाचारोऽनर्थय
भवेदित्यर्थः । तत् कथं इत्यत्र स्वातिरिक्तजाग्रदादिविभ्रमावृतदृष्ट्या जाग्रत्स्वप्र-
सुषुप्तिष्वेकशरीरस्य तदवच्छिन्नजीवस्यावस्थाभेदेन नामव्यापारादिकं भियते
तद्यथा जाग्रत्काल इति । तासु जाग्रदाद्यवस्थासु वागादिच्चतुर्दशकरणानां
बाह्यवृत्तयोऽन्तर्वृत्यः सन्ति । चत्वारः चतस्रः । कास्ताः इत्यत्र—मन इति ।
तासां पृथगाचारभेदः । तत् कथं नेत्रस्थमिति । विश्वादिरूपेण नेत्रादिप्रविभक्त-

जाग्रदाद्यवस्थात्रयं भासयन् योऽहं मूर्धि तुर्यरूपेणावस्थितोऽस्मि सोऽहमात्मानं
तुरीयमक्षरमिति ज्ञात्वा तज्ज्ञानमहिन्ना कृतकृत्यो भवामि । किंच—जागरित
इति । यथा सुषुत्यवस्थापन्नो विषयजातं न हि विजानाति तथा जागरितेऽपि
श्रोत्रादिकरणेन यद्यत् श्रुतं यद्यत् दृष्टं तत् सर्वमविज्ञातमिव यो वर्तते तस्य
स्वभावस्थायामपि सुषुत्सवद्विषयभेदं न हि गृह्णाति स जीवन्मुक्त इति
वदन्ति । तथा च वक्ष्यति—

“स्वप्रेऽपि यो हि युक्तस्य जाग्रतीव विशेषतः ।

ईद्वक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥”

इति । तथाविधस्यापि यदि स्वातिरिक्तविषयाकांक्षा स्यात् तदा तस्मिन् काले
विदेहो देहस्मरणवर्जितः—“ईघन्मात्रं स्मृतं चेद्यस्तदा सर्वसमन्वितः” इति
श्रुत्यनुरोधेन स्वरूपतः च्छुतिः स्यादित्याह—भिक्षुरिति । यद्यपेक्षास्ति
चेत्तदनुरूपो भवति । अन्यशास्त्राभ्यासैः अन्यशास्त्राभ्यासः । यत् एवं
स्वातिरिक्तास्तित्वप्रवृत्तितो महाननर्थो जायते । निर्विकल्पकब्रह्मानुसंधानं स्वात्मानं
करपात्रं दिगम्बरं अवधूतप्रवृत्तिनिवृत्तिं दृष्ट्वा परिव्रजेत् भिक्षुः कदापि ।
बालोन्मत्तेति निर्देशनिर्वेशभृतकन्यायेन परित्राणिति ॥ २४—२६ ॥

अननुसन्धाने पातित्यम्

तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ।

भिक्षामात्रेण जीवी स्यात्स यतिर्थतिवृत्तिहा ॥ २७ ॥

न दण्डधारणेन न मुण्डनेन

न वेषेण न दम्भाचारेण मुक्तिः ॥ २८ ॥

ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।

काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।

स याति नरकान्धोरान्महारौरवसंज्ञिकान् ॥ २९ ॥

प्रतिष्ठा सुकरीविष्टासमा गीता महर्षिभिः ।

तस्मादेनां परित्यज्य कीटवत्पर्यटेद्यतिः ॥ ३० ॥

सविशेषज्ञानी निर्विशेषज्ञानसाधनमननुष्ट्राय केवलवेषमात्रतः साध्यवृत्तिकर्त्तको
भूत्वा स्वयमपि नश्यतीत्याह—तितिक्षेति । निर्विशेषज्ञानमुख्यसाधनतितिक्षा-
ज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः । “न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति”
इति स्मृतेः ॥ परमदयावती श्रुतिरियं परिव्राजकर्मपूर्णं बहुप्रकारेण प्रतिपाद्यापि
पुनः पुनः जामितां ल्यक्त्वा प्रकटयतीत्याह—ज्ञानेत्यादिना । तद्विपर्यये काष्ठदण्ड
इति । अयं सर्वोत्तम इति ॥ २७-३० ॥

तुर्यातीतानां भोजनादिकं अन्यदीयेच्छयैव

अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत् ।

परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात्परेच्छया ॥ ३१ ॥

तुर्यातीतादेः स्नानादिकं परेच्छया स्यादित्याह—आयाचितमिति ॥ ३१ ॥

ब्रह्मविद्विरिषः:

स्वमेऽपि यो हि युक्तः स्याज्ञाग्रतीव विशेषतः ।

ईद्वक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३२ ॥

अलाभे न विषादी स्यालाभे चैव न हर्षयेत् ।

प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गविवर्जितः ॥ ३३ ॥

अभिपूजितलाभांश्च जुगुप्सेतैव सर्वशः ।

अभिपूजितलाभैस्त्वो यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ३४ ॥

कोऽयं ब्रह्मनिष्ठः इत्यत्र—स्वप्रेऽपीति ॥ लाभादो हर्षादिदृष्टेः ब्रह्मनिष्ठता
कुतः इत्यत्र—अलाभै इति । मात्रासङ्गविवर्जितः शब्दादितन्मात्रासङ्गो भूत्वा
प्राणधारणातिरिक्तव्यापृतिर्न भवेदित्यर्थः । भक्तजनप्रेमविषयाणामसङ्गता कुतः
इत्यत्र—अभिपूजितेति । लाभैस्को लाभस्कः लाभवानित्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥

यतीनां भोजनादिनियमाः

प्राणयात्रनिमित्तं च व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेदगृहान् ॥ ३५ ॥
पाणिपात्रं चरन्योगी नासकृद्धैक्षमाचरेत् ।
तिष्ठन्मुञ्याच्चरन्मुञ्यान्मध्ये नाचमनं तथा ॥ ३६ ॥
अब्धीव धृतमर्यादा भवन्ति विशदाशयाः ।
नियतिं न विमुच्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ ३७ ॥
आस्थेन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽसृतत्वाय कल्पते ॥ ३८ ॥
अनिन्द्यं वै ब्रजनगेहं निन्द्यं गेहं तु वर्जयेत् ।
अनावृते विशेदद्वारि गेहे नैवावृते ब्रजेत् ॥ ३९ ॥
पांसुना च प्रतिच्छन्नशून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ४० ॥

परमहंसादीनां माधूकरकरपात्रास्याहारप्रकारमाह—प्राणेति । प्रामाद्विवृक्ष-
मूले स्थित्वा यथोक्तकाले प्राणयात्रानिमित्तभिक्षार्थं प्रामं प्रविश्य यथाविधि
भिक्षामटेदित्यर्थः ॥ ततः करपात्रनियममाह—पाणिपात्रमिति ॥ कृतार्थानामेवं
नियतिः का इत्यत्र—अब्धीवेति ॥ माश्वकरादिवृत्तित्रयेऽपि अनिन्द्यमिति ॥
तद्वस्तिमाह—पांसुनेति ॥ ३९—४० ॥

यते: जितेन्द्रियत्वम्

यत्रास्तमितशायी स्यान्निरग्निरनिकेतनः ।

यथालब्धोपजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ४१ ॥

निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयज्ञो जितेन्द्रियः ।

कालकाङ्क्षी चरन्नेव ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४२ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते कचित् ॥ ४३ ॥

निर्मानश्चानहङ्कारो निर्द्वन्द्वशिष्ठन्नसंशयः ।

नैव कुरुयति न द्वेष्टि नानृतं भाषते गिरा ॥ ४४ ॥

पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ।

काले प्राप्ते भवेद्वैक्षणं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ४५ ॥

वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।

अज्ञातचर्या लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ।

अध्वा सुर्येण निर्दिष्टः कीटवद्विचरेन्महीम् ॥ ४६ ॥

मनुष्यावासपुरामात् निष्क्रम्य । प्रारब्धश्यकालकाङ्क्षी ॥ प्राणिमात्र-
मात्मधियाहिसन् । किं च स्वान्यत्र—निर्मानश्चेति । ब्रह्मभूयसे ब्रह्मभावाय
समर्थ्यत इत्यर्थः ॥ ४१-४६ ॥

यते: सर्वकर्मपरिल्यागः

आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ।

लोकसंग्रहयुक्तानि नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥ ४७ ॥

नासच्छाखेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविंकाम् ।
 अतिवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षं कंचन नाश्रयेत् ॥ ४८ ॥

न शिष्याननुबन्धीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेहृन् ।
 न व्याख्यामुपयुज्ञीत नारम्भानारभेत्कचित् ॥ ४९ ॥

अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तार्थो मुनिरुन्मत्तवालवत् ।
 कविर्मूकवदात्मानं तद्दृष्ट्या दर्शयेत्त्रणाम् ॥ ५० ॥

न कुर्यात्त्र वदेत्तिकचित्त्र ध्यायेत्साध्वसाधु वा ।
 आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचेरज्जडवन्मुनिः ॥ ५१ ॥

एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्घः संयतेन्द्रियः ।
 आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मवान्समदर्शनः ॥ ५२ ॥

बुधो वालकवत्क्रीडः कुशलो जडवच्चरेत् ।
 वदेदुन्मत्तवद्विद्रान्गोचर्यो नैगमश्चरेत् ॥ ५३ ॥

क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽपि वा ।
 ताडितः संनिरुद्धो वा वृत्त्या वा परितापितः ॥ ५४ ॥

विष्णितो मूत्रितो वाज्ञैर्बहुवैवं प्रकम्पितः ।
 श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥ ५५ ॥

संमाननं परां हानिं योगद्धेः कुरुते यतः ।
 जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ॥ ५६ ॥

तथा चरेत वै योगी सतां धर्मदूषयन् ।
 जना यथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैव संगतिम् ॥ ५७ ॥

जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
 युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ॥ ९८ ॥
 कामक्रोधौ तथा दर्पलोभमोहादयश्च ये ।
 तांस्तु दोषान्परित्यन्य परिव्राङ् भयवर्जितः ॥ ९९ ॥

तेनापि लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तव्यमित्यत आह—आशीरिति । परैर्वापि न कारयेत् ॥ यदि श्रेयोऽर्थी मुनिस्तदा नासच्छास्त्रेचित्ति । स्वयं अतिवादांस्त्य-जेत्तकार्नवं वादिप्रतिवादिनोर्मध्ये पक्षं कंचन नाश्रयेत् ॥ स्वयशोनिमित्तं न शिष्याननुबन्धीत । अनात्मशास्त्रोद्देशेन न व्याख्यामुपयुज्जीत । नारम्भानार-भेत् कचित् निस्संकल्पो भवेदित्यर्थः ॥ सर्वज्ञोऽपि कविः ॥ मुनिः ससहायः संचरेदित्यत आह—एक इति ॥ ब्रह्मातिरिक्तयोर्यथात्प्यं बुधो वालकवत्क्रीडः सर्वर्थकुशलो जडवच्चरेत् वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् निगमार्थतत्त्वज्ञोऽपि गोचर्यां इदमस्तु इदं मास्त्विति न प्रकटयन्तीं नैगमश्चरेत् ॥ कालकर्मयोगतः परैः क्षिप इति । ब्रह्मायथात्म्यानुसंधानयोगेन ऋद्विस्तन्मात्रस्थितिः तस्य सोऽयं योगद्विस्तस्य सन्मानं परां हानिं वा यः कुरुते स स्वकृत्यानुरूपं फलमनुभवति यत एवमतः परकृतपूजनताडनादिसहनात् योगी योगफलमहतील्याह—जनेनेति । यथा सहनात् योगसिद्धिः तथा चरेत् । स्वयं स्वधर्मानुष्ठानं सद्भर्मदूषणमिल्यर्थः । सन्तः जनाः इति ॥ स्वयमसाध्यवमतोऽपि प्राणी सामान्यदोही न भवेदित्याह—जरायुजेति ॥ किंच प्राणिसामान्यविषये कामक्रोधाविति ॥ ४७—९९ ॥

यते: असाधारणवर्माः

भैक्षाशनं च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
 सम्यग्ज्ञानं च वैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥ ६० ॥
 काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः ।
 ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्वालयेऽपि वा ।
 भैक्षेण वर्तते नित्यं नैकाद्वाशी भवेत्कच्चित् ॥ ६१ ॥

चित्तशुद्धिर्भवेद्यावत्तावन्नित्यं चरेत्सुधीः ।
 तत्र प्रबन्ध्य शुद्धात्मा संचेद्यत्र कुत्रचित् ॥ ६२ ॥
 बहिरन्तश्च सर्वत्र संपश्यन्हि जनार्दनम् ।
 सर्वत्र विचरन्मौनी वायुवद्वीतकल्पः ॥ ६३ ॥
 समदुःखसुखः क्षान्तो हस्तप्राप्तं च भक्षयन् ।
 निवैरेण सर्वं पश्यन्द्विजगोऽश्वस्त्रगादिषु ॥ ६४ ॥
 भावयन्मनसा विष्णुं परमात्मानमीश्वरम् ।
 चिन्तयन्परमानन्दं ब्रह्मैवाहमिति स्मरन् ॥ ६५ ॥
 ज्ञात्वैवं मनोदण्डं धृत्वा आशानिवृत्तो भूत्वा आशाम्बरधरो
 भूत्वा सर्वदा मनोवाक्यायकर्मभिः सर्वसंसारमुत्सृज्य प्रपञ्चावाङ्मुखः
 स्वरूपानुसंधानेन भ्रमरकीटन्यायेन मुक्तो भवति इत्युपनिषत् ॥ ६६ ॥

यतेरसाधारणधर्मस्तु—भैक्षाशनमिल्यादि ॥ यावच्चित्तशुद्धिस्तावद्वल्यादि
 स्वाश्रमोचितधर्मानुष्ठानपूर्वकं वेदान्तश्ववणादि कृत्वा ततः संन्यस्य सर्वत्र चरन्
 एकत्र तिष्ठन् वा ब्रह्मानुसंधानं कुर्यादिल्याह—चित्तेति ॥ एकत्र स्थिरासनो भूत्वा
 भावयन्निति । स्मरन् कालं नयेदित्यर्थः ॥ एतावता ग्रन्थेन योऽयोऽभिहितः
 तज्ज्ञानतः अवधूतो भूत्वा स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रममुक्तो भवतील्याह—ज्ञात्वैति ।
 ज्ञात्वैवं मनोदण्डं धृत्वा पराङ्मनो येन दण्डयते तत्प्रत्यग्भिन्नब्रह्मज्ञानं
 मनोदण्डमित्युक्तम् । तज्ज्ञानस्य मनःप्रविलापनाधिकरणगोचरत्वात् स्वातिरेकेणा-
 भासतोऽपि किंचिदस्तीति मिथ्याशानिवृत्तो भूत्वा आशाम्बरधरोऽवधूतो भूत्वा ।
 स्वातिरिक्तप्रपञ्चावाङ्मुखः प्रपञ्चोऽस्ति नास्तीति विभ्रमविरलो भूत्वा स्वरूपानु-
 संधानेन भ्रमरकीटन्यायेन मुक्तो भवतीति । “कीटको भ्रमरं ध्यायन्
 भ्रमरत्वाय कल्पते” इति भगवत्पादोक्त्यनुरोधेन सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रति-

योगिकस्वमात्रमिति प्रबोधसमकालं स्वातिरिक्तभ्रममुक्तो भवतीत्यर्थः । इत्युप-
निषच्छब्दः पञ्चमोपदेशसमात्यर्थः ॥ ६०—६६ ॥

इति पञ्चमोपदेशः

मोक्षप्राप्त्युपायजिज्ञासा

अथ नारदः पितामहमुवाच । भगवन् तदभ्यासाङ्गमरकीट-
न्यायवत् । तदभ्यासः कथमिति । तमाह पितामहः । सत्यवाग्ज्ञान-
वैराग्याभ्यां विशिष्टदेहावशिष्टो वसेत् ॥ १ ॥

स्वरूपानुसंधानतो मुक्तो भवतीत्युक्तम् । तदुपायबुभुत्सया पितामहं नारदः
पृच्छतीत्याह—अथेति । नारदेनैवं पृष्ठो भगवान् तत्प्रश्नमङ्गीकृत्य प्रतिवचनमा-
चष्टे—तमाह पितामह इति । सर्वावस्थास्वपि सर्वप्राणिप्रियहितसत्यवाग्ज्ञान-
वैराग्याभ्याम् ॥ १ ॥

विद्वदेहशरीरवर्णनादिकम्

ज्ञानं शरीरं, वैराग्यं जीवनं विद्धि, शान्तिदान्ती नेत्रे, मनो
मुखम्, बुद्धिः कला, पञ्चविंशतितत्त्वान्यवयवानि, अवस्था पञ्चमहा-
भूतानि, कर्मभक्तिज्ञानवैराग्यं शाखा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरीयाः,
चतुर्दशकरणानि पङ्कस्तम्भाकाराणीत्येवमपि नावमपि पङ्कं कर्णधार
इव, यन्तेव गजम्, स्वबुद्ध्या स्ववशीकृत्य, अस्मद्वयतिरिक्तं सर्वं
कृतकं नश्वरमिति मत्वा, विरक्तः पुरुषः सर्वदा ब्रह्माहमिति
व्याहरेन्नान्यतिंकच्चिद्वेदितव्यं स्वव्यतिरेकेण जीवन्मुक्तो भूत्वा

वसेत्कृतकृत्यो भवति । न नाहं ब्रह्मेति व्यवहरेत्किंतु ब्रह्माह-
मस्मीत्यजसं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु तुरीयावस्थां प्राप्य तुर्यातीतत्वं
ब्रजेत् ॥ २ ॥

विद्वदेहः कीदृशः इत्याकाङ्क्षायां तच्छ्रीरं वर्णयति—ज्ञानमिति । अपर-
ब्रह्मज्ञानं शरीरं तदतिरेकेणाब्रह्मप्रपञ्चे वैराग्यं जीवनं प्राणस्वरूपं विद्धि
शान्तिदान्ती नेत्रे मनो मुखं मनस्तत्त्वं प्रत्यक्षैतत्त्वं मुखमित्यर्थः । बुद्धिः
कला प्राणादिनामान्तषोडशकलाधीरेव कलानां बुद्धिविकलिपतत्वात् वाक्श्रोत्र-
कर्मज्ञानाक्षदशकं शब्दादिपञ्चकं प्राणादिपञ्चकं अन्तःकरणचतुष्टयमव्यक्तं चेति
पञ्चविशितत्त्वान्यवयवानि समष्टिजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयातीतानां अवस्था
पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि कर्मभक्तिज्ञानवैराग्यं शास्त्रा शाखास्थानीयवाहवः ।
पुनः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाश्चतुर्दशकरणानि । कर्मज्ञानाक्षदशकमन्तःकरण-
चतुष्टयं चेति चतुर्दशकरणानि अद्वपङ्कस्तम्भाकाराणीति एवमपि एवं
स्थितेऽपि नावमपि पङ्क पङ्कं स्पृष्टनावमपि । कर्णधार इव यथा कर्णधारो
नौकाचालकः सत्पथं नयति । स्वव्यतिरेकेण न किंचिदस्ति स्वयमेव ब्रह्म
इत्यपरोक्षज्ञानात् जीवन्मुक्तो भूत्वा वसेत् कृतकृत्यो भवति । व्यवहारदशायामपि
न नाहं ब्रह्मेति व्यवहरेत् किंतु ब्रह्माहमस्मीत्यजसं भावयेदित्यर्थः । ततः किं
इत्यत्र स्वाङ्गदृष्टिप्रसक्तजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्विति । अहं ब्रह्मास्मीति सदानुसन्धाता
जाग्रदायवस्थात्रये सत्यसति जीवन्मुक्तिनिर्वर्त्यतुरीयावस्थामेत्य ततस्तुर्यातीतत्वं
विदेहमुक्तत्वं भजेदित्यर्थः ॥ २ ॥

तुर्यातीतत्वप्रास्त्युपायः

द्विं जाग्रत्वक्तं स्वप्नं सुषुप्तमर्धरात्रं गतमिति । एकावस्थायां
चतुर्स्रोऽवस्थाः । एकैककरणाधीनानां चतुर्दशकरणानां व्यापाराश्च-
क्षुरादीनाम् । चक्षुषो रूपग्रहणम्, श्रोत्रयोः शब्दग्रहणम्, जिह्वाया

रसास्वादनम्, ब्राणस्य गन्धग्रहणम्, चत्सो वाग्व्यापारः,
पाणेरादानम्, पादयोः संचारः, पायोरुत्सर्गः, उपस्थस्यानन्दग्रहणम्,
त्वचः स्पर्शग्रहणम् । तदधीना च विषयग्रहणा बुद्धिः । बुद्धया
बुध्यति । चित्तेन चेतयति । अहंकारेणाहंकरोति । विसृज्य जीव
एतान्देहाभिमानेन जीवो भवति । गृहाभिमानेन गृहस्थ इव शरीरे
जीवः संचरति । प्रगदले पुण्यावृत्तिराघ्नेयां निद्रालस्यौ दक्षिणायां
क्रौर्यबुद्धिर्नैर्झर्त्यां पापबुद्धिः पश्चिमे क्रीडारतिर्वायव्यां गमने बुद्धि-
स्तरे शान्तिः ईशान्ये ज्ञानं कर्णिकायां वैराग्यं केसरेष्वात्मचिन्ता
इत्येवं वक्तुं ज्ञात्वा ॥ ३ ॥

तुरीयातीतं किम्, तदास्युपायः कः, इत्यत आह—दिवमित्यादि । तुर्यातीते
ब्रह्मणि स्वाक्षैर्गुणसाम्यात्मिका तुर्यावस्था विकलिपता तत्र तुर्यातीतमेव तदसङ्ग-
तुर्यवत् भासते तत्र तुरीये दिवानक्तं विकलिपतम् । तत्र दिवं दिवा जाप्रत् स्वप्नं
स्वप्नः नक्तं अर्धरात्रमेव सुषुप्तभावंगतं इत्येवमवस्थात्रयं निष्पन्नम् । तत्रैक-
कावस्थायां चतस्रोऽवस्थाः पश्चात् प्रतिपाद्यन्ते । तदनुरोधेन मन आद्यैक-
करणाधीनानां वागादिचतुर्दशकरणानां चक्षुरादीनां व्यापारा उच्यन्ते ।
चक्षुषो रूपग्रहणं इत्याद्यहंकारेणाहंकरोतीत्यन्तम् । एतान् जीवो विसृज्य
विशेषेण सृष्टा तत्संघातदेहाभिमानेन तुर्यैतन्यमेव जीवभावमापन्नवत् भवति ।
शरीर तदवच्छिन्नाशृद्लाक्षितहृदयकमले तत्रत्यदलेषु प्रागादिकमेण गृहाभिमानेन
गृहस्थ इव जीवः संचरति । तत्र प्रागाद्यष्टदलेषु पुण्यादिवृत्तिविशिष्टो भूत्वा
ईशान्यदलं प्रविंशतो वस्तुज्ञानं कर्णिकासंचारतः स्वातिरिक्तप्रपञ्चवैराग्यमेत्य
तत्केसरसंचारतः अनात्मापहृवसिद्ध आत्मा स्वमात्रमिति चिन्तोदेति । इत्येवं
वक्त्रं चैतन्यवक्त्रं स्वरूपं ज्ञात्वा विद्वान् ज्ञानसमकालं तुर्यातीतब्रह्ममात्रमव-
शिष्यते ॥ ३ ॥

तुर्यातीतस्वरूपम्

जीवद्वस्था प्रथमं जाग्रद्वितीयं स्वमं तृतीयं सुषुप्तं चतुर्थं
तुरीयं चतुर्भिर्विरहितं तुरीयातीतम् । विश्वैजसप्राज्ञतटस्थभेदैरेक
एव । एको देवः साक्षी निर्गुणश्च तद्व्याहमिति व्याहरेत् । नो
चेज्जाग्रद्वस्थायां जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः
सुषुप्ते सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थाः तुरीये तुरीयादिचतस्रोऽवस्थाः ।
न त्वेवं तुर्यातीतस्य निर्गुणस्य । स्थूलसूक्ष्मकारणरूपैर्विश्वैजसप्राज्ञे-
श्वरैः सर्वावस्थासु साक्षी त्वेक एवावतिष्ठते । उत तटस्थो द्रष्टा ।
तटस्थो न द्रष्टा । द्रष्टृत्वान्न द्रष्टैव । कर्तृत्वभोकृत्वाहंकारादिभिः
स्पृष्टो जीवः । जीवेतरो न स्पृष्टः । जीवोऽपि न स्पृष्ट इति चेत्त ।
जीवाभिमानेन क्षेत्राभिमानः, शरीराभिमानेन जीवत्वम् । जीवत्वं
घटाकाशमहाकाशवद्यवधानोऽस्ति । व्यवधानवशादेव हंसः सोऽहमिति
मन्त्रेणोच्छ्रासनिःश्वासव्यपदेशेनानुसंबन्धानं करोति । एवं विज्ञाय शरी-
राभिमानं त्यजेत्त्र शरीराभिमानी भवति स एव ब्रह्मेत्युच्यते ॥ ४ ॥

कथं पुनस्तुर्यातीतस्वरूपं इत्यत आह—जीवद्वस्थस्थेति । जीवद्वस्थसु
जीवाधिष्ठितावस्थाचतुष्ये प्रथमावस्था जाग्रत् द्वितीयं स्वप्नावस्था तृतीयं
सुषुप्त्यवस्था चतुर्थं तुर्यावस्था भवति । यज्ञाग्रदादिचतुरवस्थाविरहितं तु
तुर्यातीतं तत्तुर्यातीतसिद्धेः जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्यापहृवपूर्वकत्वात् स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे
सत्यसति तुर्यातीतं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमवशिष्यत इतर्थः । एकस्यैवात्मनो
जाग्रदाद्यवस्थायोगात् विश्वादिभेदविशिष्टो भवति न स्वतः स्वतस्त्वेक एव
तज्ज्ञानात्तद्वावापत्तिः स्यादिल्याह—विश्वेति । जाग्रदाद्यवस्थायोगप्रभवविश्वैजस-
प्राज्ञतटस्थभेदैः व्यवहृत आत्मा एक एव । एको देवः साक्षी निर्गुणश्च

एक एव स्वप्रकाशचिद्ग्रातुः देवः स्वसाक्ष्यगुणत्रयसद्ग्रावे साक्षी तदभावे निर्गुणः ।
 चशब्दो निष्प्रतियोगिकनिर्गुणत्वख्यापनार्थः । यदेवं निष्प्रतियोगिकनिर्गुणं
 तद्ग्रह्याहमिति व्याहरेत् । तत् स्वमात्रमिल्यनुसंधानं कुर्यात् । ततस्तद्ग्रावापत्तिः
 स्यादित्यर्थः । पक्षान्तरमाह—नोचेदिति । जाप्रादाद्यवस्थाचतुष्टयकलनाविरलं तुर्या-
 तीतमिति मन्तव्यम् । नोचेत् यत्रावस्थाचतुष्टयप्रविभक्तजाप्रज्ञाप्रदादित्यस्वा-
 पान्तपञ्चदशविभागकलना न विद्यते तदेव तुर्यतुर्यांशविभातं तुर्यतुर्यं तुर्यातीतं ब्रह्म
 नेतरत् । तुर्यातीतस्य निर्गुणस्य निष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यस्य विभागकलनावैरल्यात्
 तस्यैव स्थूलादियोगतो विश्वादित्वं सर्वसाक्षित्वं सर्वकलनास्पृष्टत्वं चाह—
 स्थूलेति । साक्षी द्रष्टा । उत यद्वा तटस्थ ईश्वरः इति चेत् तटस्थो न द्रष्टा
 साक्षी भवितुर्महति । तटस्थस्य बीजोपाधिकेवरतथा दृष्टत्वात् । अतोऽयं न द्रौैव
 तयाऽप्ययं कर्तृत्वाद्यभिमतिविरल इत्यर्थः । नोचेत् जीव एव द्रष्टा भवितुर्महति
 इत्यत आह—कर्तृत्वेति । कर्तृत्वादिकलनया स्पृष्टो जीवः । साक्षी तु तदस्पृष्टः
 तस्य सर्वत्र आत्मात्मीयाभिमतिवैरल्यात् तयोर्महदस्त्यन्तरं इत्याह—जीवत्वमिति ।
 घटाकाशमहाकाशवद्यवधानोऽस्तीति । जीवसाक्षिणोरित्यर्थः । जीवो जीवाभि-
 मतिमुत्सृज्य सर्वसाक्ष्यसमीति ज्ञानात् ब्रह्मैव भवतीयाह—व्यवधानेति ।
 जीवसाक्षिणोर्व्यवधानवशात् जीवः उच्छ्वासनिःश्वासच्छ्लेन योऽहं स्वाङ्गदशायां
 जीवभावं गतः स्वज्ञानेन स्वज्ञानापाये सोऽहं सर्वसाक्षी स्यां वस्तुतस्तु
 परमार्थदृष्ट्या जीवत्वसाक्षित्वादिकलनाविरलं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्त्रमात्रमिल्यनु-
 संधानं करोति तदायं तन्मात्रेणावशिष्यते इत्येवं जीवो ज्ञात्वा ब्रह्मैव
 भवतीयाह—एवमिति । यावदेहादावात्मात्मीयाभिमतिस्तावजीवत्वं यदायं
 देहादावात्मात्मीयाभिमतिं निःशेषं ल्यजति तदा स एव ब्रह्मेतत्र न विवाद
 इत्यर्थः ॥ ४ ॥

असच्चर्यात्यागः सच्चर्यात्युष्टानं च

त्यक्तसद्ग्रो जितक्रोधो लघ्वाहरो जितेन्द्रियः ।

पिधाय बुद्धच्चा द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥ ५ ॥

शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वर्नेषु च ।
 नित्ययुक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपकमेत् ॥ ६ ॥
 आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु च ।
 महाजनेषु सिद्धचर्थी न गच्छेद्योगवित्कचित् ॥ ७ ॥
 यथैनमवमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च ।
 तथा युक्तश्चेद्योगी सतां वर्त्म न दूषयेत् ॥ ८ ॥
 वारदण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।
 यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः ॥ ९ ॥
 विधूमे च प्रशान्तामौ यस्तु माधूकरं चरेत् ।
 गृहे च विप्रमुख्यानां यतिः सर्वोत्तमः स्मृतः ॥ १० ॥
 दण्डभिक्षां च यः कुर्यात्स्वधर्मे व्यसनं विना ।
 यस्तिष्ठति न वैराग्यं याति नीचयतिहि सः ॥ ११ ॥
 यस्मिन्न्यृहे विशेषेण लभेद्विक्षां च वासनात् ।
 तत्र नो याति यो भूयः स यतिनेतरः स्मृतः ॥ १२ ॥
 यः शरीरनिद्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् ।
 पारमार्थिकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ १३ ॥
 परतत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥ १४ ॥
 नात्मनो बोधरूपस्य मम ते सन्ति सर्वदा ।
 इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ १५ ॥

यस्य वर्णश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ।
 स वर्णनाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ॥ १६ ॥
 योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णनात्मन्येव स्थितः पुमान् ।
 सोऽतिवर्णश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदार्थवेदिभिः ॥ १७ ॥
 तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा अपि नारद ।
 आत्मन्यारोपिताः सर्वे भ्रान्त्या ते नात्मवेदिना ॥ १८ ॥
 न विविर्न निषेवश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ।
 ब्रह्मविज्ञानिनामस्ति तथा वान्यच्च नारदः ॥ १९ ॥

जीवन्मुक्तयतीनामसच्चर्यात्यागपूर्वकं सच्चर्यासर्वस्वमनुक्रामति—लक्ष्यादिना ।
 पिधाय बुद्ध्या द्वागाणि विषयोपलब्धिद्वाराणि धिया पिधाय ब्रह्मध्याने मनो
 निषेशयेत् इत्यर्थः ॥ ध्यानस्थलं निगमयति—शून्येष्विति ॥ तस्यागम्यप्रदेश-
 माह—आतिथ्येति ॥ तस्य त्रिदण्डमाह—वागिति । मौनानशनप्राणायामैः
 वागदण्ड इत्यादि । यतेभिक्षाविधिं तद्विपर्यये बाधकमुच्यते—विधूम इति ॥
 मुख्यगौणावधूतलक्षणमाह—य इति । स्वयंप्रभं स्वयंप्रकाशचिद्रातुम् ॥९—१९॥

विविदिषोः श्रवणादिविधिः

विरञ्य सर्वभूतेभ्य आविरिञ्चिपदादपि ।
 वृणां विपाठ्य सर्वस्मिन्पुत्रविच्चादिकेष्वपि ॥ २० ॥
 श्रद्धालुमुक्तिमार्गेषु वेदान्तज्ञानलिप्सया ।
 उपायनकरो भूत्वा गुरुं ब्रह्मविदं ब्रजेत् ॥ २१ ॥
 सेवाभिः परितोष्यैनं चिरकालं समाहितः ।
 सदा वेदान्तवाक्यार्थं शृणुयात्सुसमाहितः ॥ २२ ॥

निर्ममो निरहंकारः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
 सदा शान्त्यादियुक्तः सन्नात्मन्यात्मानमीक्षते ॥ २३ ॥
 संसारदोषहृष्टचैव विरक्तिर्जायते सदा ।
 विरक्तस्य तु संसारात्संन्यासः स्यान्न संशयः ॥ २४ ॥
 मुमुक्षुः परहंसारुद्यः साक्षान्मोक्षैकसाधनम् ।
 अभ्यसेद्ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना ॥ २५ ॥
 ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाहृयः ।
 शान्तिदान्त्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेत् ॥ २६ ॥
 वेदान्ताभ्यासनिरतः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
 निर्भयो निर्ममो नित्यं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ २७ ॥
 जीर्णकौपीनवासाः स्यान्मुण्डी नग्नोऽथवा भवेत् ।
 प्राज्ञो वेदान्तविद्योगी निर्ममो निरहंकृतिः ॥ २८ ॥
 मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ।
 एको ज्ञानी प्रशान्तात्मा स संतरति नेतरः ॥ २९ ॥
 गुरुणां च हिते युक्तस्तत्र संवत्सरं वसेत् ।
 नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥ ३० ॥
 प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
 अविरोधेन धर्मस्य संचरेत्पृथिवीमिमाम् ॥ ३१ ॥
 ततः संवत्सरस्यान्ते ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
 आश्रमत्रयमुत्सुञ्ज्य प्राप्तश्च परमाश्रमम् ॥ ३२ ॥

अनुज्ञाप्य गुरुंश्वैव चेरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।
 त्यक्तसङ्गो जितकोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ ३३ ॥
 द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
 निरारम्भो गृहस्थश्च कार्यवांश्वैव मिक्षुकः ॥ ३४ ॥
 माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा च माद्यति ।
 तस्मादृष्टिविशं नारीं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ३५ ॥
 संभाषणं सह खीभिरालापप्रेषणं तथा ।
 वृत्तं गानं सहासं च परिवादांश्च वर्जयेत् ॥ ३६ ॥
 न स्नानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् ।
 नामिकार्यादिकार्यं च नैतस्यास्तीह नारदः ॥ ३७ ॥
 नार्चनं पितृकार्यं च तीर्थयात्रा व्रतानि च ।
 धर्माधर्मादिकं नास्ति न विधिलौकिकी किया ॥ ३८ ॥
 संत्यजेत्सर्वकर्माणि लोकाचारं च सर्वशः ।
 कृमिकीटपतङ्गांश्च तथा योगीन् वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥
 न नाशयेहुँधो जीवान्परमार्थमतिर्यतिः ।
 नित्यमन्तर्सुखः स्वच्छः प्रशान्तात्मा स्वपूर्णधीः ॥ ४० ॥
 अन्तःसङ्घपरित्यागी लोके विहर नारदः ।
 नाराजके जनपदे चरत्येकचरो मुनिः ॥ ४१ ॥
 निःस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
 चलाचलनिकेतश्च यतिर्याहचित्तको भवेत् ॥ ४२ ॥
 इत्युपनिषत् ॥

विविदिषोः श्रवणविधिमाह—विरज्जयेति । सार्वभौमाद्याविरिच्छित्वप्रद-कर्मफलात् सर्वभूतेभ्यो निर्वर्त्य प्रयोजनादपि विरज्जय विरतिमेत्य संन्यसेदित्यर्थः । “संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्” इति स्मृतेः । स्वाभिमतगुरुनिकटे संशयादिपञ्चदोष-निवृत्यन्तं समाहितकरणप्रामो भूत्वा सर्ववेदान्तश्रवणमेव कुर्यादित्यर्थः । “आवृत्तिरसकृदुपदेशात्” इति वैयासिकसूत्रानुरोधेन ॥

“अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद्दृढी भवेत् ।
शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छवणादिकम् ॥”

इति भगवत्पादाचार्योक्तेः । ततः किं इत्यत्र—दारादिस्वदेहान्तकलनासु निर्मम इति ॥ यतः श्रवणादिजन्यज्ञानं कैवल्यप्रापकं अत एव श्रवणादिप्रतिवन्धककार्यं संन्यस्य शान्त्यादिसहितो भूत्वा ज्ञानफलसिद्धिपर्यन्तं श्रवणमेव कुर्यादित्याह—संसारेति । कुटीचकाद्याश्रमत्रयमुत्सृज्य । परमाश्रमं परमहंसाश्रममिल्यर्थः ॥ ततः अनुज्ञाप्येति ॥ कीदृशो भूत्वेत्यत्र—त्यक्तसङ्गः इति ॥ निस्संकल्प-संकल्पाभ्यां गृही भिक्षुः हीयेत इत्याह—द्वाविति । यदि श्रेयोऽर्थी भिक्षुः तदासुरातोऽपि विभ्रमकरस्वीसह्यापादिविमुखो भवेदित्याह—माद्यतीति । यस्मादेवं तस्मात् ॥ परमार्थदण्डेः स्वानजपादिकर्तव्यता नास्तीत्याह—नेति ॥ लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तव्यमिल्याह—संत्यजेदिति ॥ चरस्थिरहिंसां न कुर्यादित्याह—कृमीति ॥ चलं शून्यागारादिक्षयिष्णुत्वात् अचलं पर्वतादिः तस्य स्थिरत्वात् यादृच्छिको भवेत् यदृच्छालाभसंतुष्टो भवेत् नहि यथेच्छाचारणं भवितुमर्हति प्रवृत्तिनिवृत्ति-संकल्पासंभवात् । इत्युपनिषच्छब्दः षष्ठोपदेशसमाप्त्यर्थः ॥ २०-४२ ॥

इति षष्ठोपदेशः

यतिनियमाः

अथ यतेर्नियमः कथमिति पृष्ठं नारदं पितामहः पुरस्कृत्य ।
विरक्तः सन् यो वर्षासु ध्रवशीलोऽष्टौ मास्येकाकी चरेन्नैकत्र निवसे-

द्विक्षुर्भयात्सारङ्गवदेकत्र न तिष्ठेत्स्वगमनविरोधग्रहणं न कुर्यात्,
 हस्ताभ्यां न वृत्तरणं न कुर्यात्, न वृक्षारोहणमपि, न देवोत्सवदर्शनं
 कुर्यात् । नैकत्राशी न बाह्यदेवार्चनं कुर्यात् । स्वव्यतिरिक्तं सर्वं
 त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याहारमाहरन्, कृशो भूत्वा, मेदोवृद्धिमकुर्वन्,
 आज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्र । अन्नं पललमिव, गन्धलेपन-
 मशुद्धलेपनमिव, क्षारमन्त्यजमिव, वस्त्रमुच्छृष्टपात्रमिव, अभ्यङ्गं
 खीसङ्गमिव, मित्राहादकं मूत्रमिव, स्पृहा गोमांसमिव, ज्ञात-
 चरदेशं चण्डालवाटिकामिव, लियमहिमिव, सुवर्णं कालकूटमिव,
 समास्थलं श्मशानस्थलमिव, राजधानीं कुम्भीपाकमिव, शवपिण्ड-
 वदेकत्रान्नम् । देहान्तरदर्शनं प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य, स्वदेशमुत्सुज्य,
 ज्ञातचरदेशं विहाय, विस्मृतपदार्थपुनःप्राप्तिर्हर्षं इव स्वमानन्दम-
 तु सरन्स्वशरीराभिमानदेशविसरणं मत्वा, स्वशरीरं शवमिव हेयमुप-
 गम्य, कारागृहविनिर्मुक्तचोरवत्पुत्रासबन्धुभवस्थलं विहाय दूरतो
 वसेत् । अयतेन प्राप्तमाहरन्, ब्रह्मप्रणवध्यानानुसंधानपरो भूत्वा,
 सर्वकर्मविनिर्मुक्तकः, कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादिकं दग्धवा,
 त्रिगुणातीतः, षड्भिरहितः, षड्भावविकारशून्यः, सत्यवाक्,
 शुचिः, अद्रोही, ग्रामैकरात्रम्, पत्तने पञ्चरात्रम्, क्षेत्रे पञ्चरात्रम्,
 तीर्थे पञ्चरात्रम्, अनिकेतः स्थिरमतिर्नानृतवादी गिरिकन्द्रेरेषु
 वसेदेक एव वा द्वौ वा चरेत् ग्रामं तिभिः नगरं¹ चतुर्भिर्नगरमित्येकः
 चरेद्विषुः चतुर्दशकरणानां न तत्रावकाशं दद्यात् । अविच्छिन्न-

¹ उ. उ १. 'चतुः ग्रामम्' ।

ज्ञानाद्वैराग्यसंपत्तिमनुभूय, मत्तो न कश्चिन्नान्यो व्यतिरिक्त
इत्यात्मन्यालोच्य, सर्वतः स्वरूपमेव पश्यञ्जीवन्मुक्तिमवाप्य,
प्रारब्धप्रतिभासनाशपर्यन्तं चतुर्विंशं स्वरूपं ज्ञात्वा, देहपतनपर्यन्तं
स्वरूपानुसंधानेन वसेत् ॥ १ ॥

कुटीचकादिचर्था बहुधा श्रुतापि पुनर्विशेषबुभुत्सया नारदेन पृष्ठः पितामहः
प्रसक्तानुप्रसक्त्या पुरोक्तमनुकं च सर्वमुपदिष्टवानित्याह—अथेति । नारदं
पितामहः पुरस्कृत्य सर्वं कथयामास । किं तत् इत्यत्र विरक्त इति । यदि
कृतश्रवणादिसाधनस्तदनधिकारी वा अष्टौ मासयेकाकी ग्रामैकरात्रं इत्युक्तरीत्या
संचरेच्चातुर्मास्ये तु एकत्र निवसेत् भिक्षुः भयात् प्राणिवाधा स्यादिति भिया
वर्षास्त्वेकत्र निवसेत् इत्यर्थः । चातुर्मास्यानन्तरं सारङ्गदेकत्र न तिष्ठेत् कदापि
स्वगमनविरोधग्रहणं अत्रैव कतिचिद्दहानि वसत्विति प्रार्थनाङ्गीकारं न कुर्यात् ।
यदिं द्वाङ्गः गन्धलेपनमिति । ब्रह्मातिरिक्तविया न देहान्तरदर्शनमिति ।
यत्र स्वशरीराभिमानिनो वर्तन्ते तत्स्वशरीराभिमानदेशविस्मरणम् षोडशमात्रा-
प्रणवतदर्थतुर्यतुर्यस्वमात्रमिल्यनुसंधानं कृत्वा स्वातिरिक्तसर्वकर्मनिर्मुक्तकः । यत्र
कुत्राप्यनिकेतः । संचारकाले एक एव चरेत् । चातुर्मास्यादिप्रसक्तौ ग्रामं द्वौ
वा चरेत् त्रिभिः चतुर्भिर्वा नगरं चरेत् विश्वरूपयात्राच्छ्लेन यतिरेक एव
चरेदिवर्थः । भिक्षुः वागादिचतुर्दशकरणानां स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रममुत्सुज्य ।
सर्वत इति । विश्वविराडोत्रादिद्वितुर्याविकल्पान्तं तद्रत्तहेयांशापायसिद्धमोत्रादिभेदेन
चतुर्विधमिति ॥ २ ॥

कुटीचकादीनां स्नानादिनियमेषु विशेषः

त्रिष्वणस्नानं कुटीचकस्य, बहूदकस्य द्विवारम्, हंसस्यै-
कवारम्, परमहंसस्य मानसस्नानम्, तुर्यातीतस्य भस्मस्नानम्,
अवधूतस्य वायव्यस्नानम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुटीचकस्य, त्रिपुण्ड्रं बहूदकस्य, ऊर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रं हंसस्य, भस्मोद्भूलनं परमहंसस्य, तुरीयातीतस्य तिलकपुण्ड्रम्, अवधूतस्य न किञ्चित् तुरीयातीतावधूतयोः ॥ ३ ॥

ऋतुक्षौरं कुटीचकस्य, ऋतुद्रव्यक्षौरं बहूदकस्य, न क्षौरं हंसस्य, परमहंसस्य न च^१ क्षौरम्, अस्ति चेदयनक्षौरं, तुरीया-तीतावधूतयोर्ने क्षौरम् ॥ ४ ॥

कुटीचकस्यैकान्नम्, माधूकरं बहूदकस्य, हंसपरमहंसयोः करपात्रम्, तुरीयातीतस्य गोमुखम्, अवधूतस्याजगरवृत्तिः ॥ ५ ॥

शाटीद्रव्यं कुटीचकस्य, बहूदकस्यैकशाटी, हंसस्य खण्डम्, दिग्म्बरं परमहंसस्यैककौपीनं वा, तुरीयातीतावधूतयोर्जात-रूपधरत्वम् । हंसपरमहंसयोरजिनं न त्वन्येषाम् ॥ ६ ॥

कुटीचकबहूदकयोर्देवार्चनम्, हंसपरमहंसयोर्मानसार्चनम्, तुरीयातीतावधूतयोः सोऽहंभावना ॥ ७ ॥

कुटीचकबहूदकयोर्मन्त्रजपाधिकारः, हंसपरमहंसयोर्धर्यानाधि-कारः, तुरीयातीतावधूतयोर्ने त्वन्याधिकारः, तुरीयातीतावधूतयोर्म-हावाक्चोपदेशाधिकारः परमहंसस्यापि । कुटीचकबहूदकहंसानां नान्यस्योपदेशाधिकारः ॥ ८ ॥

कुटीचकबहूदकयोर्मानुषप्रणवः, हंसपरमहंसयोरान्तरप्रणवः, तुर्यातीतावधूतयोर्ब्रह्मप्रणवः ॥ ९ ॥

^१ उ१. च न.

कुटीचकब्रहूदक्योः श्रवणम् , हंसपरमहंसयोर्मननम् ,
तुरीयातीतावधूतयोर्निर्दिघ्यासः । सर्वेषामात्मानुसंधानं विधिरिति ॥ १० ॥

एवं मुमुक्षुः सर्वदा संसारतारकं तारकमनुस्मरज्जीवन्मुक्तो
वसेदधिकारविशेषेण कैवल्यप्राप्त्युपायमन्विष्येद्यतिः इत्युपनिषत् ॥ ११ ॥

कुटीचकादेः स्वानपुण्ड्रक्षौराशनवस्त्रदेवार्चनमन्त्रप्रणवादिवैचित्र्यमाह —
त्रिष्ववणमिल्यादि । यद्वा तुरीयातीतावधूतयोः न किञ्चित् पुण्ड्रमस्ति, तयोः
पेरच्छाचरणत्वात् । परमहंसस्य न च क्षौरम् । वक्ष्यमाणसमष्टिब्रह्मप्रणवस्य
चतुर्मात्रतया मानुषप्रणवत्वात् हंसपरमहंसयोरान्तरप्रणवः वक्ष्यमाणाष्ट-
मात्रात्मकोऽन्तःप्रणव इत्यर्थः । तुरीयातीतावधूतयोः ब्रह्मप्रणवः षोडशमात्रात्म-
कतया तुर्यतुर्यगोचरत्वात् । संसारतारकं ब्रह्मप्रणवमिधानं तारकमनुस्मरन् ।
कुटीचकादिस्वर्धमानुष्टानपूर्वकं मोक्षोपायमन्विष्येन हि तैः परमहंसादिधर्मोऽनुष्टेयः
इत्यत्र स्मृतिः—“त्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्” इति ।
इत्युपनिषच्छब्दः सप्तमोपदेशसमाप्त्यर्थः ॥ २-११ ॥

इति सप्तमोपदेशः

तारकस्त्रख्यजिज्ञासा ॥

अथ हैनं भगवन्तं परमेष्ठिनं नारदः पप्रच्छ । संसारतारकं
प्रपन्नो ब्रूहीति । तथेति परमेष्ठी वक्तुमुपचक्रमे । ओमिति ब्रह्मेति
व्यष्टिसमष्टिप्रकारेण । का व्यष्टिः का समष्टिः । संहारप्रणवः सृष्टि-
प्रणवश्चान्तर्तर्बहिश्चोभयात्मकत्वात्त्रिविधः । ब्रह्मप्रणवोऽन्तःप्रणवो

व्यावहारिकप्रणवः । बाह्यप्रणव आर्षप्रणव उभयात्मको विराट्प्रणवः ।

संहारप्रणवो ब्रह्मप्रणवोऽर्धमात्राप्रणवः ॥ १ ॥

एवं पितामहात् परमिममुपदेशं लब्ध्वा अथ तारकयाथात्म्यबुमुत्सया नारदेन यत् पृष्ठं तदङ्गीकृत्य परमेष्ठी प्रश्नोत्तरमाहेत्याह—अथेति । परमेष्ठी वक्तुमुपचक्रमे । किं तत् ओमिति ब्रह्मेति व्यष्टिसमष्टिभावंगतप्रणवावयवाकार-स्थूलांशादिप्रकारेण सह तद्व्यष्टयाद्यज्ञक्षविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तकलनालम्बनं औं इत्येकाक्षरं ब्रह्मप्रणवार्थं ब्रह्मेति विद्वीति शेषः । तत्र का व्यष्टिः, का समष्टिः इत्यत्र व्यष्टिसमष्टयात्मको हि ब्रह्मप्रणवः स्वाज्ञदृष्ट्या त्रिधा भिद्यते । तत् कथं इत्यत्र संसारसृष्टयन्तवाहादिभेदात् । कोऽयं सृष्टिप्रणवादिः इत्यत्र अर्धमात्राकारोपसर्जनमकारमात्राप्रधानोऽयं संहारप्रणवः स्फ्राधिष्ठितो ब्रह्म-विष्णुरुद्राधिष्ठितो वा भवतीत्यत्र—

“त्रिमात्राकलनोपेतसंहारप्रणवासनाः ।
ब्रह्मविष्णवीश्वरा विश्वसर्गस्थित्यन्तहेतवः ।
भवेयुर्यत एवायं संहारप्रणवो भवेत् ॥”

इति संहारप्रणवोक्तेः । उकाराद्युपसर्जनाकारप्रधानोऽयं सृष्टिप्रणवः । तदधिष्ठाता चतुरानन इत्यत्र—

“एकमात्रात्मकं तारमुपादाय चतुर्मुखः ।
यतः ससर्ज सकलं सृष्टितार अतो भवेत् ॥”

इति सृष्टिप्रणवोक्तेः । अन्तर्बाह्यप्रणवस्वरूपं पश्चाद्विवक्ष्यते । संहारसृष्टि-प्रणवाभ्यां सहान्तर्बाह्योभयात्मकत्वात् ब्रह्मप्रणवस्य त्रैविध्यमुपपद्यते । तत् कथं मात्रात्रप्रधानोऽयं संहारप्रणवः, एकमात्रप्रधानोऽयं सृष्टिप्रणवः, अष्टमात्रात्म-कोऽन्तःप्रणवः, चतुर्मात्रात्मको बाह्यप्रणवश्च मिलित्वा षोडशमात्रात्मको ब्रह्म-प्रणवो भवतीत्यर्थः । एतावानेव ब्रह्मप्रणवविभागः नातः परमस्तीत्याकांक्षायां स्वाज्ञदृष्टौ सत्यां अनेकधा भिद्यते इत्यत्र को विवादः इत्याह—अन्तरिति । एक

एव ब्रह्मप्रणवो बहुधा भिद्यते इत्यत्र—पञ्चाशद्वर्णगमिताकारमात्राप्रधानोऽयं व्यावहारिकप्रणवः “अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोऽप्मिभिः व्यज्यमाना बही नानारूपा भवति” इति श्रुतेः । दुर्गादिपञ्चब्रह्मान्ताधिष्ठितो वैखरीप्रपञ्चकलना-हेतुव्यावहारिकप्रणव उच्यते इत्यत्र—

“एकमात्रात्मकस्तारः पञ्चाशद्वर्णभूषितः ।
वैखरीकलनाहेतुव्यावहारिक ईरितः ॥
दुर्गादिशक्तिक्रित्यं तमेच्छादित्रिशक्तिकम् ।
वस्त्वादित्यरुद्रजातं नवब्रह्माधिदैवतम् ।
तथा पञ्चब्रह्मदैवं तद्वाच्यार्थं इतीरितः ॥”

इति व्यावहारिकप्रणवोक्तेः । समष्टिवाद्यो व्यष्टिप्रणवश्चतुर्मात्रात्मको बाह्यप्रणव उच्यते । स विश्वाधिष्ठितो भवतीत्यत्र—

“व्यष्टेः समष्टिवाद्यत्वात्तूलातुर्यादियोगतः ।
बाह्यप्रणव आम्नातो विश्वाद्या वाच्यतां गताः ॥”

इति बाह्यप्रणवोक्तेः । अकारोकारमकारविन्दुनादकलाकलातीतत्वेन ऋषिमण्डलो-पास्योऽयं आर्षप्रणवः । स पञ्चब्रह्मविराटन्तर्यामिभिरधिष्ठितो भवतीत्यत्र—

“सप्तमात्रात्मकः पञ्चब्रह्मान्तर्याम्यविष्ठितः ।
ऋषिमण्डलसेव्यत्वादार्षप्रणव उच्यते ॥”

इत्यार्षप्रणवोक्तेः । अकारोकारोभयात्मकस्थितिप्रणवो ब्रह्मविष्ठवधिष्ठितो भवतीत्यत्र—

“यतो विष्णुर्द्विमात्राद्वतारोपादानतोऽन्वहम् ।
रक्ष विश्वमखिलं स्थितितार अतो भवेत् ॥”

इति स्थितिप्रणवोक्तेः । समष्ट्यकारादिमात्राचतुष्यात्मको विराट्प्रणवः विराट्दादिभिरधिष्ठितो भवतीत्यत्र—

“चतुर्स्समष्टिमात्रायुविराट्प्रणव उच्यते ।
विराट्दार्दिभवेद्वाच्यं तल्लक्ष्यं परमाक्षरम् ॥”

इति विराट्प्रणवोक्तेः । पूर्वस्मिन् पर्याये संहारप्रणवो व्याख्यातः । ब्रह्मप्रणवस्तु पश्चाद्विवक्ष्यते । स्थूलादिमात्राचतुष्यात्मकोऽर्धमात्राप्रणवः ओत्रनुज्ञात्रनुज्ञैकर-साविकल्पाधिष्ठितो भवतीत्यत्र—

“ ओंकार एव चतूर्लपो ह्ययमोकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरोतानुज्ञात्रनु-ज्ञाविकल्पैरविकल्पो ह्ययमात्मा ” ।

इति श्रुतेः ॥ १ ॥

अन्तःप्रणवादीनां स्वरूपकथनम्

ओमिति ब्रह्म ओमित्येकाक्षरमन्तःप्रणवं विद्धि । स चाष्टधा भिद्यते । अकारोकारो मकारअर्धमात्रा नादबिन्दुकला शक्तिश्वेति । तत्र चत्वारः, अकारश्चायुतावयवान्वित उकारः सहस्रावयवान्वितो मकारः शतावयवोपेतोऽर्धमात्राप्रणवोऽनन्तावयवाकारः । सगुणो विराट्प्रणवः संहारो निर्गुणप्रणव उभयात्मकोत्पत्तिप्रणवः¹ । यथा प्लुतो विराट्प्लुतप्लुतः संहारः ॥ २ ॥

ततः अन्तःप्रणवार्थमाह—ओमिति । ओमिति ब्रह्मेति व्याख्यातम् । अष्टमात्रात्मकोऽन्तःप्रणवः पश्चब्रह्मविराट्सूत्रेश्वराधिष्ठितो भवतीत्यत्र—

“ अकाराद्यष्टमात्रायुगन्तःप्रणव उच्यते ।
पश्चब्रह्मविराट्सूत्रबीजेड्वाच्यार्थ उच्यते ॥ ”

इत्यन्तःप्रणवोक्तेः । केवलं प्रधानतः चतुर्मात्रात्मकोऽयं प्रणव इति यदुक्तं तत्र चत्वारः केवलचतुर्मात्रात्मक एव न भवति किं तु तदवयवाकारादेः व्यष्टिसमष्टितदुभयैक्यजाग्रजाप्रदादितुर्यस्वापान्तारोपापवादाधिकरणविश्वविश्वायवि - कल्पानुज्ञैकरसान्तप्रपञ्चानुवृत्त्यानन्तमेदौशिष्ठ्यमाह—अकार इति । अर्धमात्रा-

¹ उ. उ १. उभयात्मको विराट्प्रणवः ।

प्रणवस्य सृष्ट्यादिप्रणववदन्तावयवाभावतो निरवयवत्वादनन्तावयवस्वरूपमुपपद्यते इत्यर्थः । आरोपापवादाधिकरणयोः सगुणनिर्गुणत्वं वस्तुतः निष्ठ्रितियोगिक-निर्गुणत्वं चाह— सगुण इति । सगुणो विराट्प्रणवः सर्वारोपाधिकरण-ब्रह्मप्रतीकत्वात् संहारो निर्गुणप्रणवः स्वातिरिक्तसर्वापवादाधिकरणब्रह्मालभ्य-नत्वात् । किं च उभयात्मकोत्पत्तिप्रणवः सगुणनिर्गुणविराट्साक्षियोगतः उभया-त्मकोऽयं उत्पत्तिप्रणवः सगुणनिर्गुणप्रणवद्वयाधिष्ठितेश्वरस्य स्वाङ्गस्वज्ञद्विष्ठ्यां सविशेषनिर्विशेषस्वरूपपत्वेन स्वातिरिक्तप्रपञ्चोत्पत्त्यादिहेतुत्वात्तद्वाचकस्योत्पत्ति-प्रणवत्वं युज्यत इत्यर्थः । सप्रतियोगिकनिर्गुणप्रणवं दृष्टान्तीकृत्य दार्ढान्तिकतया निष्ठ्रितियोगिकनिर्गुणतदुपायघोडशमात्राप्रपञ्चनरूपकव्रहप्रणवस्वरूपमाह— यथेति । प्लुतप्लुतशब्देन चतुर्थमात्रार्धमात्रोच्यते तदसङ्गचिद्वातुरकारादिमात्रात्रयतदध्यक्ष-विश्वविराटोत्राद्यपेक्षया यथा निर्गुणः सप्रतियोगिकनिर्गुणरूपेण । विराजत इति विराट् । व्यष्टिसमष्टियैक्योतेत्यर्थः । तथा प्लुतप्लुतः अर्धमात्रार्धमात्रात्मकः स्वयं घोडशसंख्यापूरकामात्रारूपपरा मात्राभेदेन स्थित्वा स्वातिरिक्तस्थूलाकारादिपञ्च-दशमात्रातद्विष्टसमष्टितदुभैक्यतदारोपापवादाधिकरणविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकर-सान्त्विभक्ततमआदिगुणसाम्यान्तविशेषजातं संहरत्युपसंहरत्यपहृवं करोतीति संहारः ॥ २ ॥

विराट्प्रणवस्य घोडशमात्रात्मकत्वम्

विराट्प्रणवः घोडशमात्रात्मकः पट्टिंशतत्त्वातीतः । घोडश-
मात्रात्मकत्वं कथमित्युच्यते । अकारः प्रथमः, ह्युकारो द्वितीयः,
मकारस्तृतीयः, अर्धमात्रः चतुर्थः, बिन्दुः पञ्चमी, नादः षष्ठी,
कला सप्तमी, कलातीताष्टमी, शान्तिर्नवमी, शान्त्यतीता दशमी,
उन्मन्येकादशी, मनोन्मनी द्वादशी, पुरी त्रयोदशी, मध्यमा
चतुर्दशी, पश्यन्ती पञ्चदशी, परा षोडशी । पुनश्चतुःषष्ठिमात्रः

प्रकृतिपुरुषद्वैविध्यमासाद्याष्टाविंशत्युत्तरशतभेदमात्रास्वरूपमासाद्य स-
गुणनिर्गुणत्वमुपैत्येकोऽपि ब्रह्मप्रणवः ॥ ३ ॥

स्वातिरिक्ताकारस्थूलाद्यंशप्रभवजाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापहवसिद्ध -
निष्प्रतियोगिकनिर्गुणतुर्यतुर्यरूपेण विराजत इति विराद् । स यत्रोपलभ्यते
सोऽयं विराट्प्रणवो ब्रह्मप्रणव इत्यर्थः । कथं पुनस्तस्य विराट्प्रणवस्य
ब्रह्मप्रणवत्वम् षोडशमात्रात्मकत्वात् । का: ता: मात्राः इत्यत आह—षोडश-
मात्रात्मक इति । वराहोपनिषदुक्तज्ञानकर्मप्राणशब्दादिपञ्चकान्तःकरणचतुष्य-
पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतपञ्चकपञ्चतन्मात्रमहतत्त्वाव्यक्ताख्यानि षट्त्रिंशत्तत्त्वान्यतीस्या-
पहवीकृत्य निष्प्रतियोगिकतया वर्तते अवशिष्यत इति षट्त्रिंशत्तत्त्वातीत इत्यर्थः ।
शिष्टमुक्तार्थम् । षोडशमात्रास्वरूपं विशदीकरोति—अकार इति । षोडश-
मात्रात्मको ब्रह्मप्रणवः तत्र पञ्चदशमात्रातदध्यक्षविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्त-
चैतन्याधिष्ठितो भवतीत्यत्र ब्रह्मप्रणवतदीपिकादिकृत्वं प्रमाणं न केवलमिदं मानं
किं तु नृसिंहतापिनीपरमहंसपरिव्राजकाद्युपनिषदोऽपीत्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मप्रणवस्य
प्रकृतिपुरुषावयवयोगतो बहुत्वं स्वेन रूपेणैकत्वं चाह—पुनरिति । पुरा
ब्रह्मप्रणवावयवाकारादेः अयुताद्यवयवैशिष्ट्यमुक्तं पुनरपि स्वातिरिक्तत्वेन । प्रकृत-
त्वात् प्रकृतिः । तस्याश्चतुष्पष्टिमात्रावैशिष्ट्यं कथं इत्यत्र व्यष्टयकारस्थूलाकारादि-
पञ्चदश, तथा समष्टिस्थूलाकारादिपञ्चदशविशिष्टं त्रिशत्, तथा व्यष्टिसमष्टि-
जाग्रजाग्रदादित्रिशत्, क्रियाज्ञानेच्छाशक्तिरूपं, माया चेत्याहत्य प्राकृतविभागश्च-
तुष्पष्टिः । तथा स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातं नवप्रजापत्याद्यविकल्पानुज्ञैकर-
सान्तचैतन्यात्मना । पूर्यतीति पुरुषः । तस्य चतुष्पष्टिपादमात्रत्वं कथं इत्यत्र
प्रजापतयो नव पञ्चीकृत्यनिर्वाहकपञ्चब्रह्मणः वसुरुद्धादित्या अन्तर्यामिकूटस्थाः
पञ्च, विश्वविश्वादयः पञ्चदश, विराट्विराढादिः पञ्चदश, ओत्रोत्रादिः पञ्चदश,
आहत्य चतुष्पष्टिः एवं निर्विशेषचिद्वातुरेव चतुष्पष्टिमात्रापादवत् प्रकृति-
पुरुषद्वैविध्यमासाद्य स्वयं वस्तुमात्रदृष्ट्या प्राकृतपौरुषयोगप्रभवाद्याविंशत्युत्तर-
शतमात्रास्वरूपमासाद्येवासाद्य सगुणत्वमुपैति । स्वज्ञदृष्ट्या प्राकृतपौरुषभेद-

कलनापवादाधिकरणतया निर्गुणत्वं चोपैति । यत एकोऽपि ब्रह्मप्रणवः स्वाज्ञादि-
दृष्ट्या सगुणत्वं निर्गुणत्वं चावाप ॥ ३ ॥

परब्रह्मानुसन्धानम्

सर्वाधारः परं ज्योतिरेष सर्वेश्वरो विभुः ।
 सर्वदेवमयः सर्वपञ्चाधारगर्भितः ॥ ४ ॥
 सर्वाक्षरमयः कालः सर्वागममयः शिवः ।
 सर्वश्रुत्युत्तमो मृग्यः सकलोपनिषन्मयः ॥ ५ ॥
 भूतभव्यभविष्यद्यत्विलोकादितमव्ययम् ।
 तदप्योकारमेवार्य विद्धि मोक्षप्रदायकम् ॥ ६ ॥
 तदेवात्मानमित्येतद्ब्रह्मशब्देन वर्णितम् ।
 तदेकमजरममृतमनुभूय तथोमिति ॥ ७ ॥
 सशरीरं समारोप्य तन्मयत्वं तथोमिति ।
 त्रिशरीरं स्वमात्मानं परं ब्रह्म विनिश्चितु ॥ ८ ॥
 परं ब्रह्मानुसंदध्याद्विश्वादीनां क्रमः क्रमात् ।

अत एवायं सर्वारोपापवादाधिकरणतया सर्वाधारः जडाधारतया जडत्वं
 स्यात् इत्यत आह—परं ज्योतिरिति । स्वस्य जडप्रपञ्चातिरिक्तत्वेनाजडस्व-
 रूपत्वात् वस्तुतोऽयमेष सर्वेश्वरः स्वातिरिक्तसर्वापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्म
 मात्रतयाऽवस्थातुमीश्वरत्वादिति तमात्मानं परमार्थदृष्ट्यः स्वावशेषधिया विदुः
 जानन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणेन योऽर्थोऽभिहितः तन्मन्त्रग्रामोऽप्यनुवदति—सर्वेत्यादि ।
 सर्वदेवमयः सर्वदेवतास्वरूपत्वात् । सर्वपञ्चाधारगर्भितः ॥ सर्वाक्षरमयः पञ्चाशद्वर्णार्थरूपत्वात् । कालः
 कलयितृत्वात् सर्वस्य कालयितृत्वाद्वा । सर्वागममयः आगमशास्त्रार्थरूपत्वात् ।

शिवः स्वातिरिक्ताशिवप्रासत्वात् । किं च— सर्वेति । “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तते पदं संप्रहेण
ब्रवीम्योमित्येतत्” इति श्रुत्यनुरोधेन सर्वश्रुतिभिरोमिति यदुक्तं तद्ब्रह्मप्रणवार्थ-
तुर्यतुर्यस्वमात्रमित्येवायमात्मा मृग्य अन्वेष्यः इतरथा मृगयितुमशक्यत्वात्
ईशादिसकलोपनिषत्नम्यः सर्वौपनिषन्मुख्यार्थत्वात् यः कालत्रयावच्छिन्नः तदती-
तोऽपि तमेव मोक्षसाधनं विद्धीत्याह— भूतेति ॥ श्रीनृसिंहोत्तरतापिन्यां “ओमित्ये-
तदक्षरमिदं सर्वम्” इत्यादि “स आत्मा स विज्ञेयः” इत्यन्तं यथाव्याख्यात-
मत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ अयमात्मा ब्रह्मेत्यंशं विवृणोति— तदेवेति । “तदेकमजरम-
मृतमोमित्यनुभूय तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीरमारोद्य तन्मयं हि तदेवेति तं वा
एतमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्मानुसंदध्यात्” इति श्रुत्यंशमनुकरोतीत्याह—
तदेकमिति ॥ ४-८ ॥

विद्वादीनां चातुर्विध्यम्

स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभुक्त्परम् ॥ ९ ॥

ऐक्यत्वानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा चतुर्विधः ।

चतुर्व्याजागरितस्थानस्थूलप्रज्ञो हि विश्वभुक् ॥ १० ॥

एकोनविंशतिमुखः साष्टाङ्गः सर्वगः प्रभुः ।

स्थूलभुक्त्वात्माथ विश्वो वैश्वानरः पुमान् ॥ ११ ॥

विश्वजित्प्रथमः पादः स्वप्नस्थानगतः प्रभुः ।

सूक्ष्मप्रज्ञः स्वतोऽष्टाङ्ग एको नान्यः परन्तप ॥ १२ ॥

सूक्ष्मभुक्त्वात्माथ तैजसो भूतराज्यम् ।

हिरण्यगर्भः स्थूलोऽन्तर्द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १३ ॥

कामं कामयते यावद्वत्र सुसो न कंचन ।

स्वप्नं पश्यति नैवात्र तत्सुषुप्तमपि स्फुटम् ॥ १४ ॥

एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानवनवान्सुखी ।

नित्यानन्दमयोऽप्यात्मा सर्वजीवान्तरस्थितः ॥ १९ ॥

तथाप्यानन्दभुक्तेतोमुखः सर्वगतोऽप्ययः ।

चतुरात्मेश्वरः प्राज्ञस्तृतीयः पादसंज्ञितः ॥ २६ ॥

एष सर्वेश्वरश्चैष सर्वज्ञः सूक्ष्मभावनः ।

एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ ॥ ३७ ॥

भूतानां त्रयमप्येतत्सर्वोपरमबाधकम् ।

तत्सुषुप्तं हि तत्स्वप्नं मायामात्रं प्रकीर्तिम् ॥ १८ ॥

तत् कथं विश्वादीनां चातुर्विष्यं इत्यत्र—स्थूलत्वादिति ॥ “त्रयमप्येतत् सुषुप्तम्” इति समानश्रुतिः जाग्रदायवस्थात्रयस्यापि सुषुप्तत्वं सर्वोपरमणाधिकरणज्ञानबाधकं जाग्रदायवस्थात्रयेऽपि तत्त्वाग्रहणलक्षणस्वापस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ स्वप्नं मायामात्रं इत्यत्र जाग्रत्स्वप्नावन्यथाग्रहणलक्षणावित्यर्थः ॥ ९-१८ ॥

तुर्यावस्थायाः चातुर्विष्यम्

चतुर्थश्चतुरात्मापि सञ्चिदेकरसो ह्यथम् ।

तुरीयावसितत्वाच्च एकैकत्वानुसारतः ॥ १९ ॥

ओतानुज्ञात्रनुज्ञात्रविकल्पज्ञानसाधनम् ।

विकल्पत्रयमत्रापि सुषुप्तं स्वप्नमान्तरम् ।

मायामात्रं विदित्वैवं सञ्चिदेकरसो ह्यथ ॥ २० ॥

जाग्रदायवस्थात्रयस्य चातुर्विष्यमुक्त्वा तुर्यावस्थाया अपि चातुर्विष्यमुच्यते—चतुर्थ इति । कथं तुर्यपर्यवसितत्वं इत्यत्र—एकैकत्वानुसारत इति ॥

सर्वत्र तुर्यनुस्थूतिसाधनं किं इत्यत्र—ओतेत्यादि । अत्रापि ओत्रादित्रयमपि
मुषुप्तमेव विश्वविश्वाद्यनुज्ञैकरसाविकल्पवदात्मावरणभेदप्रतीत्यवास्तवत्वसाम्यात् ।
तुर्यतुर्यातिरिक्तं सर्वं मायामात्रं इति विदित्वाथ वेदनोत्तरक्षणं स्वयमेव सञ्चिदेकरसो
द्यावशिष्यत इत्यर्थः ॥ १९, २० ॥

तुर्यतुरीयो ब्रह्मप्रणवः

विभक्तो ह्यथमादेशो न स्थूलप्रज्ञमन्वहम् ।

न सूक्ष्मप्रज्ञमत्यन्तं न प्रज्ञं न क्वचिन्मुने ॥ २१ ॥

नैवाप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञमान्तरम् ।

नाप्रज्ञमपि न प्रज्ञात्रनं चाहृष्टमेव च ॥ २२ ॥

तदलक्षणमग्राह्यं यदव्यवहार्यमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्य-
यसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स ब्रह्मप्रणवः
स विज्ञेयो नापरस्तुरीयः सर्वत्र भानुवन्मुक्षुणामाधारः स्वयंज्योति-
ब्रह्माकाशः^१ सर्वदा विराजते परब्रह्मत्वात् । इत्युपनिषत् ॥ २३ ॥

युगपत्तुर्यतुर्याथात्म्याज्ञविकल्पिततुर्यतुर्यप्रविभक्तस्थूलाकारादिमात्रापञ्चदश -
परिणतव्यष्टिसमष्टिकलनान्वितजाग्रजाग्रदादितुर्यस्वापावस्थान्तरोपापवादाधिकरण -
विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तत्त्वैतत्त्वविभातविशेषजातापहवसिद्धनिष्ठ्रतियोगिक -
तुर्यतुर्यमात्रं प्रपञ्चयति—विभक्त इत्यादिना । “स आत्मा स विज्ञेयः” इत्यन्तं
नृसिंहोत्तरतापिनीविवरणेन व्याख्यातं भवतीति मन्तव्यम् । प्रकृतब्रह्मप्रणवमुपसं
हरति—स इति । अस्मिन्नुपदेशो यस्तुर्यतुरीयोऽभिहितः स ब्रह्मप्रणवः स एव
स्वमात्रमिति विज्ञेयः तुर्यतुर्यपेक्ष्या नापरस्तुरीयः तुर्यतुर्याधिगमादर्शनात्
तुर्यतुर्य एव स्वज्ञदृष्ट्या मुमुक्षुणामाधारः तत्प्राप्यत्वात् सर्वप्रकाशकभानुवत्

^१ उ. उ १. ब्रह्माकाशः

स्वयंज्योतिः सूर्यादिज्योतिषामपि ज्योतिष्ठात् । वस्तुतो भास्यभासककलनापहृव-
सिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रतया काशत इति ब्रह्माकाशः । सर्वदा स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे
सत्यसति स्वमात्रतया विराजते । कुतः परंब्रह्मत्वात् । स्वावशेषतया स्थितिर्युज्यत
इत्यर्थः । अष्टमोपदेशसमाप्त्यर्थोऽथमित्युपनिषच्छब्दः ॥ २१-२३ ॥

इत्यष्टमोपदेशः

ब्रह्मस्वरूपवर्णनम्

अथ ब्रह्मस्वरूपं कथमिति नारदः पप्रच्छ । तं होवाच
पितामहः किं ब्रह्मस्वरूपमिति । अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति ये
विदुस्ते पश्वो न स्वभावपश्ववस्तमेवं ज्ञात्वा विद्वान्मृत्युमुखात्प्रमु-
च्यते । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १ ॥

कालः स्वभावो नियतिर्यद्वच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।

संयोग एषां न त्वात्मभावादात्मा द्व्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ २ ॥

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निर्गूढाम् ।

यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यवितिष्ठत्येकः ॥

तमेकस्मिन् त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्धीरं विंशतिप्रत्यराष्ट्रिः ।

अष्टकैः षट्भिर्विधरूपैकपाणां त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ ४ ॥

पञ्चस्तोतोऽम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्त्रां पञ्चप्राणोर्मि पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।

पञ्चावर्तीं पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशङ्केदां पञ्चपर्वामधीमः ॥ ५ ॥

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥

उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंख्वियं स्वप्रतिष्ठाक्षरं च ।
 अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीनाः पे ब्रह्मणि तत्परायणः ॥७॥
 संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशाः ।
 अनीशश्वात्मा बुद्ध्यते भोक्तृभावान्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥
 ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।
 अनन्तश्वात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥९॥
 क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।
 तदभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्वान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥
 ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
 तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्सकामः ॥११॥
 एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
 भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥
 आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥ १३ ॥

पितामहेन ब्रह्मयाथात्म्यमुक्तमपि पुनर्नैमिशारण्यवासिमुनिमण्डलबुद्धि-
 वैश्यार्थं ब्रह्मस्वरूपं सप्रकारं पृच्छतीत्याह— अथेति । यदि त्वं परोक्षं
 मन्यसे तदा अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति स्वभेदेन ये विदुस्ते पश्चवः
 स्वस्याभिद्वयमानपश्चव इव स्वाज्ञानदृष्टपाशवद्वत्वात् ते स्वभावत एव पश्चवः
 इत्यत आह— न स्वभावपश्चव इति । तेषां स्वभावस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्र
 त्वात् यः सदा निष्प्रतियोगिकमवशिष्यते तमेवं स्वमात्रमिति ज्ञात्वा विद्वान्
 मृत्युमुख्यात् प्रमुच्यते । स विद्वान् वेदनसमकालं स्वातिरिक्तास्तित्वमेव मृत्युः
 तन्मुखतः स्वाज्ञानात् मुच्यते स्वयं स्वमात्रमवशिष्यते इत्यर्थः । स्वाज्ञानप्र-
 भवस्वातिरिक्तबन्धस्य स्वाज्ञानादते विनाशो न विद्यत इत्याह— नान्यः पन्था

विद्यतेऽयनायेति । एवं नारदेन साकं विधिसुखतः श्रुतवेदान्ता नैमिशारण्यवासिनो मुनयो मिलित्वा कालादिसांख्यान्तमतान्युपन्यस्याथ पूर्वपक्षत्वेन निरस्य यत् परमार्थतत्त्वं तदेव स्वमात्रं नातोऽतिरिक्तमस्तीति ध्यात्वा तन्मात्रमवशिष्यते इत्याह—काल इति । श्वेताश्वतरमन्त्रोपनिषदि “कालस्वभावः” इत्यारम्भ्य “तद्ब्रह्मोपनिषत् परम्” इत्यन्तं पदशो व्याख्यातमित्यत्रोपरतमिति मन्तव्यम् । एवं नैमिशारण्यवासिनः परमेष्ठीसुखतः “नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्” इति स्वातिरिक्तसर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विदित्वा वेदन-समकालं कृतकृत्याः सन्तः तन्मात्रमवशिष्यन्त इत्यर्थः ॥ १-१३ ॥

शास्त्रवेदनकलम्

य एवं विदित्वा स्वरूपमेवानुचिन्तयन् ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः’ । तस्माद्विराङ् भूतं भव्यं भविष्यद्वत्यन-श्वरस्वरूपम् ॥ १४ ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशाम् ॥ १५ ॥
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेच्छि वेद्यं न च तस्यास्ति वेच्छा तमाहुरश्यं पुरुषं महान्तम् ॥
अशरीरं शरीरेष्ववस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ १७ ॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यशक्तिं सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम् ।

परात्परं परमं वेदितव्यं सर्वाविसानेऽन्तकृद्वेदितव्यम् ॥ १८ ॥

कर्विं पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं सर्वेश्वरं सर्वदैरुपास्यम् ।

अनादिमध्यान्तमनन्तमव्ययं शिवाच्युताम्भोरुहगर्भभूधरम् ॥

स्वेनावृतं सर्वमिदं प्रपञ्चं पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानम् ।

पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं पञ्चीकृतस्वावयवैरसंवृतम् ।

परात्परं यन्महतो महान्तं स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम् ॥२०॥

यः कोऽप्येतच्छास्त्रं यथावद्वेद् सोऽपि कृतकृत्यो भवतीत्याह—य एवमिति । य एवं मौनिपटलवत् गुरुमुखात् ससन्यासज्ञानैकगम्यं ब्रह्म स्वमात्रमिति विदित्वा ततस्तस्वरूपमेव स्वात्मेत्यभेदं पश्यतः तत्र स्वरूपे स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति को मोहः तदपाये कः शोकः ब्रह्मात्रावगतेः शोकमोहापहवपूर्वकत्वात् । यस्मादेवं स्वातिरिक्तापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया विराजते तस्मात् विराट् । परमात्मैव स्वाज्ञदृष्ट्या यद्गूतादिकालपरिच्छेद्यं तत् स्वज्ञदृष्ट्या स्वरूपमेव भवतीत्याह—भूतं भव्यमिति । वस्तुतः सन्मात्रातिरिक्तासदभावात् “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुतेः । एवमात्मानं पश्यतो वीतशोकत्वमात्मनः करणप्रामाभावेऽपि करणप्रामप्रवृत्तिनिमित्तत्वं चाह—अणोरिति ॥ मन्त्रद्वयमपि श्वेताश्वत्रे व्याख्यातम् । कथं पुनः आत्मज्ञानात् शोकात्ययः देहावच्छिन्नात्मनः शोकदर्शनात् इत्यत आह—अशारीरमिति ॥ शोकनिमित्तशारीरत्रयवैरल्यात् शारीरत्रयापहवसिद्धब्रह्मवेदनोपायमाह—सर्वस्येति । स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितस्य सर्वस्य जगतः विष्णवात्मना धातारं पोषकम् । ईश्वरात्मना अचिन्त्या अंघटिवठनापटीयसी शक्तिरस्य तमचिन्त्यशक्तिं प्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मना सर्वांगमान्तार्थः । “ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति,” “ब्रह्मात्रमसन्न हि” इति परमसिद्धान्तं एव विशेषार्थः । तन्मात्रतया वेद्यं स्वात्मानं ये जानन्ति तैर्ब्रह्मविद्विः यत् परादङ्गरादपि परं तदेव परमं ब्रह्म सर्वावसाने स्वातिरिक्तसर्वापहवे सति स्वमात्रमिति सकृदेव वेदितव्यम् । वेदनवृत्तेरप्युपरमात् यद्येवं वेदितुमशक्तस्तदा कविं इत्यादिविशेषणविशिष्टमीश्वरं वा चिरमुपास्य तत्प्रसादलब्धवब्रह्मज्ञानेन निर्विशेषं ब्रह्मवेतीत्याह—कविमिति । कविं सर्वज्ञत्वात् । पुराणं चिरन्तनत्वात् । आदिमध्यान्तं स्वस्य जन्मस्थितिल्याभावात् । शिवाच्युताम्भोरुहगर्भा हरहरिविरचितरवः तेषां प्ररोह-

गिरित्वात् ॥ किं च—स्वेनेति । स्वेनान्तर्याम्यादिभावमापनेनायं प्रपञ्चो व्याप्त
इति वक्तव्ये इदं प्रपञ्चं इति विभक्तिलिङ्गव्यतयः । पञ्चात्मकं इत्यादिप्रपञ्च-
विशेषणम् । तत्रास्या तत्संबृतत्वं स्यात् इति शङ्खायां असंबृतं इति विशेषणं
असंबृतत्वे हेतुः । परात् परं इति महदव्यक्तादेरपि व्यापकत्वेन महत्वात् ।
वस्तुतः शिवं स्वातिरिक्ताशिवापहवात् । सिद्धं ब्रह्मास्मीत्यात्मानं जानीयात्
इत्यर्थः ॥ १४—२० ॥

ब्रह्मप्राप्तिः तद्वेतुश्च

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २१ ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न स्थूलं नास्थूलं न ज्ञानं नाज्ञानं
नोभयतःप्रज्ञमग्राह्यमव्यवहार्य स्वान्तःस्थितः स्वयमेवेति य एवं
वेद स मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्याह भगवान्पितामहः ॥ २२ ॥

एवं ज्ञानी दुश्चरितादिवृत्तिमानपि ब्रह्माप्नुयादित्यत आह—नेति ।
दुश्चरितादिवृत्तिमतो ज्ञानानुदयात् यदि स्यात् प्रमादतस्तदाभासज्ञानं भवेन्निद्या-
भासज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुर्मवति । यस्मादेवं तस्मात् दुश्चरितादिवृत्यसंभव-
निष्प्रतियोगिगिक्वल्लभात्रप्रज्ञानेन तद्वावापन्नो भवतीर्यर्थः ॥ स्वान्तर्बाह्यविजृमित-
स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चासंभवब्रह्ममात्रज्ञानतो मुक्तो भवतीत्याह—नान्तःप्रज्ञमिति ॥
आवृत्तिरवधारणार्था ॥ २१, २२ ॥

परिव्राजकस्थितिः

स्वस्वरूपज्ञः परिव्राट् परिव्राडेकाकी चरति, भयत्रस्त-
सारङ्गवत्तिष्ठति, गमनविरोधं न करोति । स्वशरीरव्यतिरिक्तं

सर्वं त्यक्त्वा षट्पदवृत्त्या स्थित्वा स्वरूपानुसंधानं कुर्वन्सर्वमनन्य-
बुद्ध्या स्वस्मिन्नेव मुक्तो भवति । स परिव्राट् सर्वक्रियाकारकनिवर्त-
को गुरुशिष्यशास्त्रादिविनिर्मुक्तः सर्वसंसारं विसृज्य मामोहितः ।
परिव्राट् कथं निर्धनिकः सुखी । धनवान् ज्ञानाज्ञानोभयातीतः
सुखदुःखातीतः स्वयंज्योतिःप्रकाशः सर्वेद्यः सर्वज्ञः सर्वसिद्धिदः
सर्वेश्वरः सोऽहमिति । तद्विष्णोः परमं पदं यत्र गत्वा न निर्वर्तन्ते
योगिनः । सूर्यो न तत्र भाति न शशाङ्कोऽपि । न स पुनरावर्तते
न स पुनरावर्तते । तत्कैवल्यम् । इत्युपनिषत् ॥ २३ ॥

एवं मुक्तिभाजनपरिव्राजकस्थितिमाह—स्वस्वरूपज्ञ इति । स्वस्वरूपं
स्वमात्रमिति जानातीति स्वस्वरूपज्ञः । स्वाज्ञानतत्कार्यं परित्यज्यापहृवं कृत्वा
स्वभावं ब्रजति भजतीति परिव्राट् । स्वातिरिक्तद्वयाभावात् स्वाज्ञान्त्या
जनसंबाधेऽपि स्वदृष्ट्या परिव्राडेकाकी चरति । स्वाज्ञान्त्या भयत्रस्तसारङ्गवत्
तिष्ठति इव तिष्ठति । तथा स्वगमनविरोधं न करोतीव । स्वज्ञान्त्या
शरीराभावेऽपि परारोपितप्रातिभासिकस्वशरीरव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वां
षट्पदवृत्त्या माधूकरास्यपात्रवृत्त्या स्थित्वाहोरात्रं स्वरूपानुसंधानमेव कुर्वन्
सर्वमनन्यबुद्ध्या स्वस्मिन्नेव मुक्तो भवति । क्रियाकारकद्वैतशून्यः गुरुशिष्य-
शास्त्रादिभिदागन्धविकलः नियानन्दस्वान्ततया न कदापि संसारदुःखमोहितः ।
परिव्राट् कथं पुनः निर्धनिकः सुखी भवति ब्रह्मात्रधनवतो नियसुखितोप-
पद्यते ज्ञानाज्ञानोभयातीतः चिदाभासताया मृग्यत्वेन ज्ञानाज्ञानातीतत्वं
“ज्ञानिताज्ञानिते चात्माभासस्यैव न चात्मनः” इति स्मृतेः । स्वयंज्योतिः
प्रकाशमात्रत्वात् । यः सर्वापहृवसिद्धब्रह्मात्रतया अवस्थातुमीश्वरो भवति
सोऽहं सर्वेश्वरः । योगिनो यत्पदं प्राप्याद्यापि न निर्वर्तन्ते तद्विष्णोः
परिव्राजकस्य परमं पदम् । न हि तत्र सूर्यशशाको भासेते । यत्पदमपुनरावर्ततं

तदेव हि कैवल्यम् । इतिशब्दो नवमोपदेशसमात्यर्थः । उपनिषच्छब्दः नारद-
परिब्राजकोपनिषत्समात्यर्थः ॥ २३ ॥

इति नवमोपदेशः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
नारदीयविवरणं लिखितं स्यात् स्फुटं लघु ।
परिब्राजकोपनिषद्व्याख्याग्रन्थः सहस्रयुक्त् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे त्रिचत्वारिंशत्संख्यापूरकं
नारदपरिब्राजकोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ॥

निर्वाणोपनिषत्

वाङ्मे मनसि—इति शान्तिः ॥

मुख्यावधूतलक्षणम्

अथ निर्वाणोपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ परमहंसः
सोऽहम् ॥ २ ॥ परित्राजकाः पश्चिमलिङ्गाः ॥ ३ ॥ मन्मथ-
क्षेत्रपालाः ॥ ४ ॥ गगनसिद्धान्तः ॥ ५ ॥ अमृतकल्लोलनदी ॥ ६ ॥
अक्षयं निरञ्जनम् ॥ ७ ॥ निःसंशय ऋषिः ॥ ८ ॥ निर्वाणो
देवता ॥ ९ ॥ निष्कुलप्रवृत्तिः ॥ १० ॥ निष्केवलज्ञानम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाञ्छायः ॥ १२ ॥ निरालम्बपीठः ॥ १३ ॥ संयोगदीक्षा ॥ १४ ॥
वियोगोपदेशः ॥ १५ ॥ दीक्षासंतोषपावनं च ॥ १६ ॥ द्वादशा-
दित्यावलोकनम् ॥ १७ ॥ विवेकरक्षा ॥ १८ ॥ करुणैवकेलिः ॥ १९ ॥
आनन्दमाला ॥ २० ॥ एकासनगुहायां मुक्तासनसुखगोष्ठी ॥ २१ ॥
अकल्पितभिक्षाशी ॥ २२ ॥ हंसाचारः ॥ २३ ॥ सर्वभूतान्तर्वर्ती
हंस इति प्रतिपादनम् ॥ २४ ॥ वैर्यकन्था । उदासीनकौपीनम् ।
विचारदण्डः । ब्रह्मावलोकयोगपट्टः । श्रियां पादुका । परेच्छाचरणम् ।

कुण्डलिनीबन्धः । परापवादसुक्तो जीवन्मुक्तः । शिवयोगनिद्रा च
 खेचरीमुद्रा च परमानन्दी ॥ २६ ॥ निर्गुणगुणत्रयम् ॥ २६ ॥
 विवेकलभ्यं मनोवागगोचरम् ॥ २७ ॥ अनित्यं जगद्यज्ञनितं
 स्वप्नजगद्भ्रगजादितुल्यम्, तथा देहादिसंघातं मोहगणजालकलितं
 तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितम् ॥ २८ ॥ विष्णुविध्यादिशताभिधानल-
 क्ष्यम् ॥ २९ ॥ अङ्गकुशो मार्गः ॥ ३० ॥ शून्यं न संकेतः ॥ ३१ ॥
 परमेश्वरसत्ता ॥ ३२ ॥ सत्यसिद्धयोगो मठः ॥ ३३ ॥ अमरपदं
 न तत्स्वरूपम् ॥ ३४ ॥ आदिब्रह्म स्वसंवित् ॥ ३५ ॥ अजपा
 गायत्रीविकारदण्डो ध्येयः ॥ ३६ ॥ मनोनिरोधिनी कन्था ॥ ३७ ॥
 योगेन सदानन्दस्वरूपदर्शनम् ॥ ३८ ॥ आनन्दभिक्षाशी ॥ ३९ ॥
 महाशमशानेऽप्यानन्दवने वासः ॥ ४० ॥ एकान्तस्थान-
 मठम् ॥ ४१ ॥ उन्मन्यवस्था शारदा चेष्टा ॥ ४२ ॥ उन्मनी
 गतिः ॥ ४३ ॥ निर्मलगात्रं निरालम्बपीठम् ॥ ४४ ॥ अमृत-
 कल्पोलानन्दक्रिया ॥ ४५ ॥ पाण्डरगगनमहासिद्धान्तः ॥ ४६ ॥
 शमदमादिदिव्यशक्त्याचरणे क्षेत्रपात्रपटुता परावरसंयोगः तारको-
 पदेशः ॥ ४७ ॥ अद्वैतसदानन्दो देवता ॥ ४८ ॥ नियमः स्वान्त-
 रिन्द्रियनिग्रहः ॥ ४९ ॥ भयमोहशोककोधत्यागस्त्यागः ॥ ५० ॥
 परावरैक्यरसास्वादनम् ॥ ५१ ॥ अनियामकत्वनिर्मलशक्तिः ॥ ५२ ॥
 स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वे शिवशक्तिसंपुटिप्रपञ्चछेदनम्, तथा पत्रा-
 क्षाक्षिकमण्डलभावाभावदहनम् ॥ ५३ ॥ बिभ्रत्याकाशाधारम् ॥ ५४ ॥
 शिवं तुरीयं यज्ञोपवीतम्, तन्मया शिखा ॥ ५५ ॥ चिन्मयं

चोत्सुष्टिरण्डं संततोक्षिकमण्डलम् ॥ ९६ ॥ कर्मनिर्मूलनं कथा ।

मायाममताहङ्कारदहनं शमशाने ॥ ९७ ॥ अनाहताङ्गी ॥ ९८ ॥

निर्वाणोपनिषद्वेद्यं निर्वाणानन्दतुन्दिलम् ।

त्रैपदानन्दसाम्राज्यं स्वमात्रग्निं चिन्तये ॥

इह खलु ऋग्वेदप्रविभक्तेयं निर्वाणोपनिषत् पारिव्राज्यधर्मपूर्गप्रकटनपूर्वकं परमार्थतत्त्वप्रकाशिका विजृम्भते । अस्याः स्वल्पप्रन्थतो विवरणमारभ्यते । इयं श्रुतिः उत्तमाधिकारिणः परिव्राजकानुपलभ्य स्वनाम्नोपनिषद्मुपदिशति—अथेत्यादिना । अथशब्दः आश्रमत्रयानन्तर्यार्थः । विदेहकैवल्यमेव निर्वाणं तद्वाधिनीमुपनिषदं विद्यां श्रुतयो वयं व्याख्यास्यामः विवरणं कुर्मः इत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणविद्याप्रतिपादं किं इत्यत आह—परमहंसः सोऽहमिति । स्वातिरिक्ता-पहवसिद्धः परमः परमात्मा चासौ पुनः स्वाज्ञविकल्पितस्वातिरिक्तभ्रमं हन्तीति हंसश्वेति प्रसक्तप्रत्यगभिन्नपरमात्मा योऽयं प्रकटितः सोऽहमिति सम्यग्ज्ञानसिद्धं प्रत्यगाद्याख्यासहं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं प्रतिपाद्यमित्यर्थः ॥ के अत्राधिकारिणः इत्यत्राह—परिव्राजकाः पश्चिमलिङ्गा इति । बाहसंसारं परित्यज्य दण्डादिधारणलक्षणं व्यक्तविष्णुलिङ्गमवलम्ब्य परितो ब्रजन्तीति परिव्राजकाश्च ते पश्चिममन्तःसंन्यासलक्षणमव्यक्तविष्णुलिङ्गिनश्वेति स्वबाह्यान्तर्विलसितविक्षेपग्रास-व्यक्ताव्यक्तविष्णुलिङ्गधारिण इत्यर्थः । “सर्व एते विष्णुलिङ्गं दधाना व्यक्ता-व्यक्तं बहिरन्तश्च नित्यम्” इति श्रुतेः ॥ तेषामेवं विष्णुलिङ्गसत्त्वेऽपि विष्णुत्वं कुतः इति तत्राह—मन्मथक्षेत्रपाला इति । मदियस्मतप्रत्ययालम्बनप्रयगादिविभागासहब्रह्ममात्राज्ञानविजृमितसर्वशास्त्रमध्यनाविर्भूतमाविद्यकं पदं मन्मथक्षेत्रम् अनन्तकोटिब्रह्माण्डबीजप्ररोहभूमित्वात् क्षेत्रत्वं युज्यते । तत्स्वातिरिक्तं नास्तीत्य-पोद्य अहमेवेदं सर्वं इति स्वात्ममात्रविद्या पालनाद्विष्णुत्वं निरङ्गुशमित्यर्थः ॥ विष्णोः साकल्यप्रसिद्धेः तद्वावापत्या तेषां सिद्धान्तोऽपि तथेत्यत आह—गगनसिद्धान्तं इति । विष्णोः साकल्यं स्वाज्ञानसापेक्षं तदपाये “स एषोऽकलोऽमृतः” इति श्रुतिसिद्धनिष्कलविष्णुभावारूढानां गगनवन्निरवयवं

निष्कलब्रह्मगोचरोऽयं सिद्धान्तः इत्यर्थः ॥ तथापि पारिव्राज्योपाधियोगतः कथं तदन्तःकरणं निष्कलगोचरं भवतीत्यत आह—अमृतकलोलनदीति । निष्कलब्रह्मभावापन्नान्तःकरणं स्वमात्रभावामृततरङ्गवद्विरजानदीवच्चिदेकरसगोचरं तदन्तःकरणमित्यर्थः ॥ तेषां क्षयिष्वादिगुणकान्तःकरणयोगतः तत्स्वरूपमपि तथेत्यत आह—अक्षयं निरञ्जनमिति । कामादिवृत्तिमदन्तःकरणं क्षयिष्वज्ञनार्हं च भवेत् परिव्राजकान्तःकरणस्य तद्वैपरीत्येन निर्विकल्पब्रह्ममात्रपर्यवसन्नत्वात् तद्वृपमक्षयं सर्वत्र निरञ्जनं चेत्यर्थः ॥ तेषामेवं बोधप्रदाता कीदृशः इत्यत आह—निःसंशयं क्रषिरिति । श्रुत्याचार्यप्रसादमहिन्ना निःसंशयं यथा भवति तथा निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभावमृष्ट्यवगच्छति शिष्यान् प्राहयति वेति निःसंशयं क्रषिराचार्य इत्यर्थः । “सर्वशरीरस्थैतन्यब्रह्मप्रापको गुरुः” इति श्रुतेः । तथाविधदेशिकानुशिष्टपरिव्रादपटलसेव्यदेवता केत्यत आह—निर्वाणे देवतेति । निर्वाणमिति वक्तव्ये निर्वाण इति लिङ्गव्ययः । ब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणनिर्वाणं कैवल्यं तद्वृपतया देदीप्यमाना वासुदेवरूपिणी देवतेत्यर्थः ।

“सर्वभूताधिवासं यद्वृतेषु च वसत्यपि ।
सर्वानुप्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवः ॥”

इति श्रुतेः ॥ एवं निर्वाणदेवताभावमापन्नानामपि स्वकुलानुरूपा प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह—निष्कुलप्रवृत्तिरिति । स्वातिरिक्तकुलगोत्रादेः मायिकत्वेन कारणतुल्यत्वात् न हि ब्रह्ममात्रज्ञानसमकाळं स्वान्यकुलानुरूपा प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा अस्तीत्यत्र—“उत्पन्नतत्त्वबोधस्य यथापूर्वं न संसृतिः” इति भगवत्पादोक्तेः । प्रवृत्तिसामान्याभावे देहधारणा कथमिति चेन्न । स्वदृष्ट्या देहतद्वारणाविभ्रम-वैरल्यात् । यदि प्रातिभासिकदृष्ट्या स्फुरेत्तदा देहधारणामात्रप्रवृत्तिनिवृत्योरपि तथात्वात् । न हि प्रातिभासिकप्रवृत्त्यादिः कार्यकारी भवति । “प्रतिभासत एवेदं न जगत् परमार्थतः” इति श्रुतेः ॥ किं तादृशज्ञानं केवलशास्त्रजन्यं नेत्याह—निष्केवलज्ञानमिति । शास्त्रीयज्ञानस्य स्वातिरिक्तसत्ताबाधकत्वेऽपि कार्यकारी प्रवृत्तेरबाधकत्वात् नेदं शास्त्रजं भवितुर्महति किं तु तदुपेयतत्त्वज्ञानमेवेत्यर्थः ।

एवं ज्ञानिभिः पठनपाठनादिकं न कार्यं ततो ब्रह्मविद्यासंप्रदायविच्छेदः स्यादित्यत आह—ऊर्ध्वाग्राय इति । तैः कर्तव्याकर्तव्यतया न किंचिदपि कार्यान्तरं विद्यते यदि प्राण्यदृष्टतः स्यात् तदा अधोभावंगतकर्मोपासनाकाण्डद्वयगोचराग्रायजातपठनपाठनाभावेऽपि ऊर्ध्वं ब्रह्म यत्र उपनिषत्कदम्बे आग्रायते सोऽयं ऊर्ध्वाग्रायः ईशाव्यद्योत्तरशोपनिषत्कृगः गुरुतः स्वयं वा पठेच्छिष्यान् वा पाठयेत् । एवंकृते ब्रह्मविद्यासंप्रदायाविच्छेदोऽपि स्यादिति यत् तत् सहजं इत्यत्र—

“सर्वेषु वेदेषूपनिषद्मावर्तयेत् ।”

“सदोपनिषदं विद्यामभ्यसेन्मुक्तिहेतुकीम् ।

कायः करोतु कर्माणि वृथा वागुच्यतामिह ।

तारं जपतु वाक् तद्वत् पठत्वाग्रायमस्तकम् ॥”

“विष्णुं ध्यायति धीर्घद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् ।

साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥”

इत्यादिश्रुतेः ॥ एवं ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकानामवस्थानं सालम्बं स्यादित्यत आह—निरालम्बपीठ इति । स्वातिरिक्तालम्बनशून्यब्रह्मात्रतया पीठ आसनं स्थितिगति यावत् । “निर्विशेषज्ञानिनः स्यात् स्वे महिम्नि सदा स्थितिः” इति स्मृतेः ॥ तेषां क्वाभिनिवेशाः इत्यत्र—संयोगादीक्षेति । सच्छिष्यपटल-ब्रह्मात्रज्ञानयोगवितरणे दीक्षा अभिनिवेश इवेत्यर्थः । एवमभिनिवेशाभासोऽपि शिष्यादृष्टनिमित्तो न स्वत इति भावः ॥ तदुपदेशः कीदृशः इत्यत्र—वियोगोपदेश इति । प्रसक्तव्यातिरिक्तास्तित्वभ्रमवियोगः न हि निष्प्रतियोगिकास्वमात्रे स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति विभ्रमावकाशोऽस्तीत्युपदेशः “अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति” इति श्रुतेः ॥ एवं शिष्योपदेशव्यप्रतया दुःखादिकं स्यादित्यत आह—दीक्षासन्तोषपावनं चेति । कुत्राप्यनभिनिवेशतः स्वाभिनिवेशाभासोऽपि शिष्यपटलसन्तोषकरः पावनकरश्चेत्यर्थः ॥ तदर्शनमपि तथेत्याह—द्वादशादित्यावलोकनमिति । पावनहेतुद्वादशादित्यावलोकनवत् ब्रह्मवित्परिव्राजकावलोकनमपि तथेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।

“ खेचरा भूचरा: सर्वे ब्रह्मविद्विष्टगोचराः ।

सद्य एव विमुच्यन्ते कोटिजन्मार्जितेरवैः ॥ ” इति ॥

निरभिमानिनां रक्षा का इत्यत्राह—विवेकरक्षेति । ब्रह्ममात्रविवेको ज्ञानमेव रक्षा ।

“ श्रुत्याचार्थप्रसादात्तत्त्वज्ञानास्तसंशयम् ।

ब्रह्मविष्णवादिविवुधाः पालयन्ति ल्यजां कुलम् ॥ ”

इति स्मृतेः ॥ तत्केलिः कुत्रेति तत्राह—करुणैव केलिरिति । स्वाज्ञपटलं स्वपद प्रापणीयमिति या करुणोदेति सैव केलिः ॥ तन्माला का इत्यत आह—आनन्दमालेति । स्वानन्दालंकृतत्वात् ॥ तद्गोष्ठी केति तत्राह—एकासन-गुहायामिति । सर्वैकमेव आसनमवस्थानमटनं चलनं वा येषां ते एकासनाः । तेषां विहरणभूमिः गुहा तस्यां मुक्तः परियक्तः सिद्धासनादिपरिग्रहनियमो यैस्ते मुक्तासनाः तैः स्वरूपसुखं यल्लभ्यते तदेव गोष्ठी न हि जनसंबन्धिनी ॥ तदर्थं किं परैः भिक्षा कल्पनीयेति तत्राह—अकल्पितभिक्षाशीति । स्वार्थ गृहिणः पक्त्वा भुक्त्वा स्वस्थास्तिष्ठन्ति ग्रामैकरात्रादिनियमतो गोदोहनमात्रकाला-काङ्क्षिषु भिक्षुषु भिक्षार्थमागतेषु पुनस्तदर्थं पाकानवसरात् भुक्तशोषमेव दास्यन्तीति स्वार्थमविकल्पितां भिक्षामभातीत्यविकल्पितभिक्षाशी । तथा च स्मृतिः—-

“ ग्रामैकरात्रमटनं प्रवेशं चापराह्नके ।

गोदोहनमात्रमाकांक्षान्निक्षान्तो न पुनर्बजेत् ॥ ”

इत्यादि ॥ तदाचारः कीदृशाः इत्यत्र—हंसाचार इति । हंसशब्देन तत्त्वंपदार्थां वुच्येते तद्वृक्षैक्यानुसंधानमाचारः शीलमित्यर्थः ॥ ते शिष्येषु किं प्रतिपादयन्ति इत्यत्र—सर्वभूतान्तर्वर्तीति । स्वाज्ञदृष्टिप्रसत्तसर्वभूतेषु स्वज्ञदृष्ट्यान्तर्वर्ती हंसः प्रत्यगभिन्नपरमात्मा परमार्थदृष्ट्या सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति प्रतिपादनं कुर्वन्ति ॥ तेषां कन्थाकौपीनदण्डयोगपट्टपादुकाचरणबन्धमोक्षनिदामुद्राः कीदृशाः इत्यत आह—घैर्येत्यादिना । ब्रह्मातिरिक्तं

न किञ्चिदस्तीति मनोधैर्यमेव कन्था । स्वातिरिक्तोदासीनधीरेव कौपीनम् । सर्ववेदान्तार्थविचारो दण्डः । प्रत्यगभेदेन ब्रह्मावलोकनमेव योगपट्टः । स्वातिरिक्तब्रह्मसंपच्छ्रुत्यते तदस्पर्शनाय तस्यां पादुका । परेच्छयैव देहधारणमात्रचेष्टाचरणम् । तथा च श्रुतिः—“परेच्छ्या च दिग्वासाः स्थानं कुर्यात् परेच्छ्या” इति । सुषुप्तायां कुण्डलिनीप्रवेशो भवितव्य इति संकल्प एव बन्धः स्वातिरेकेण नाडीकुण्डलिनीचिन्तायाः ब्रह्मावरणहेतुतया बन्धत्वं युज्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

“नाडीपुङ्जं सदासारं नरभावं महामुने ।
विमुच्यैवात्मनात्मानमहमित्यवधार्य ॥”

इति । स्वातिरिक्तात् परः परमात्मा स्वातिरिक्तास्तित्वविभ्रम एव परापवादः परमात्मावरणं तस्माजीवन्नपि यो मुच्यते स जीवन्मुक्तो भवेत् । तथा च स्मृतिः—

“स्वातिरिक्तास्तित्वाभान्तिः स्वमात्रावृत्तिरिता ।
स्वमात्रज्ञानखड्गेन तान् छित्वा विचरेद्यतिः” ॥ इति ॥

शिवाभेदेनावस्थानं शिवयोगः स एव निद्रा निर्विकल्पकसमाधिरित्यर्थः । चशब्दतः पुनर्व्युत्थानाभावो द्योत्यते खे चिदाकाशे स्वाज्ञदृष्ट्या स्वाविद्यापद-कल्पनायाश्वरितत्वात् खेचरी स्वाविद्यापादः तत्स्वातिरेकेणास्तीति धीः मुच्छद्देनोच्यते सर्वापहृवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्राधिया खेचरीमुद्र-द्रावयतीति खेचरीमुद्रां तत्वज्ञानम् । चशब्दात् ब्रह्मखेचरीमुद्रापि गृह्णते ॥ मुद्रावकतया दुःखरूपता स्यादित्यत आह—परमानन्दीति । परमानन्दीति लिङ्गव्यलयः । परमानन्दिनी खेचरीमुद्रेत्यर्थः । भजतामानन्दासिहेतुत्वात् तथाविवानन्दब्रह्म ॥ किं सगुणं तत्राह—निर्गुणगुणत्रयमिति ॥ ब्रह्ममात्रसिद्धेः गुणत्रयतत्कार्यापहृवपूर्वकत्वात् निष्प्रतियोगिकनिर्गुणं ब्रह्म केन लभ्यमित्यत आह—विवेकलभ्यमिति । ब्रह्मातिरिक्तं नेति तत्त्वज्ञानं विवेकस्तेनैव लभ्य-मित्यर्थः । “नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इति श्रुतेः ॥ लभ्यमित्युक्तिः

तत् कि सातिशयं तत्राह—मनोवागगोचरमिति । यत् स्वावशेषतया लभ्यं तत्करणग्रामापहृत्वसिद्धं निरतिशयमित्यर्थः । ब्रह्मणः करणग्रामागोचरत्वेन ब्रह्मावप्रसक्तो स्वाज्ञानुभूतिसिद्धकार्यप्रपञ्चस्य कारणसापेक्षत्वान् हि ब्रह्म विना तथाविवकारणं किंचिदस्ति ॥ अतो जगत्कारणत्वहेतुना ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकभावरूपत्वं सदृष्टान्तमाह—अनित्यमित्यादिना । यतो जगज्जनितं तद्ब्रह्म नित्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ जगतो नित्यब्रह्मजत्वेन नित्यत्वं स्यादित्यत आह—अनित्यमिति ॥ किमिवानित्यमित्यत्र—स्वप्रेति । स्वप्रोपलक्षितावस्थात्रयतत्कार्यात्मकं जगत् अभ्रपरिदृश्यमानमोहगजादिमिथ्यावस्तुतुल्यं तथा समष्टिदेहादिसंघातं तन्मोहगणजालकलितं जगत् रज्जुसर्पवत् कल्पितम् ॥ तत्कल्पनायिष्टानं किं विष्णवादि तत्राह—विष्णुविध्यादिशताभिधानलक्ष्यमिति । विष्णवादिशब्दवाच्यविष्णवाद्यस्तलक्ष्यं ब्रह्मत्यर्थः ॥ विष्णवादिमार्गप्रापकहेतुः कः इत्यत्र—अङ्कुशो मार्ग इति । यथा रजःस्वामिनोऽङ्कुशः स्वेष्टिसतदेशगमनहेतुः तथार्चिरादिमार्गो विष्णवादिप्रापकहेतुरित्यर्थः ॥ किं अर्चिरादि विष्णवादिव्यतिरिक्ततया शून्यमित्यत्राह—शून्यं न संकेत इति । अर्चिरादे: विष्णवाद्यव्यतिरेकात् न शून्यत्वं तद्रूपत्वेन सत्यमित्यर्थः । तथाच स्मृतिः—

“स्वारोपिताखिलाण्डाले स्वाभेदश्रुतिमानतः ।

प्राप्यप्रापकभेदेऽपि सर्वं विष्णवात्मकं जगत् ॥” इति ॥

तथा चेद्विष्णुरिलाख्या किं न स्यादित्यत्र तस्य विष्णुत्वेऽपि मार्ग इति व्यवहारतो व्यावहारिकोऽयं संकेतः व्यावहारिकदृष्ट्या वा भूवैकुण्ठयोरधोर्घपातित्वं मार्गस्य निरालम्बान्तरिक्षपातित्वं च प्रसिद्धम् ॥ तत्र गन्तुपठलगमनयोग्यतासंपादकशक्तिः का इत्यत आह—परमेश्वरसत्त्वेति । परेषां जीवानां ईश्वरो विष्णुः तत्सत्त्वासामर्थ्यं गन्तुनिरालम्बमार्गगमनशक्तिप्रदतया पटवीत्यर्थः ॥ साङ्कुशार्चिराद्युक्त्वा ब्रह्मात्रप्रापकोपायमाह—सत्यसिद्धयोगो मठ इति । “सन्मात्रमसदन्यत्” इति श्रुतिसिद्धसन्मात्रोऽहमिति भावनैव योगः तद्योगविश्रान्तिस्थानं विदेहकैवल्यमेव मठः तदेव निर्विशेषब्रह्मप्रापक-

मार्ग इत्यर्थः ॥ किं तन्मार्गद्वयप्राप्यमरपदम् । तत्राह—अमरपदं न तत्स्वरूपमिति । न हि मार्गद्वयगम्यमरपदं स्वर्गो भवितुमहतीत्यर्थः ॥ तथा चेत्तत् किं इत्यत आह—आदिब्रह्म स्वसंविदिति । सर्वादित्वादादिकारणं ब्रह्म कार्यसापेक्षकारणतापि नास्तीति या संविदुदेति सैवादिब्रह्म । स्वसंवित् स्वमात्रज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः ॥ मुमुक्षुभिः केन रूपेणात्मा ध्येयः इत्यत्राह—अजपागायत्रीविकारदण्डो ध्येय इति । मूलाधारप्रभवोच्छासनिःशासत्त्वमिति भावनामयी अजपेत्युच्यते । गायन्तं त्रायत इति गायत्री । स्वाविद्याद्वयतुर्याशरूपा स्वाविद्याद्वयस्थूलादिचतुरंशोऽपि तटिकारेः तत्सर्वापहवसिद्धपरमात्मैवाजपागायत्रीविकारदण्डः परिब्राजकैः निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया ध्येय इत्यर्थः ॥ एवं ध्यातुः परमहंसपठलस्य शीतादिद्वन्द्वत्राणनकरकन्था का इत्यत आह—मनोनिरोधिनीकन्थेति । मनः स्वाविद्यातत्कार्यं तन्निरोधिनी ब्रह्मविद्या सैव कन्था विद्यायाः स्वाविद्याविकल्पितशीतादिग्रासत्वात् ॥ विद्यया किं दर्शनीयं इत्यत आह—योगेन सदानन्दस्वरूपदर्शनमिति । प्रत्यक्षपरचितोरैक्यं योगः । तेन संजातसदानन्दस्वरूपदर्शनं विद्यानिष्पन्नमित्यर्थः ॥ एवं दर्शनसंपन्नः किमश्चातीत्यत आह—आनन्दभिक्षाशीति ॥ निर्विकल्पकावस्थायां स्वानन्दातिरिक्तभ्राम्यमिक्षासंभवात् तन्निवासभूमिः केवत आह—महाइमशानेऽप्यानन्दवने वास इति । महाइमशाने काशयां तत्राप्यानन्दवने ब्रह्मनालादिप्रदेशे वासो वसतिः कर्तव्येत्यर्थः । यदा—महदादिपञ्चभूतभौतिकजातभस्मीकरणहेतुत्वान्महाइमशानं प्रत्यक्षैतत्यम् । गाढभूमानन्दः आनन्दवनम् । तस्मिन् महाइमशानेऽप्यानन्दवने प्रत्यगमित्रे परमात्मनि स्वे महिन्नि स्वावशेषतया वासो वसतिर्भवेदित्यर्थः ॥ तत्सदनं कुत्रेति तत्राह—एकान्तस्थानमठमिति । स्वेतरजनसंबाधशूल्यमेकान्तस्थानं तदेव मठं सदनमित्यर्थः ॥ तस्य चेष्टा का इत्यत आह—उन्मन्यवस्था शारदा चेष्टेति । समाहितदशायामुन्मनी निर्विकल्पकावस्था ततो व्युत्थानदशायां सर्ववेदान्तार्थप्रकाशिनी शारदा ब्रह्मविद्या चेष्टेत्यर्थः ॥ तद्रतिः कुत्र इत्यत्राह—

उन्मनीगतिरिति । पदे पदे निर्विकल्पकरूपायासुन्मन्यां गतिर्धावनम् ॥
 तत्पीठं किं इत्यत्राह—निर्मलगात्रं निरालम्बपीठमिति । उन्मन्यवस्थारूपस्य
 यतेः निर्मलगात्रं निर्विशेषज्ञानं ब्रह्मात्रगोचरत्वं निरालम्बत्वं तत्र पीठमा-
 सनमित्यर्थः ॥ तत्क्रिया कीदृशी इत्यत्र—अमृतकल्पोलानन्दक्रियेति ।
 अमृतकल्पोलवदानन्दसागर इव महागम्भीरतैव क्रिया परमार्थतो निष्क्रि-
 यत्वात् ॥ तत्सिद्धान्तः कः इत्यत्र—पाण्डरगगनमहासिद्धान्त इति ।
 पाण्डरशब्देन चिदुच्यते । सैव गगनं चिदाकाशम् । तत् स्वात्रमिति निश्चयो
 महासिद्धान्तः ॥ एवं सिद्धान्तोपदेशःस्वाराज्यप्रापक इत्याह—शमदमादीति ।
 यथोक्ताधिकारी शिष्योदेशेन देशिकोपदिष्टो मनुः प्रणवादिः तस्य स्वाति-
 रिक्तास्तित्वभ्रमतः संतारणात् तारकत्वम् । एवं तारकोपदेशः शिष्याणां
 शमादिसाधनसंपत्तिपुरस्सरं प्रत्यक्परचिदैक्यहेतुः । तद्यथा स्वान्तरिन्द्रिय-
 निप्रहः शमः । बाह्येन्द्रियनिप्रहो दमः । आदिशब्देन उपरस्यादिसाधनजातं
 गृह्यते । एवं साधनजातस्यासुरसंपदप्रासदेवीसंपत्प्रापकत्वात् दिव्यशक्तित्वं
 तदाचरणं तदनुष्ठानम् । तन्निर्वर्त्यशरीरं क्षेत्रं सर्वसाधनप्रोहभूमित्वात् । तत्र
 शब्दादिविषयमदिरपातारं जीवं तन्मदिरवासनातो विमुखीकृत्य पालनात्
 त्राणनात् पात्रं अन्तःकरणं तयोः क्षेत्रपात्रयोः श्रवणादिसाधनानुष्ठानकरणसामर्थ्यं
 पदुता तद्वेतुः आचार्योपदिष्टतारक इत्यर्थः ॥ तारकप्रतिपाद्यदेवता का
 इत्यत्राह—अद्वैतसदानन्दो देवतेति । शिष्याचार्यजप्तुजपादिकलनाग्रासमद्वैतं
 ब्रह्म तत्स्वरूपभूतो योऽयं आनन्दः तस्य देवीप्रमानरूपत्वात् देवतेति संज्ञा न हि
 सातिशया देवतास्तीत्यर्थः ॥ तदास्त्युपायनियमः कः इत्यत्र—नियमः स्वान्तरि-
 न्द्रियनिप्रह इति । स्वस्यान्तरिन्द्रियमन्तःकरणम् । तद्यथा कामादिवृत्त्या-
 कारेण न परिणम्यते तथा ‘ब्रह्माहम्’ ‘अहमेव ब्रह्म’ इति निप्रहो ब्रह्माकार-
 परिणतिः; सैव नियमः । तथा च स्मृतिः—

“विषयेभ्यः परावृत्त्य करणग्राममञ्जसा ।

ब्रह्माकारेण युज्यस्व तद्विते नियमो भवेत्” ॥ इति ॥

एवं नियमवता त्यक्तव्यं कि इत्यत्राह—भयमोहशोकक्रोधत्यागस्त्याग इति । जीवेशभिदा समुद्रूते भयं देहादावात्मबुद्धिर्मोहः स्वाभिलिपितवस्त्वपायजः शोकः कामापूरणसंजातः क्रोधः तेषां त्यागः संन्यास एव त्यागः तेनैव ज्ञानपरिपन्थि सर्वं त्यक्तमित्यर्थः ॥ एवं त्यागतः कि स्यात् इत्यत आह—परावैरक्यरसास्वादनमिति । अतत्यागतो जीवेश्वरैक्यरसास्वादनं भवेदित्यर्थः ॥ एवं रसास्वादनतः कि भवेत् इत्यत आह—अनियामकत्वं निर्मलशक्तिरिति । ईश्वरेण स्वस्वकार्ये नियम्यत इति नियम्यं जीवजातम् । तदन्तर्यामिनियामकः ईश्वरः । तयोः मायिकत्वेन तदतीतत्वं अनियामकत्वं सर्वसाक्षित्वम् । तस्य नियम्यनियामकभिदा प्रासत्वात् तदेव निर्मलशक्तिः सर्वावभासकत्वसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ एवं शक्तिः कि भवेत् इत्यत आह—स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वं इति । स्वाविद्याद्वयतत्कार्यापहृवसिद्धे स्वप्रकाशमात्रे ब्रह्मतत्त्वे तदज्ञैः शिवशक्तिसंपुटितप्रपञ्चः समरोपितः । तत्रल्यसच्चित्सुखं शिवांशः नामरूपे सच्चित्सुखावृती शक्त्यंशः तयोश्चिदचितोस्तेजस्तिमिरवत् परस्परविरुद्धयोः योगो मायथा संपुटितः यो घटपटादिप्रपञ्चः तस्योच्छेदनं “अहं ब्रह्मास्मि” इति ज्ञानासिना यथा भवेत् तथा ब्रह्मसम्यग्ज्ञानाग्निना पत्राक्षाक्षिकमण्डलभावाभावदहनं भवेदित्यर्थः । स्वकार्यजातं परितः आवृत्य त्रायते गोपयतीति जीवेशभान्नितजादात्म्यास्पदं व्यष्टिसमष्टिकारणशरीरं पत्रमित्युच्यते । तत्कार्यं विशल्यवयवशोभिजीवेशसहजतादात्म्यास्पदं व्यष्टिसमष्टिलिङ्गशरीरमक्षमित्युच्यते । तत्कार्यतया जीवेशकर्मजतादात्म्यास्पदं व्यष्टिसमष्टिपिण्डब्रह्माण्डरत्वस्थूलशरीरमक्षीत्युच्यते । एवं पत्राक्षाक्षयभिशरीरत्रयं येषां ते पत्राक्षाक्षिकाः प्राज्ञतैजसविश्वाभिनेश्वरसूत्रविराजः । तेषां मण्डलं पटलं स्वदृष्ट्या । एतत्सर्वं साक्ष्यजातं साक्षिभास्यं साक्ष्यसापेक्षसाक्षितांया अपि दहनं विलापनं भवेदित्यर्थः ॥ ततो ब्रह्म किं रूपं विभर्तीत्यत आह—बिभ्रत्याकाशाधारमिति । स्वाधेयाकाशादिपञ्चमहाभूततत्कार्याधारत्वेन आधेयसापेक्षाधारतापहृवसिद्धनिष्ठतियोगिकब्रह्ममात्रतया यदवशिष्यते स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति तदेवंरूपं परमार्थदृष्ट्या विभ्रति । य एवंवित् सोऽयं ब्राह्मणो ब्रह्मविद्वरीयान् मुख्यावधूतो भवतीति भावः ॥ शिखायज्ञोप-

वीतविरलानां कथं ब्राह्मणता इत्यत आह—शिवं तुरीयं यज्ञोपवीतं तन्मया शिखेति । स्वातिरिक्ताशिवग्रासं शिवं तुरीयं तुरीयातीतं वा ब्रह्मैव यज्ञोपवीतं शिखा च शिवमया शिवमयीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

“शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मणं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥” इति ॥

इत्थंभूतब्राह्मणद्वगोचरं जगदपि चिन्मयं इत्याह—चिन्मयमिति । उत्सृष्टिः पर्वतवृक्षलतागुज्ञादिसमष्टिः । तज्जातिरण्डं स्थावरम् । सम्यक्ततः सन्ततः विविधरूपत्वात् अक्षी स्थूलशरीरादिर्येषां ते सन्ततोक्षिकाः जीवाः जड़मात्मकाः । तेषां मण्डलं पटलं चिन्मयमेव भवेदित्यर्थः । “जीवश्चिन्मात्रविग्रहः” इति श्रुतेः ।

“यथा मृत्युण्डसंभूतो घटादिः किञ्च मृत्युयः ।

तथा स्थिरचरं विश्वं चिन्मयं चित्समुद्भवात् ॥”

इति स्मृतेश्च ॥ तद्दृष्ट्या विश्वं चिन्मयमस्तु तस्यापि शरीरत्रययोगतः सांसारिकी प्रवृत्तिः स्यात् इत्यत आह—कर्मनिर्मूलनमिति । स्वाविद्या द्वयतत्कार्यशब्दपूर्गदहनयोर्ये इमशाने प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि मुख्यावधूतत्वप्राप्तिहेतु-तत्त्वज्ञानस्यौदयसमकालं स्वाविद्याद्वयतत्कार्यकर्मत्रयतत्कार्यशरीरत्रयतज्जाहकारः ममकारतन्निवर्त्यसंसारध्वान्तस्य दहनमपहृवेगत्वात् न पुनः तस्य संसारप्रवृत्ति-निवृत्तिध्वान्तोऽस्ति नास्तीति का कथा किमाश्र्वये इत्यर्थः । तथाप्यादेहपातं संसारानुवृत्तिः स्यादिति चेन्न तस्य परदृष्टिनिमित्ततया किञ्चित्करत्वात् । देहधारणमात्रसंसारो वा स्यादिति चेन्न देहधारणमात्रसंसारस्य देहादावात्मात्मीयाभिमानाभावात् असंसारत्वात् ।

“देहश्चिरं तिष्ठतु वा तत्काले ल्यमेतु वा ।

स्वज्ञानकालमुक्तस्य पुनःसंसारिता कथम् ॥”

इति स्मृतेः ॥ परमार्थदृष्ट्या देहत्रयाभावे स कथं तिष्ठेत् इत्यत आह—अनाहताङ्गीति । निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानेन आसमन्ताद्वंतमाहतं अविद्या-

पदतत्कार्यजातं अपहृवरूपं तस्याप्यपहृवसिद्धं अनाहताङ्गं तद्रूपेण स्थितत्वात् अयमनाहताङ्गी । ब्रह्मात्रज्ञानसमकालमेव स्वशरीत्रयमस्ति नास्तीति विभ्र-मस्यापहृवंगतत्वात् मुख्यावधूतो विदेहमुक्तो विचरेदित्यर्थः ॥ १-९८ ॥

गौणावधूतः, तत्त्वर्था, तत्फलं च

निष्ठैगुण्यस्वरूपानुसंधानं समयं भ्रान्तिहननम्^१ । कामादि-वृत्तिदहनम् । काठिन्यदृढकौपीनम् । चिराजिनवासः । अनाहत-मन्त्रं अक्रिययैव जुष्टम् । स्वेच्छाचारस्वस्वभावो मोक्षः ॥ ९९ ॥

मुख्यावधूतलक्षणमेवमुक्त्वा गौणावधूतं तत्त्वर्थं तत्फलं च व्यक्तीकरोति — निष्ठैगुण्येत्यादिना । सत्त्वादिगुणानां समाहारवैगुण्यम् । स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं तदपवादाधिकरणं निष्ठैगुण्यं ‘ब्रह्माहम्’, ‘अहं ब्रह्म’, इति भावन-मनुसंधानम् । तदपि समयं समाधायमित्यर्थः । एवमनुसंधानस्य विद्यावृत्तित्वेन ब्रह्मात्रवृत्तिरूपत्वात् भ्रान्तित्वं तद्भुननं नाशनं कुर्यादित्यर्थः । तथा कामसंकल्पादिवृत्तिदहनं विलापनं च । द्विविधब्रह्मचर्यहेतुमृदुकार्पास-कौपीनविलक्षणतया काठिन्यदृढकौपीनान्तरितशोफगतोध्वरेतस्त्वं च । शीतवातोष्णत्राणनपटुवासोविलक्षणचिराजिनवासोदिगम्बरत्वं च वा । अनाहतमन्त्रं तुरीयोङ्कारं च । तुरीयोङ्कारस्य तुर्यतुर्यत्वेन केनाप्यनाहतत्वात् “तुरीयोङ्कारायविद्योतं तुर्यतुर्यं” इति श्रुतेः । अनाहतमन्त्रं तुर्यतुर्यं ब्रह्म । अक्रियया सर्वविक्रियापहृवसिद्धया चिन्मात्रविद्या जुष्टं सेवितम् । यद्वा गौणावधूतं ब्रह्मात्मेति मन्त्रारं त्रायत इति मन्त्रं सम्यज्ञानं च स्वरूपानुसंधानतो भवेदित्यर्थः । गौणावधूतोऽप्येवं साधनसंपन्नश्वेतं मुख्यावधूतो भवति तदा तस्य विधिनिषेधप्रवृत्तिनिवृत्यतीतत्वेन शिष्टशिक्षणरूपोऽयं स्वेच्छाचारो भवेत् न तदुन्मार्गप्रापको भवितुमर्हति । सोऽपि स्वस्वभावः

¹ उ. उ १, ‘भ्रान्तिहरणम्’.

क्रियाकारकवन्धुप्रासत्वात् । स एव मोक्षः स्वेतरकलनापहृवसिद्धपरमात्म-रूपत्वात् ।

“ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः सैव योग इतीरिता ।
योगेन गतकामानां भावना ब्रह्म चक्षते ॥”

इति स्मृतेः ॥ ९९ ॥

मुख्यावधूतोपायसंपत्तिः

परंब्रह्मपूर्ववदाचरणम् । ब्रह्मचर्यशान्तिसंग्रहणम् । ब्रह्मचर्य-
श्रमेऽवीत्य वानप्रस्थाश्रमेऽवीत्य स सर्वविनिच्यासं संन्यासम् । अन्ते
ब्रह्माखण्डकारं नित्यं सर्वसंदेहनाशनम् ॥ ६० ॥

मुख्यावधूतत्वं यदुपायकं तदुपायसंपत्तिं तत्फलमपि प्रकटयति—परं
ब्रह्मेत्यादिना । आदौ तावत् गृहस्थेतरो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा साश्रमाचार-
संपत्तेः सन् अपारगम्भीरविस्तारसंसारसागरोत्तारणार्थं सर्वस्मात् यत् परं
तद्ब्रह्म तद्वाचरज्ञानं परं ब्रह्म पूर्वं तद्वान् मुख्यावधूतः तदाचरणं तत्सेवनं
कृत्वाथ तन्निकटे स्वचित्तशुद्धिपर्यन्तं द्विविधब्रह्मचर्यपुरस्सरं गुरुकुलवासं कृत्वाथ
शान्तिदान्त्यादिग्रहणं साधनचतुष्टयोपलक्षणार्थं तदभ्यस्याथ नाश्वान्तर्विक्षेपक-
बलितश्रवणाद्यनुष्ठानान्तर्काम्याश्रममपाप्यैव स्वाविद्याद्वयतत्कार्यग्राससर्ववेदान्त-
शास्त्रं स्वाचार्यमुखतो ब्रह्मचर्याश्रमे वानप्रस्थाश्रमे तुर्याश्रमे वा अधीत्याध्ययनं
श्रवणं कृत्वाथ मननं निदिध्यासनं च मुख्यावधूतताहेतुपूर्वाभ्यस्तसाधन-
विज्ञ्याससहितं स सर्वविज्ञ्यासाधिकरणं कवलीकृतसर्वसन्देहादिवृत्तिपटलं देह-
त्रयाभिमानान्तकाले संन्यासमखण्डकारं ब्रह्म भूत्वा मुख्यावधूतो विदेहमुक्तो
भवतीत्यर्थः ।

“न्यास इति ब्रह्म । न्यास एवात्यरेचयत् ॥,”

“अक्षरत्वाद्विरेण्यत्वाद्वूतसंसारबन्धनात् ।

तत्त्वमस्यादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्यते ॥,”

“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिश्रुतेः ॥ ६० ॥

अधिकारिनिःपूर्णम्

एतनिर्वाणदर्शनं शिष्यं विना पुत्रं विना न देयम् ।
इत्युपनिषद् ॥ ६१ ॥

एतच्छास्वमनविकारिणे न देयं, यथोक्तसाधनसंपन्नाय देयं, इत्युप-
संहरति—एतदिति । एतनिर्वाणदर्शनं “निर्वाणोपनिषद्ग्रामकं शास्त्रं नास्या-
ब्रह्मवित्कुले भवति” इति श्रुत्या ब्रह्मवित्कुलप्रसूतस्य यथोक्तसाधनवैकल्येऽपि
क्रमेण भवेदिति व्योत्यते । तस्मात् पुत्रो मुख्याविकारी यदि शिष्यो
यथोक्ताविकारी तदा सोऽप्यविक्रियते यत एवमतः पुत्रं शिष्यं विना यस्मै
कस्मैचिन्न देयमित्यर्थः । “नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वै पुनः”
इत्यादिश्रुतेः । इत्युपनिषच्छब्दौ निर्वाणदर्शनसमाप्तियोतकौ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्व्याख्योगिना ।

निर्वाणोपनिषद्व्याख्या लिखिता हरितुष्टये ।

निर्वाणोपनिषद्व्याख्या पञ्चाशत्पूर्णम् ॥

इति श्रीमदीशाव्योतरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे सप्तचत्वारिंशत्संख्यापूरकं
निर्वाणोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

परब्रह्मोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः ॥

वस्त्रिणा ब्रह्मविद्या

अथ हैनं महाशालः शौनकोऽङ्गिरसं भगवन्तं पिप्पलादं
विविवदुपसन्नः पप्रच्छ । दिव्ये ब्रह्मपुरे संप्रतिष्ठिता भवन्ति खलु ।
कथं सृजन्नित्यात्मन एष महिमा विभन्य एष महिमा विभुः कः ।
एष तस्मै स होवाच । एतत्सत्यं यत्प्रब्रवीमि ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां
देवेभ्यः प्राणेभ्यः परब्रह्मपुरे विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं विरजं
विभाति स नियच्छति ^१ मधुकरराश्या निर्मकः अकर्मस्वपुरस्थितः
कर्मकः कर्षकवत् फलमनुभवति । कर्ममर्मज्ञाता कर्म करोति ।
कर्ममर्म ज्ञात्वा कर्म कुर्यात् । को जालं विक्षिपेदेकैनमपकर्ष-
त्यपकर्षति ॥ १ ॥

परब्रह्माख्योपनिषद्देवाखण्डसुखाकृति ।
परिब्राजकहृदेहं परित्त्वैपदं भजे ॥

इह खलु अर्थवणवेदप्रविभक्तेयं परब्रह्मोपनिषत् ज्ञानशिखोपवीतप्रकटनव्यग्रा
ब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्याः संक्षेपतो विवरणमारभ्यते । शौनक-

^१ उ. ‘मधुकरः श्वेत विकर्मकः’ अयमपि पाठः मूलकोशे दृश्यते ।

पैष्पलादप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तुल्यर्था । आख्यायिकामवतारयति—अथेति । पप्रच्छ किमिति । लोके ये ये सृज्यमानाः पदार्थाः ते सर्वे पूर्वमेव दीव्ये ब्रह्मपुरे हिरण्यगर्भहृदयाकाशे संप्रतिष्ठिता भवन्ति खलु । तत्र आक्षिपति—कथमिति । स्वान्तस्तथपदार्थान् विभागशः प्रविभज्य एष महिमा अवटितवठनाशक्तिसंपन्नो भगवान् स्वात्मनः सकाशात् कथं तान् सृजन्नवतिष्ठते । क एष महिमा विमुरिति शौनकप्रश्नोत्तरमेष पिप्पलाद आह—एष इति । य एष पिप्पलाद इति ख्यातः तस्मै शौनकाय स होवाच । किमिति । यदहं ते वरिष्ठां ब्रह्मविद्यां प्राब्रुवि तदेतद्व्याप्तं सत्यं असत्यसंभवप्रबोधसिद्धत्वात् “पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्”, “ब्रह्मात्रमसन्न हि” इति श्रुतेः । तत् कुत्रोपलभ्यते इत्यत्र ब्रह्मपुरे रजआदिगुणतयाभावाद्विरजं प्राणादिनामान्त-घोडशकलावैरल्यान्निष्कलम्, अत एव शुभ्रमक्षरं विभाति । किं कुर्वन् विभाति इत्यत्र श्रोत्रादिदेवेभ्यः इन्द्रियेभ्यः प्राणापानादिदशप्राणेभ्यश्च स्वस्वविषयग्रहण-शक्तिं दिशत् सत् तद्वत्गुणदोषास्पर्शनतो विरजं विभाति प्रत्यग्घटेष्वेवं सदोपलभ्यत इत्यर्थः । परामधावे सति प्रत्यग्घटिः कथमुदेति इत्यत्र इहामुक्तार्थ-फलहेतुमध्वाख्यानि कर्माणि कुर्वन्तीति मधुकराः जीवाः । तेषां राशिः समूहः तं आभूतसंपूर्वं बन्धमोक्षव्यवहाराहृतया निर्मितवानिति निर्मकः । य एवं निर्माता परमेश्वरः स एव सुमुक्षुपटलानुकम्पया तद्वत्परामधावं नियच्छति निगृह्णाति निःशेषं ग्रसति । ततो सुमुक्षुणां प्रत्यग्घटिः प्रसीदति प्रत्यग्घटेः ब्रह्मोपलभ्यत इत्यर्थः । स्वात्मानं पुरस्कृत्य तद्वावभावनया तिष्ठतीति स्वपुरस्थितः प्रत्यग्घटिः किंकर्मा इत्यत्र स्वकर्तव्यकर्मसामान्यं यस्य ।

“कर्मणा बव्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥”

इति श्रुत्यर्थपर्यालोचनया न स्फुरति सोऽयमकर्मकः परिब्राह्मित्यर्थः । तस्य कृतक्रृत्यत्वात् “कर्तव्यं नैव तस्यास्ति” इति श्रुतेः । तद्विपरीतपरामद्विष्टु स्वेहामुत्रफलोद्देशेन विविधं कर्मजातं करोतीति कर्मकः कर्मकृत् कर्षकवत्

स्वकृतोऽभावचकर्मफलं नानायोनिजन्मप्रापकमनुभवति । यत एवमतः कर्मर्म-
जन्मादिहेतुः कर्मेति ज्ञाता पुरुषः चित्तस्य शुद्धये कर्मेति विदित्वा
परमेश्वरारागनविद्या कर्म करोति । यः स्वातिरिक्तभ्रमतो मोक्षमिच्छति स मुनिः
कर्मर्म ज्ञात्वा निष्कामधिया स्वाश्रमोचितकर्म कुर्यात् । एके एकस्मिन् ब्रह्मणि
निष्पातः । को वा विवेकी विविधकर्मजालं विद्धिपेत् निर्विशेषब्रह्मज्ञान-
प्रापकचित्तशुद्धिहेतुनिष्कामकर्मनुष्टानं विना मुद्धा काम्यकर्म कुर्यात् कोऽपि न
कुर्यादिवर्यः । निष्कामधिया अनुष्टितकर्मायेनमधः कर्षतीत्यत आह— नेति ।
एनं निष्कामधिया कर्मनुष्टातारं तदनुष्टितकर्म सांसारिकविषये जात्वपि नैवापकर्षति ।
द्विरुक्तिः स्वानुष्टानतः चित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानद्वारा महत्पदं प्रापयेत् इति
द्योत्यते ॥ १ ॥

त्रिपाद्वाप्रापकोपायः

प्राणदेवताश्चत्वारः । ताः सर्वा नाड्यः सुषुप्तश्येनाकाशवत् ।

यथा श्येनः खमाश्रित्य याति स्वमालयं कुलायम् । एवं सुषुप्तं ब्रूतायं
च परं च । स सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे अमृता ह्येषा नाडीत्रयं
संचरति । तस्य त्रिपादं ब्रह्म एषात्रेष्य ततोऽनुतिष्ठति । अन्यत्र
ब्रूतायं च परं च । सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे यथैष देवदत्तो यष्ट्या
च ताड्यमानो नैवेत्येवमिष्टापूर्तशुभाशुभैर्न लिप्यते । यथा कुमारको
निष्काम आनन्दमभियाति । यथैष देवः स्वम आनन्दमभिधावति ।
वेद एव परं ज्योतिः । ज्योतिषा मा ज्योतिरानन्दयत्येवमेव । तत्परं
यच्चित्तं परमात्मानमानन्दयति । शुभ्रवर्णमाजायतेश्वरात् । भूतस्ते-
नैव मार्गेण स्वप्नस्थानं नियच्छति । जलूकाभाववद्यर्थकाममाजायते-
श्वरत्वात् । तावतात्मानमानन्दयति । परसन्धि यदपरसन्धीति ।

तत्परं नापरं त्यजति । तदैवं कपालाष्टकं संधाय य एष स्तन-
इवावलम्बते । सेन्द्र्योनिः स वेदयोनिरित्यत जाग्रति । शुभाशुभाति-
रिक्तः शुभाशुभैरपि कर्मभिर्न लिप्यते । य एष देवोऽन्यदेवस्य संप्र-
सादोऽन्तर्याम्यसङ्गचिद्रूपः पुरुषः प्रणवहंसः परं ब्रह्म न प्राणहंसः
प्रणवो जीवः । आद्या देवता निवेदयति । य एवं वेद । तत्कथं
निवेदयते । जीवस्य ब्रह्मत्वमापादयति ॥ २ ॥

निर्विशेषब्रह्मज्ञानप्राप्यत्रिपाद्ब्रह्मप्रापकोपायः कः इत्यत आह—प्राणेति ।
यक्षिकामकर्म नापकर्षति किं तु चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा ब्रह्मपदं प्रापयतीत्युक्तं तद्ब्रह्म
कीदृशम्, तदास्युपायश्च कीदृशः इत्यत्र जीवस्य प्राणाधारतया विश्वादितुरीयान्त-
भेदेन प्राणदेवताश्रत्वारः चतसः । तास्तासां उपलब्धिनाडयोऽपि रमारमेच्छा-
पुनर्भवादिभेदेन चतस एव तत्र रमारमाख्यनाडीद्वयमवष्टभ्य खेसञ्चारश्चान्तश्चेनवत्
जाग्रत्स्वप्रव्यवहारश्चान्तः सुषुप्तो भवति । तत्र दृष्टान्तस्तु यथा श्येनः
खमाश्रित्य चिरसञ्चारतः श्रान्तः सन् स्वनीडं प्रतियाति तथैवं ब्रूता वक्ता
जीवोऽपि अयं जाग्रत्प्रपञ्चस्तदपेक्षया परं च स्वप्रपञ्चस्तयोर्व्यवहृत्य श्रान्तः सन्
स्वविश्रान्तिस्थानं नाडीद्वयमेत्य सुषुप्तो भवति । सोऽयं क सुषुप्तश्चरतीत्यत्र
“यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हर्दय आकाशः” इत्यादिश्चुल्यनुरोधेन
सर्वत्र सर्वव्यापके हिरण्यमये परे कोशे हृदयाकाशे वस्तुतोऽसृता हेषा
जीवरूपिणी देवता रमादिनाडीत्रयमवष्टभ्य जग्रदाद्यवस्थात्रये बन्धमोक्षादि-
व्यवस्थायां च यः संचरति । तस्यैकपदमाविद्यकं तत्संबन्धवैरल्येन त्रय्यन्तैः
पद्यते स्वावशेषेण त्रायत इति त्रिपादं त्रैपदं ब्रह्मावशिष्यते इत्यत्र ।

“त्रय्यन्तैः स्वावशेषेण पद्यते जायते च यत् ।
तत् त्रैपदं परं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते ॥”

इति स्मृतेः । यदेवमवशिष्टत्रैवैषा जीवाख्या देवता स्वरूपमेष्य प्राप्य
तत्स्तन्मात्रमनुतिष्ठति अवतिष्ठते मुक्तो भवति । तत्स्तस्मादन्यत्राविद्यकपदे

अयं च परं चेत्युपलक्षितावस्थात्रयतत्कार्यप्रपञ्चे स्वातिरिक्तमस्तीति ब्रूता स्वाज्ञो जीवः परिभ्रमति । सर्वत्र सर्वदायं हिरण्मये परे कोशे चिरं चरन्नपि स्वाज्ञानावरणच्छन्नः सन् जाग्रदाद्यवस्थात्रयगते पतति । तस्यापि श्रुत्याचार्य-प्रसादतो निष्कृतिर्भवेत् इत्यत्र दृष्टान्तः । यथैष देवदत्तो निद्रालुर्यष्ट्या च ताड्यमानः सन् बोधितः पुनः नैव सहसा स्वापमेति तथा अयमपि जीवः श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धवेदान्तज्ञानेन ‘न त्वमवस्थात्रयभाक् जीवः, किं तु तदवस्थात्रयरोपापवादाधिकरणं ब्रह्मासि’ इति बोधितः सन् न पुनरवस्थात्रये मुहूर्ति । तत्र विकल्पितेष्टापूर्तादिशुभाशुभकर्मभिः न लिप्यते । यथा वा कुमारो बालकः इदं मे स्यादिति कामवृत्त्यनुदयान्निष्कामः यदच्छाप्राप्तवस्तु-न्यानन्दमभियाति । यथा चैष संप्रसादो देवः स्वप्ने जागरे च व्यवहरन् श्रान्तः स्वापावस्थानिष्पत्तानन्दं प्रत्यभिधावति । तथैवं श्रुत्याचार्यसुखतः स्वानन्दमात्रं ब्रह्माहमस्मीति यो वेद सोऽयं एवं पराक्रप्रपञ्चतः परंज्योतिः प्रत्यक्षप्रकाशो भूत्वा सूर्यादिज्योतिषामप्या समन्तात् भासकज्योतिरस्मीत्यात्मान-मानन्दयति स्वानन्दरूपेणावतिष्ठते । एवमेव यज्ञित्वं तत् परंब्रह्माकारपरिणतं भवति तत्परमात्मानमेत्यानन्दयति स्वात्मानं प्रीणयति, तत्परवशं सत्तत्रैव विलीयत इत्यर्थः । एवं चित्तप्रसादः कुतो जातः इत्यत्र ईश्वरादस्य शुभ्रवर्णं वर्णो निर्विकल्पभाव आजायते ईश्वरस्याजडक्रियाज्ञानेच्छाशक्तिमत्त्वेन स्वभक्तारिष्टप्रासेष्टप्रापकत्वात् । एवं त्रिपुटिविरलनिर्विकल्पकसमाधिमनुभूय भूयस्ते-नैव मार्गेण स्वप्रस्थानं “तत्त्वमसि”, “अहं ब्रह्मास्मि” इति किंचित्त्रिपुटिविशिष्टाखण्डाकारवृत्त्यात्मकतुर्यस्वप्नं प्राप्य तत्रात्मानं नियच्छति विश्रामयति । यथा जल्लका स्वाधिष्ठितभावात्तृणात् भावं तृणान्तरं गच्छति तथा अयमपि विद्वान् तुर्यजागरणस्थः तुर्यस्वप्नमवलम्ब्य तुर्यजागरणं ल्यजति । एवं तुर्यावस्थाप्रविभक्तावस्थात्रयसञ्चरणे कामं कामोऽभिलाषः आजायतेश्वरत्वात् । तावतायं सविकल्पकनिर्विकल्पकसमाधिभ्यां स्वात्मानमानन्दयति । ततः प्रत्यक्षपरचितोर्यत्सन्धिः तयोरैक्यं तद्वेदसापेक्षैक्यमपरमीषत् विशेषवदिति सन्धीति सन्त्यजति । यदेवं निर्विशेषं जातं तदेव परब्रह्म तदतिरेकेण नापरमस्ति यद्वा

स्वातिरिक्तमपरमस्तीति न यजति ब्रह्मात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् । यदैवं
केवलश्रवणादिमात्रेण निर्विशेषब्रह्मज्ञानं नोदेति तदैवत् । कं परमसुखमसुख-
कामादिवृत्तिभ्यः पृथक्कृय पालयन्तीति कपालानि योगाङ्गानि । तेषामष्टकं
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यात्मकं कपालाष्टकमष्टाङ्ग्योग-
मनुसन्धाय यथावदभ्यस्य तद्वलेन चित्तगतमालिन्यं संक्षाल्य निर्विशेषज्ञानमवाप्य
कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । योगध्यानाधिकरणं किं इत्यत्र य एष स्तन इव
कदलीपुष्पमिव च उरःप्रदेशे सदा अवलम्बते सोऽयं योगकाले ऊर्ध्वमुत्तिष्ठन्
विकासमेति । अत्र हि खलु इन्द्रयोनिना ब्रह्मणा सह वर्तते इति सेन्द्रयोनिः ।
य इन्द्रयोनिरित्युक्तः सोऽयमीश्वरो वेदयोनिरिति सर्वैर्गायमानः परमेश्वरो
जाप्रति जागर्ति । य एवं स्वहृत्कमलासनमीश्वरमनुध्यायति स विद्वान् शुभा-
शुभातिरिक्तः सन् कादाचित्कप्रसक्तशुभाशुभैरपि कर्मभिः न लिप्यते ।
यद्वयादी शुभाशुभातिरिक्तः स देवः कीदृशः इत्यत्र “अन्यदेवस्य ब्रह्मादेरपि
य एष एव हि देवः तं देवतानां परमं च दैवतम्” इति श्रुतेः ध्यायिध्येययोर-
भेदार्थं य एष देवः सोऽयं संप्रसादः अन्तर्याम्यसङ्गचित्कूपः पुरुषः स
एव प्रणवार्थतुर्यतुर्यहंसः परं ब्रह्मेत्युच्यते । अत्र न प्राणहंसो मुख्यः प्राणो
विवक्षितः परब्रह्मप्रकरणत्वात् । प्रणवो जीवः प्रणवाद्यवयवाकारवाच्यत्वात्
तत्स्थितिराच्या देवतेति निवेदयति । य एवं प्रणवयाथात्म्य वेद तत् कथं स
कथं जीवब्रह्मणोः भेदं निवेदयते निवेदयति किं तु जीवस्य ब्रह्मत्वमापादयति
जीवब्रह्मणोः भेदं कदापि न ददाति स्मरति वेत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्तर्बाह्यशिखादिलक्षणम्

सत्त्वमथास्य पुरुषस्यान्तःशिखोपवीतित्वम् । ब्राह्मणस्य
मुमुक्षोरन्तःशिखोपवीतधारणम् । बहिर्लक्ष्यमाणशिखायज्ञोपवीत-
धारणं कर्मिणो गृहस्थस्य । अन्तरुपवीतलक्षणं तु बहिस्तन्तुवद-
व्यक्तमन्तस्त्वमेलनम् ॥ ३ ॥

अन्तर्वाहशिखायज्ञोपवीतलक्षणमुच्यते— सत्त्वमिति । अथ प्रत्यगभिन्न-
ब्रह्मावानन्तरमस्य पुरुषस्य ब्रह्मीभूतस्य यत् सत्त्वं तदेवान्तःशिखोपवीतत्वं
निर्विशेषज्ञानमित्यर्थः । तद्वारणं कस्य इत्यत्र स्वान्तरिविद्योतमानज्ञानशिखोपवीत-
धारणमकर्मिणो ब्राह्मणस्य मुमुक्षोरेव । बाह्यशिखोपवीतधारणं कस्य इत्यत्र
बहिर्लक्ष्यमाणशिखायज्ञोपवीतधारणं कर्मिणो गृहस्थस्य । बाह्यवदान्तरं
व्यक्तं न भवतीत्याह— अन्तरिति । अन्तरुपवीतलक्षणं तु बहिस्तन्तुवदव्यक्तं
व्यक्तं न भवति निर्विशेषब्रह्मज्ञानस्य मनोवागतीतत्वात् । यदि अन्तस्तत्त्वमेलनं
स्वाविद्याशब्दब्रह्मोचरं स्यात्तदा ॥ ३ ॥

निर्विशेषब्रह्मस्वरूपम्

न सत्रासत्र सदसद्दिन्नाभिन्नं न चोभयम् ।

न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ।

ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानहेयं मिथ्यात्वकारणात् ॥ इति ॥ ४ ॥

तत्राविद्यांशमनेकोपपत्तिभिः पित्त्येति निरस्य निर्विशेषत्वमापादयेदित्याह—
न सदिति । यदविद्यास्वरूपं तत्र सत् कारणरूपेणाचाक्षुष्टत्वात् । तथा नासत्
कार्याकारेण चाक्षुष्टत्वात् । न सदसत् तयोरेकत्रानवस्थानात् । तत् किं स्वभिन्नं
स्वपृथक्सत्ताभावात् । तत् किं नाभिन्नं अवस्तुत्वात् । न च भिन्नाभिन्नं
दुर्लभत्वात् । न सभागं कारणात्मना निरवयवत्वात् । न निर्भागं कार्यात्मना
सावयवत्वात् । न चाप्युभयरूपकं पूर्वोक्तविरोधापत्तेः । एतावता अनिर्व-
चनीयत्वमस्योक्तं भवति । तथा चेदिदमपि ब्रह्मवत् सत्पदमर्हतीत्यत्र यावद्ब्रह्मात्मै-
कत्वज्ञानं नोदेति तावदस्य सत्त्वम् ; जाते तु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽस्य मिथ्यात्व-
कारणात् ब्रह्मातिरिक्तं नेत्यपहृवपदमेव भजेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

कर्मणः चित्तसुद्धिप्रापकत्वम्

पञ्चपादब्रह्मणो न किञ्चन । चतुष्पादन्तर्वर्तिनोऽन्तर्जीव-
ब्रह्मणः स्थानानि चत्वारि । तांभिहृदयकण्ठमूर्धिषु जाग्रत्स्वभ-

सुषुस्तुर्यावस्थाः, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणासभ्याग्निषु । जागरिते
 ब्रह्मा स्वमे विष्णुः सुषुस्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरं चिन्मयम् । तस्मा-
 चतुरवस्था चतुरङ्गुलवेष्टनमिव षण्णवतितत्त्वानि तन्तुवद्विभज्य,
 तदाहितं त्रिगुणीकृत्य द्वात्रिंशत्त्वनिकर्षमापाद्य, ज्ञानपूतं त्रिगुण-
 स्वरूपं त्रिमूर्तित्वं पृथग्विज्ञाय, नवब्रह्माख्यनवगुणोपेतं ज्ञात्वा,
 नवमानमितं त्रिः पुनश्चिगुणीकृत्य सूर्येन्द्रग्निकलास्वरूपत्वेनैकीकृत्य,
 आद्यन्तकत्वमपि मध्ये त्रिरावर्त्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वमनुसंधाय,
 आद्यन्तमेकीकृत्य चिङ्गन्थावद्वैतग्रन्थिं कृत्वा, नाभ्यादिब्रह्मबिल-
 प्रमाणं पृथक्पृथक्सप्तविंशतितत्त्वसंबन्धं त्रिगुणोपेतं त्रिमूर्तिलक्षण-
 लक्षितमप्येकत्वमापाद्य, वामांसादिदक्षिणकव्यन्तं विभाव्य, आद्यन्त-
 ग्रहसंयेलनमेवं ज्ञात्वा मूलमेकम्, 'सत्यं सून्मयं विज्ञातं स्याद्वाचार-
 भ्यणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्', हंसेतिवर्णद्वयेनान्तः-
 शिखोपवीतित्वं निश्चित्य, ब्राह्मणत्वं ब्रह्मध्यानार्हत्वम्, यतित्वमलक्षि-
 तान्तःशिखोपवीतित्वम्, एवं बहिर्लक्षितकर्मशिखाज्ञानोपवीतं गृहस्थ-
 स्य, आभासब्राह्मणत्वस्य केशसमूहशिखाप्रत्यक्षकार्पासतन्तुकृतोपवी-
 तित्वम् । चतुःचतुर्गुणीकृत्य चतुर्विंशतितत्त्वापादनतन्तुकृत्वम्, नव-
 तत्त्वमेकमेव परं ब्रह्म, तत्प्रतिसरयोग्यत्वाद्वृहमार्गवृत्तिं कल्पयन्ति ।
 सर्वेषां ब्रह्मादीनां देवर्णीणां मनुष्याणां मुक्तिरेका ब्रह्मैकमेव
 ब्राह्मणत्वमेकमेव । वर्णाश्रमाचारविशेषाः पृथक्पृथक्, शिखा व-
 र्णाश्रमिणामेकमेव, अपवर्गस्य यतेः शिखायज्ञोपवीतमूलं प्रणवमेक-

मेव वदन्ति । हंसः शिखा, प्रणवमुपवीतम्, नादः संधानम् ।
एष धर्मो नेतरे धर्मः । तत्कथमिति । प्रणवो हंसो नादं ब्रह्मवृत्सूत्रं
स्वहृदि चैतन्ये तिष्ठति । त्रिविधं ब्रह्म तद्विद्धि । प्रापञ्चिकशिखो-
पवीतं त्यजेत् ॥ ९ ॥

स्वातिरिक्ताविद्यारूपमस्ति नास्तीति भ्रान्तिः पञ्चपादब्रह्मणः तुर्यातीतस्य
न किञ्चनास्ति व्यष्टिसमष्ट्यात्मकचतुष्पादन्तर्वर्तिनोऽन्तर्जीवब्रह्मण उपलब्धिं-
स्थानानि चत्वारि भवन्ति व्यष्टिचतुष्पादन्तर्वर्तिनो विश्वैतं जसप्राज्ञतुरीयाः
समष्टिचतुष्पादन्तर्वर्तिनस्तु विराद्सूत्रबीजतुरीयाः तेषामुपलब्धिस्थानानि कानि
इत्यत्र नाभिहृदयकण्ठमूर्धिषु नेत्रकण्ठहृदयमूर्धस्वित्यर्थः । तत्र जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्तिरुर्यावस्थाः भवन्ति । तथाच श्रुतिः—

“नेत्रस्यं जागरितं विद्यात् कण्ठे स्वप्नं समाविशेत् ।
सुषुप्तं हृदयस्यं तु तुरीयं मूर्धि संस्थितम्” ॥ इति ॥

किं च आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणासभ्याग्निषु च यथायोगमात्मा भाव-
यितव्य इत्यर्थः । जागरणादौ विभातः चैतन्यभेदमाह—जागरित इति ।
बाह्यज्ञसूत्रब्रह्मसूत्रयोरेकत्वावगमाय । नोचेत् बाह्यज्ञसूत्रं दृष्टान्तीकृत्य ब्रह्मसूत्रं
प्रपञ्चयति—तस्मादिति । यस्माद्यज्ञब्रह्मसूत्रयोः सामानाधिकरण्यं भवति सूत्र-
त्वाविशेषात् तस्मात् जाग्रदादिचतुरवस्थाचतुरङ्गुलवेष्टनमिव विभाव्य यथा
यज्ञसूत्रं चतुरङ्गुलमानेन षण्णवतिसंख्यात् तथा षण्णवतितत्त्वानि श्रोत्रा-
दीश्वरान्तानि । एवं यज्ञसूत्रं ब्रह्मसूत्रभावनाभावितं कर्मभिर्यदि धृतं तदा तत् तं
कर्म चित्तशुद्धिप्रापकं भवेदित्यर्थः । ब्रह्मसूत्रप्रशंसनायास्य वाचारम्भण्टामाह—
मूलमिति । यन्मृदादिवत् कारणं तत् सत्यं यत्तदद्ज्ञानविजृम्भितं कार्यं
तद्वाचारम्भण्टदतिरेकेण घटायभावात् कारणं ब्रह्मैव सत्यमिति । हंसेति वर्ण-
द्वयेनान्तःशिखोपवीतित्वं निश्चिलं हंसः सोऽहं इति भावनापूर्वकं सदा
तनिष्ठत्वमन्तःशिखोपवीतित्वम् । तेन कि स्यात् इत्यत्र ब्राह्मणत्वं ब्रह्मध्या

नार्हत्वं यतित्वमलक्षितान्तःशिखोपवीतित्वं भवति । परिब्राह्मितरस्य तु एवमित्यादि । ब्रह्मसूत्रमेकमेव विश्वविराङोत्रादिभेदेन । चतुश्चतुर्गुणीकृत्येति । आयन्तर्योर्निर्विशेषत्वेन मध्यमावस्थायामपि ब्रह्म निर्विशेषमेकमेवेत्यर्थः ।

“यन्नादौ यच्च नास्यन्ते तन्मध्ये भातमप्यसत्”

इति स्मृतेः । ब्रह्म निष्प्रतियोगिकमपि स्वाज्ञास्तदात्युपायं बहुधा कल्पयन्तीत्याह—तदिति । तस्य ब्रह्मणः स्वस्वबुद्ध्यनुरोधेन प्रतिसरणयोग्यत्वात् प्रतिसरणं कल्पनाधिकरणं तदवष्टम्य तत्प्रापकोपायतया साङ्घायादिभ्रह्मार्गप्रवृत्तिं कल्पयन्ति तत्कल्पनामात्रमेव सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति ज्ञानसमकालम् । तन्मात्रावस्थानलक्षणमुक्तिस्तु सर्वेषां ब्रह्मादीनां देवर्षीणां मनुष्याणां निर्विशेषब्रह्ममात्रज्ञानं यदि जायते तदा तत्समकालीनविदेहमुक्तिरेका ब्रह्मैकमेव ब्रह्मनिष्प्रभवब्राह्मणत्वमेकमेव । अपर्वर्गस्य अपर्वर्गभाजनस्य । हंसःशिखाप्रणवमुपवीतं विद्धि हंसप्रणवयोः नादः सन्धानम् । प्रणवः तुरीयोङ्कारः तदर्थः । “तुर्यातीतं ब्रह्म हंसः” इति मन्त्रार्थस्तु प्रत्यक्षपैक्यसिद्धः परमात्मा नादल्याधारोऽपि स एव प्रणवो हंसो नादश्च एतत्वयं त्रिवृत्सूत्रमित्युच्यते । तत् कुत्र आसनमर्हति इत्यत्र स्वहृदि चैतत्ये तिष्ठति स्वे महिन्नि स्वयं तिष्ठतीत्यर्थः । परापरभेदेन द्विविधं ब्रह्म तद्विद्धि । यदि स्वातिरिक्तभ्रमतो मोक्षमिच्छति तदा मुमुक्षुः प्रापञ्चिकशिखोपवीतं त्यजेत् ॥ ९ ॥

मुमुक्षुणा कर्तव्यानि

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ ६ ॥

पुनर्जन्मनिवृत्यर्थं मोक्षस्थाहर्निशं स्मरेत् ।

सूचनात्सूत्रमित्युक्तं सूत्रं नाम परं पदम् ॥ ७ ॥

तत्सूत्रं विदितं येन स मुमुक्षुः स भिक्षुकः ।
 स वेदवित्सदाचारी स विप्रः पङ्गिक्तपावनः ॥ ८ ॥
 येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
 तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगविद्वाब्यणो यतिः ॥ ९ ॥
 बहिःसूत्रं त्यजेद्विप्रो योगविज्ञानतत्परः ।
 ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स मुक्तिभाक् ।
 नाशुचित्वं न चोच्छिष्टं तस्य सूत्रस्य धारणम् ॥ १० ॥
 सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
 ते तु सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥ ११ ॥
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमीरितम् ॥ १२ ॥
 अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
 स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥ १३ ॥
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके लौकिकेऽपि वा ।
 ब्राह्मणाभासमात्रेण जीवन्ते कुशिपूरकाः ।
 ब्रजन्ते निरयं ते तु जन्म जन्मनि जन्मनि ॥ १४ ॥
 वामांसदक्षकट्यन्तं ब्रह्मसूत्रं तु सव्यतः ।
 अन्तर्गतप्रमारुदं तत्त्वतन्तुसमन्वितम् ।
 नाभ्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तं प्रमाणं धारयेत्सुधीः ॥ १५ ॥
 तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तन्तुनिर्मितम् ॥

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
 ब्राह्मणं सकलं तस्य नेतरेषां तु किंचन ॥ १६ ॥
 इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।
 विद्वान्यज्ञोपवीती संधारयेद्यः स मुक्तिभाक् ॥ १७ ॥
 बहिरन्तश्चोपवीती विप्रः संन्यस्तुमर्हति ।
 एकयज्ञोपवीती तु नैव संन्यस्तुमर्हति ॥ १८ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मोक्षापेक्षी भवेद्यतिः ।
 बहिःसूत्रं परित्यज्य स्वान्तःसूत्रं तु धारयेत् ॥ १९ ॥
 बहिष्प्रपञ्चशिखोपवीतित्वमनावृत्य प्रणवहंसशिखोपवीतित्व-
 मवलम्ब्य मोक्षसाधनं कुर्यादित्याह भगवान्छौनकः ।
 इत्युपनिषत् ॥ २० ॥

सर्वापवादाधिकरणतया सूचनात् सूत्रमित्युक्तम् । शौनकः पिप्पलादमुखतो
 ब्रह्मतत्त्वमवगम्य स्वशिष्येभ्यः एवमाहेत्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः परब्रह्मोप-
 निषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ ६-२० ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
 परब्रह्मोपनिषदो व्याख्यानं लिखितं लघु ।
 प्रकृतोपनिषद्व्याख्याप्रन्यस्त्रिशोत्तरं शतम् ॥

इति श्रीमदीशायश्चेऽत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे अश्वसप्तिसंख्यापूरकं
 परब्रह्मोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः ॥

परिव्राजकलक्षणजिज्ञासा

अथ पितामहः स्वपितरमादिनारायणमुपसमेत्य प्रणम्य
 पप्रच्छ । भगवन् त्वन्मुखाद्वर्णश्रिमध्मकमं सर्वं श्रुतं विदितमव-
 गतम् । इदानीं परमहंसपरिव्राजकलक्षणं वेदितुमिच्छामि । कः
 परिव्राजनाधिकारी कीदृशं परिव्राजकलक्षणं कः परमहंसः परिव्राज-
 कत्वं कथं तत्सर्वं मे ब्रूहीति । स होवाच भगवानादिनारा-
 यणः ॥ १ ॥

पारिव्राज्यधर्मवन्तो यज्ञानाद्वक्षतां ययुः ।
 तद्वप्नप्रपावैकार्थं तुर्यतुर्यं हरि भजे ॥

इह खल्वधर्वणवेदप्रविभक्तेयं परमहंसपरिव्राजकोपनिषत् पारमहंस्यधर्म-
 प्रतिपादनव्यग्रा ब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्यपदविश्रान्ता विजृम्भते । अस्याः संक्षेपतो
 विवरणमारभ्यते । ब्रह्मनारायणप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था ।
 पितामहो विश्वभूः नारायणो विश्वपालकः ताभ्यामाविर्भूतोऽर्थः कीदृशो
 भवतीति आख्यायिकामवतारयति—अथेति । अथ ब्रह्मक्षत्रादिब्रह्मचारि-
 गृहस्थादिधर्मश्रवणानन्तरं काश्यपादिनवप्रजापतयः सर्वलोकपितरः यस्तेषामपि

पिता स सर्वलोकपितामहः स्वपितरमादिनारायणं कार्यसत्वे स्वयमादि
सर्वाभिनन्मितोपादानकारणत्वात् वस्तुतो यत्र कार्यकारणकलना नास्यरमि-
ति नारं कार्यकारणकलनासंभवप्रबोधसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रावस्थानलक्षण-
विदेहकैवल्यं तदेवायनं स्वरूपं यस्य सोऽयमादिनारायणः तं स्वाङ्गदृष्ट्या
मूर्तिमदवस्थितम्

“अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥”

इति स्मृतेः । तसुपसमेत्य दण्डवत् प्रणम्य पप्रच्छ । किमिति भगवन्निति ।
सर्वं यथावत् श्रुतम् । परमहंसपरिव्राजकलक्षणं यथावत् वेदितुमिच्छामि ।
तत्कृतप्रश्नमङ्गीकृत्य स होवाच भगवानादिनारायणः ॥ १ ॥

अधिकारिनिष्पत्तिम्

सद्गुरुसमीपे सकलविद्यापरिश्रमज्ञो भूत्वा विद्वान्सर्वमैहिका-
मुष्मिकसुखश्रमं ज्ञात्वैषणात्रयवासनात्रयममत्वाहंकारादिकं वमनान्न-
मिव हेयसुपगम्य मोक्षमागैकसाधनो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवे-
द्धृहाद्वन्नी मूत्वा प्रवर्जेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जेद्धृहाद्वा-
वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्तातको
वोत्सन्नाम्निरनन्तिको वा यदहरेव विरजेतदहरेव प्रवर्जेत् इति
सर्वसंसारेषु विरक्तो ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा पितरं मातरं
कलत्रमासवन्धुर्वर्गं तदभावे शिष्यं सहवासिनं वानुमोदयित्वा तद्वैके
प्राजापत्यामेवेष्ठि कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । आग्नेय्यामेव
कुर्यात् । अग्निर्हि प्राणः । प्राणमेवैतया करोति । त्रैघातवीयामेव
कुर्यात् । एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति ।

अयं ते योनिर्कृत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिष्ठेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमैवैतदाह ।

ग्रामाच्छ्रौत्रियागरादग्निमाहृत्य स्वविद्युक्तक्रमेण पूर्ववदग्नि-
माजिष्ठेत् । यद्यातुरो वाग्नि न विन्देदप्सु जुहुयात् । आपो वै
सर्वा देवताः, सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्भूत्य
प्राश्नीयात्साज्यं हविरनामयम् । एष विविर्वराध्वाने वानाशके
वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । यद्यातुरः स्थान्मनसा
वाचा वा संन्यसेत् । एष पन्थाः ॥ २ ॥

तत्कृतप्रश्नेष्वादौ परिब्रजनाधिकारिणं निरूपयति—सदिति । न कदापि संसारमण्डले मुखलेशोऽस्तीत्यवगम्य दाराद्येषणात्रयदेहादि-
वासनात्रयदारादौ शरीरे च रूढमूलं ममत्वाहंकारादिकं वमनान्नमिव
हेयमुपगम्य स्वातिरिक्तस्तत्प्रभममोक्षमागैकसाधनो ब्रह्मचर्ये समाप्त्य
गृही भवेत् । जावालोपनिषद्युक्तार्थमेतत् । यदि सर्वसंसारेषु विरक्तो
भवति तदा ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा आदौ पित्राद्यनुमोदनं कृत्वा
संन्यसेदिल्याह—पितरमिति । अनुमोदयित्वा प्रब्रजेदिल्यर्थः । यदि
स्वयमाहिताग्निस्तदा चरमेष्ट्यादिकर्मसमाप्तिः कार्येत्यत्र—तद्वैक इति । तद्वैक
इत्यादि जावालोपनिषदि पदशो व्याख्यातम् ॥ २ ॥

निरामयस्य संन्यासः

स्वस्थः क्रमेणैव चेदात्मश्राद्धं विरजाहोमं कृत्वा,
अग्निमात्मन्यारोप्य, लौकिकैवदिकसामर्थ्यं स्वचतुर्दशकरणप्रवृत्तिं

च पुत्रे समारोप्य तदभावे शिष्ये वा तदभावे स्वात्मन्येव वा,
 ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वमित्यभिमन्त्र्य ब्रह्माभावनया ध्यात्वा, सावित्री-
 प्रवेशपूर्वकमप्सु सर्वविद्यार्थस्वरूपां ब्राह्मण्याधारां वेदमातरं
 क्रमाद्याहृतिषु त्रिषु प्रविलाप्य, व्याहृतित्रयमकारोकारमकारेषु
 प्रविलाप्य, तत्सावधानेनापः प्राश्य, प्रणवेन शिखामुत्कृष्य,
 यज्ञोपवीतं छित्त्वा, वस्त्रमपि भूमौ वाप्सु वा विसृज्य, ओं भूः
 स्वाहा ओं सुवः स्वाहा ओं सुवः स्वाहेत्यनेन जातरूपधरो
 भूत्वा, स्वरूपं ध्यायन्, पुनः पृथक्प्रणवव्याहृतिपूर्वकं मनसा
 वचसापि संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं भयेति मन्द्रमध्यम-
 तारध्वनिभित्तिवारत्रिगुणीकृतपैषोच्चारणं कृत्वा, प्रणवैकध्यान-
 परायणः सच्चभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यूर्ध्वबाहुभूत्वा, ब्रह्माह-
 मस्मीति तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थस्वरूपानुसंधानं कुर्वन्नुदीर्चीं दिशं
 गच्छेज्जातरूपधरश्चरेत् । एष संन्यासः ॥

तदधिकारी न भवेद्यदि, गृहस्थप्रार्थनापूर्वकमभयं सर्वभूतेभ्यो
 मत्तः सर्वं प्रवर्तते सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि
 वार्त्रद्वः शर्म मे भव यत्पापं तत्त्विवारयेत्यनेन मन्त्रेण प्रणवपूर्वकं
 सलक्षणं वैणवं दण्डं कटिसूत्रं कौपीनं कमण्डलुं विवर्णवस्त्रमेकं
 परिगृह्य, सदूरुमुपगम्य नत्वा, गुरुमुखातत्त्वमसीति महावाक्यं
 प्रणवपूर्वकमुपलभ्य, अथ जीर्णवस्त्रवल्कलाजिनं धृत्वा, अथ
 जलावतरणमूर्धुगमनमेकभिक्षां परित्यन्य, त्रिकालस्तानमाचरन्,
 वेदान्तश्रवणपूर्वकं प्रणवानुष्ठानं कुर्वन्, ब्रह्मागें सम्यक्संपन्नः,

स्वाभिमतमात्मनि गोपयित्वा, निर्ममोऽध्यात्मनिष्ठः, कामक्रोधलोभ-
मोहमदमात्सर्यदम्भदर्पाहंकारासूयागवेच्छाद्वेषहर्षमिष्ममत्वादीश्च हि-
त्वा, ज्ञानवैराग्ययुक्तो वित्तखीपराङ्मुखः शुद्धमानसः सर्वोपनिषद्-
र्थमालोच्य, ब्रह्मचर्यापरिग्रहाहिंसासत्यं यज्ञेन रक्षजितेन्द्रियो,
बहिरन्तःस्तेहवर्जितः, शरीरसंधारणार्थं चतुर्षु वर्णेष्वभिशस्तपतित-
वर्जितेषु पशुरद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति । सर्वेषु कालेषु
लाभालाभौ समौ भूत्वा, करपात्रमाधूकरेणात्ममथन्, मेदोवृद्धि-
मकुर्वन् कृशी भूत्वा, ब्रह्माहमस्मीति भावयन्, गुर्वर्थं ग्रामसुपेत्य,
ध्रुवशीलोऽष्टौ मास्येकाकी चेरेत्, द्वावेवाचेरेत् ॥

यदालंबुद्धिर्भवेत्तदा कुटीचको वा बहूदको वा हंसो वा
परमहंसो वा तत्त्वमन्त्रपूर्वकं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं कमण्डलं
सर्वमप्सु विस्त्रियाथ जातरूपधरश्चेरेत् । ग्रामैकरात्रं तीर्थे त्रिरात्रं
पट्टने पञ्चरात्रं क्षेत्रे सतरात्रमनिकेतः स्थिरमतिरनन्त्रिसेवी निर्विकारो
नियमानियमसुत्सृज्य प्राणसंधारणार्थमयमेव लाभालाभौ समौ
भूत्वा गोवृत्त्या भैक्षमाचरञ्जुदकस्थलकमण्डलुरबाधकरहस्यस्थलवासो
न पुनर्लभालाभरतः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः सर्वत्र भूतलशयनः
क्षौरकर्मपरित्यक्तो मुक्तचातुर्मास्यत्रतनियमः शुक्लच्यानपरायणोऽर्थस्त्री-
पुरपराङ्मुखोऽनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवदाचरञ्जव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो दि-
वानक्तसमत्वेनास्वगः स्वरूपानुसंधानब्रह्मप्रणवध्यानमागेणावहितः
संन्यासेन देहत्यागं करोति परमहंसपरिवाजको भवति ॥ ३ ॥

यदि निरामयः संन्यस्तुमिच्छति तदा नारदपरिव्राजकोपनिषच्चतुर्थो-
पदेशोक्तरीया सर्वमाचेरेदित्याह—स्वस्थ इति । पुत्रे समारोप्य तदभावे
शिष्ये वा पुत्रादेः पित्रादिस्वत्वाधिकारत्वात् तदभावे स्वात्मन्येव वा
समारोपयेत् उपसंहरेदित्यर्थः । वेदमातरं क्रमात् भूरादिव्याहृतिषु त्रिषु
प्रविलाप्य । प्रणवपूर्वकं सलक्षणं सत्वचं समपर्वकं पुण्यस्थलसमुद्भूतं
नानाकल्पशोभितं इत्यादिसंन्यासोपनिषदुक्तप्रकारेण वैष्णवं दण्डमित्यादि ।
अथ हस्ताभ्यां जलावतरणं संकल्पेन उर्ध्वगमनं मनोराज्यं एकमिक्षां
परित्यज्येति । ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति प्रबोध एव
ब्रह्मार्गः तत्र संपन्नो भूत्वा परमसिद्धान्तमात्मन्येव गोपयित्वा स्वात्मनिष्ठो
भूत्वा कादाचित्कप्रसक्तकामक्रोधेयादि । ब्राह्मणप्रविभक्तचतुर्षु वर्णेषु
अभिशस्तपतितवर्जितेषु पशुः इव अद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय
भवति । “यो ब्रह्माणं निदधाति पूर्वम्” इति श्रुत्यनुरोधेन गुरुर्विष्णुः “नैवेद्यार्थं
महाविष्णोः स्वादु माधुकरं शुचि” इति स्मृत्यनुरोधेन गुरुर्वर्थं ग्रामसुपेत्य
ध्रुवशीलः अचलस्वभावोऽपि अष्टौ मास्येकाकी चरेहूवेवाचरेत् यदि
श्रवणध्यानाधिकारी न भवति तदा चातुर्मास्य एकत्रासनं शिष्टमासे ग्रामैकरात्रं
इत्याद्युक्तरीत्याटनं एतदद्युमेव यतिभिराचरणीयमित्यर्थः । यदा कुटीचकाद्याश्रमे
अलंबुद्धिर्भवेत् । “पांत्रे पतितमश्चीयात्तत्र किञ्चिन्न हि स्मरेत्” इति स्मृतेः ।
कृत्स्नेयमुपनिषत् नारदपरिव्राजकोपनिषद्व्याख्यानेन प्रायशो व्याख्यातेति
मन्तव्या ॥ ३ ॥

ब्रह्मप्रणवस्वरूपजिज्ञासा

भगवन् ब्रह्मप्रणवः कीदृशा इति ब्रह्मा पृच्छति । स होवाच
नारायणः । ब्रह्मप्रणवः षोडशमात्रात्मकः सोऽवस्थाचतुष्टयचतुष्टय-
गोचरः । जाग्रदवस्थायां जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्ना-
दिचतस्रोऽवस्थाः सुषुप्तौ सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवन्थास्तुरीये तुरीयादि-

चतस्रोऽवस्था भवन्तीति । व्यष्टिजाग्रदवस्थायां विश्वस्य चातुर्विध्यं विश्वविश्वो विश्वतैजसो विश्वप्राज्ञो विश्वतुरीय इति । व्यष्टिस्वप्नावस्थायां तैजसस्य चातुर्विध्यं तैजसविश्वस्तैजसतैजसस्तैजसप्राज्ञस्तैजसतुरीय इति । सुषुप्त्यवस्थायां प्राज्ञस्य चातुर्विध्यं प्राज्ञविश्वः प्राज्ञतैजसः प्राज्ञप्राज्ञः प्राज्ञतुरीय इति । तुरीयावस्थायां तुरीयस्य चातुर्विध्यं तुरीयविश्वस्तुरीयतैजसस्तुरीयप्राज्ञः । एते क्रमेण षोडशमात्रारूढाः । अकारे जाग्रद्विश्व उकारे जाग्रत्तैजसो मकारे जाग्रत्प्राज्ञ अर्धमात्रायां जाग्रत्तुरीयो बिन्दौ स्वप्नविश्वो नादे स्वप्नतैजसः कलायां स्वप्नप्राज्ञः कलातीते स्वप्नतुरीयः शान्तौ सुषुप्तविश्वः शान्त्यतीते सुषुप्ततैजस उन्मन्यां सुषुप्तप्राज्ञो मनोन्मन्यां सुषुप्ततुरीयः पुर्या तुरीयविश्वो मध्यमायां तुरीयतैजसः पश्यन्त्यां तुरीयप्राज्ञः परायां तुर्यतुरीयः । जाग्रन्मात्राचतुष्टयमकारांशं स्वप्नमात्राचतुष्टयमुकारांशं सुषुप्तिमात्राचतुष्टयं मकारांशं तुरीयमात्राचतुष्टयमर्धमात्रांशम् । अयमेव ब्रह्मप्रणवः । स परमहंसतुरीयातीतावधूतरूपास्यः । तेनैव ब्रह्म प्रकाशते । विदेहमुक्तिः ॥ ४ ॥

ब्रह्मप्रणवध्यानमार्गेणेति प्रश्नबीजमवष्टभ्य ब्रह्मप्रणवेयत्तामवगन्तुं ब्रह्मणा पृष्ठः प्रश्नोत्तरं भगवानाहेत्याह—भगवन्निति । स होवाच नारायणः । किं तत् इत्यत्र—ब्रह्मप्रणव इति । तत् कथं इत्यत्र—जाग्रदवस्थायां जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः जाग्रजाग्रदित्यादि । स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः सुषुप्तिजाग्रदित्यादि । तुरीये तुरीयादिचतस्रोऽवस्था भवन्तीति तुर्यजाग्रदित्यादि । व्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रजाग्रदादिषोडशावस्थासु व्यष्टिजाग्रजाग्रदादिपञ्चदशावस्थारूढा विश्वविश्वादितुर्यप्राज्ञान्ताः

इत्याह—व्यष्टिजाग्रदवस्थायामिति । तथा व्यष्टिस्वप्रावस्थायामिति । तथा व्यष्टिसुषुप्त्यवस्थायामिति । तथा तुरीयावस्थायां तुरीयस्य चातुर्विध्यं इत्यत्र तुरीयविश्वः तुरीयतैजसः तुरीयप्राज्ञः इति त्रैविध्यं ज्ञेयम् । सविशेषनिर्विशेषावेकीकृत्य चातुर्विध्योक्तिः सविशेषप्रपञ्चापहवसिद्धं निर्विशेषं तुर्यतुरीयमिति पृथक् ज्ञातुं युक्तवात् तथा समष्टिजाग्रजाग्रदादितुर्यस्वापान्त-पञ्चदशावस्थारूढा विराङ्गिवराण्डादितुर्यबीजान्ताः तथा व्यष्टिसमष्ट्यैक्यसिद्धजाग्र-जाग्रदादिपञ्चदशावस्थारूढा ओत्रोत्राद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्ताः जाग्रजाग्रदाद्य-विकल्पान्तविकल्पा यत्रापहवं भजन्ति तदविकल्पाविकल्पं तुर्यतुरीयमिति ज्ञेयम् । एतदर्थस्य ब्रह्मप्रणवदीपिकायां सम्यक् प्रपञ्चितत्वात् उक्तविकल्पाः एते क्रमेण षोडशमात्रारूढाः तत् कथं इत्यत्र—अकारे जाग्रद्विश्व इत्यादि । जाग्रन्मात्राचतुष्ट्यमकारांशं विद्वीति शेषः । तथा स्वप्रमात्राचतुष्ट्य-मुकारांशं सुषुप्तिमात्राचतुष्ट्यं मकारांशं तुरीयमात्राचतुष्ट्यमध्यमात्रांशं जानीहीत्यर्थः । यत एवमतो व्यष्टिसमष्टिदुभ्यैक्यसिद्धजाग्रजाग्रदादितुर्यस्वा-पान्तकलनारोपापवादाधारविश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्ताः प्रणवविकारा इत्यत्र “सर्ववाच्यवस्तु प्रणवात्मकम्” इति श्रुतेः । जाग्रजाग्रदादिचतुष्ट्यपञ्चदशकलना यत्रापहवतां भजति यत्तदपहवसिद्धं तुरीयतुरीयं तत्त्विष्ठतियोगिकतया स्वमात्र-मवशिष्यते एवमर्थो यत्र अवगम्यते अयमेव ब्रह्मप्रणवः । स परमहंस-तुरीयातीतावधूतैरूपास्यः ब्रह्मप्रणवज्ञानेन मामियत्र तेनैव ब्रह्म स्वाव-शेषतया प्रकाशते यः प्रबोधो निष्ठियोगिकतुर्यतुर्यमात्रगोचरः तेनैव ब्रह्ममात्रप्रबोधेन ब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणविदेहमुक्तिः भवतीति प्रकरणार्थः ॥ ४ ॥

अयज्ञोपवीतिनो ब्राह्मणत्वम्

भगवन् कथमयज्ञोपवीत्यशिखी सर्वकर्मपरित्यक्तः कथं ब्रह्म-

निष्ठापरः कथं ब्राह्मण इति ब्रह्मा पृच्छति । स होवाच विष्णुः ।

भो भोऽर्भक यस्यास्त्यद्वैतमात्मज्ञानं तदेव यज्ञोपवीतम् । तस्य

ध्याननिष्ठैव शिखा । तत्कर्म सपवित्रम् । स सर्वकर्मकृतस ब्राह्मणः
स ब्रह्मनिष्ठापारः स देवः स क्रिष्णः स तपस्वी स श्रेष्ठः स एव
सर्वज्ञेष्ठः स एवाहं विद्धि । लोके परमहंसपरिव्राजको दुर्लभतरः ।
यद्येकोऽस्ति स एव नित्यपूतः स एव वेदपुरुषः । महापुरुषो
यस्तच्चित्तं मर्येवावतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः । स एव
नित्यतृप्तः स शीतोष्णसुखदुःखमानावमानवर्जितः स निन्दामर्ष-
सहिष्णुः स षड्भूर्मिवर्जितः षड्भावविकारशून्यः स ज्येष्ठान्येष्टव्यव-
धानरहितः स स्वव्यतिरेकेण नान्यद्रष्टा, आशाम्बरो न नमस्कारो
न स्वाहाकारो न स्वधाकारश्च न विसर्जनपरो निन्दास्तुतिव्यतिरिक्तो
न मन्त्रतन्त्रोपासको देवान्तरध्यानशून्यो लक्ष्यालक्ष्यनिवर्तकः सर्वोप-
रतः सच्चिदानन्दाद्वयचिद्ग्रन्थः संपूर्णानन्दैकबोधो ब्रह्मेवाहमस्मीत्य-
नवरतं ब्रह्मप्रणवानुसंधानेन यः कृतकृत्यो भवति स परमहंसपरि-
व्राडित्युपनिषत् ॥

ब्रह्मप्रणवस्य परमहंसाद्यधिकारत्वात् परमहंसादेः सर्वत्र ब्राह्मणत्वं
श्रूयते यः संन्यासी स परमहंसः सोऽवधूतः स ब्राह्मणः इति प्रसिद्धिस्तु
शिखायज्ञोपवीतविशिष्टकर्मठानामेव ब्राह्मणत्वमिति तद्विरलस्य यतेः कथं
ब्राह्मण्यं इति ब्रह्मा भगवन्तं पृच्छतीत्याह—भगवन्निति । प्रश्नोत्तरं स
होवाच विष्णुः । ईदृशो मद्भावापन्नो लोके परमहंसपरिव्राजको दुर्लभतरः ।
स एव नित्यतृप्तः मद्भावापत्तेऽर्नित्यतृप्तिप्रापकत्वात् । स शीतोष्णसुखदुः-
खमानावमानवर्जितः देहादावात्मात्मीयाभिमानवैकल्यात् स षड्भूर्मिवर्जितः
अशानायाद्यतीतत्वात् । षड्भावविकारशून्यः भावषट्कास्पदस्थूलदेहवैकल्यात् ।
स ज्येष्ठान्येष्टव्यवधानरहितः “यो न स्वरूपज्ञः स ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठः”

इति श्रुतेः । स स्वव्यतिरेकेण नान्यद्रष्टा द्रष्टव्यान्यस्य मृग्यत्वात् । विसर्जनीयाभावात् न विसर्जनपरः । न मन्त्रतन्त्रोपासको देवान्तरध्यानशून्यः मन्त्रतन्त्रदेवोपासनाभिः भवितव्यार्थाभावात् लक्ष्यालक्ष्यनिवर्तकः लक्षणया बोधितं लक्ष्यं तद्विपरीतमलक्ष्यं वाच्यं स्वातिरेकेण तदुभयं नास्ति अहमेवेदं सर्वं इति निवर्तकः । ब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्यस्वमात्रमित्यनुसन्धानतो विद्वान् तुर्यतुर्यरूपेणावशिष्यते विदेहसुको भवतीत्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः प्रकृतोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ।

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्व्ययोगिना ।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्या लिखिता तुर्यतुर्यगा ।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्याग्रन्थजातं शतं सृतम् ॥

इति श्रीमदीशायशेत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे षट्प्रष्ठिसंख्यापूरकं
परमहंसपरिवाजकोपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

परमहंसोपनिषत्

पूर्णमदः—इति शान्तिः ॥

परमहंसपरित्राजकानां मार्गः

ॐ । अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गस्तेषां का-
स्थितिरिति नारदो भगवन्तसुपसमेत्योवाच । तं भगवानाह ।
योऽयं परमहंसमार्गो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यो यद्येको
भवति स एव नित्यपूतः स एव वेदपुरुष इति विदुषो मन्यन्ते
महापुरुषो यच्चित्तं तत्सदा मस्येवावतिष्ठते तस्मादहं च तस्मिन्वे-
वावस्थीयते असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबन्धवादीञ्छखायज्ञोपवीतं स्वा-
ध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्ड-
माच्छादनं च स्वशरीरोपमोगार्थाय लोकस्येवोपकारार्थाय च परि-
ग्रहेत् । तच्च न मुख्योऽस्ति । को मुख्य इति चेदयं मुख्यः ॥ १ ॥

परमहंसोपनिषद्देव्यापारसुखाकृति ।

त्रैपदश्रीरामतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये ॥

इह खलु परमहंसोपनिषदः शुक्ल्यजुर्वेदप्रविभक्तत्वादीशावस्यादिव -
दुपोद्घातादिकं चिन्तयम् । नारदभगवत्प्रश्नप्रतिवचनस्तु पैयमाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था ।

योग्याधिकारिण उपलभ्य तेषां निःश्रेयसायाख्यायिकाकरेण प्रवृत्ता—अथेत्यादिना । अथ स्वकृतभक्तिशुद्धातपोभिः भगवत्सन्निध्यानन्तरं देवर्षिरिति विवृत्यातो नारदो मुनिर्यत्र षड्गुणैर्शर्यसम्पत्तिः पर्यवसन्ना तं भगवन्तं विनयेनोपसमेत्योवाच । किमिति योगिनां परमहंसपरिव्राजकानां मार्गः पन्थाः कोऽयं कीदृशः तेषां स्थितिः कीदृशी इति नारदेन पृष्ठे भगवान् हरिः तं प्रत्येवमाह—तमिति । तमेवं पृष्ठवन्तं नारदं प्रति भगवान् हरिरेवमाह किं तदिति । यथोक्ताचारविशिष्ट-कुटीचकबृद्धकहंसानां मार्ग एव दुर्लभो लोके तावत्तोऽपि परमहंसमार्गो दुर्लभतरः । दुर्लभतरार्थं श्रुतिः स्वयमेवाह—न तु बाहुल्य इति । यदि कदाचित् एतादृशं एको भवति तदा स एव परमहंसः । नियपूते विशुद्धात्मनि स्वे महिन्नि तिष्ठतीति नियपूतस्थः स एव वेदपुरुषो वेदार्थः परमात्मेति विदुषो ब्रह्मविद्वरीयांसो मन्यन्ते । अत एव परमहंसो महापुरुषो भवति यस्य महापुरुषस्य चित्तं मध्येव नारथणे तदाकाराकारित्याऽवतिष्ठते यस्मादेवं तस्मादहं च तस्मिन्नेवावस्थीयते । परमात्मनि प्रत्यक्प्रतीचि परमात्मेति प्रत्यगभेदेनासाववस्थितः सन् स्वीयतया भातपुत्रमित्रकलत्रबन्धवादीन् वहिर्लक्ष्यमाणशिखां यज्ञोपवीतं च स्वाधीतस्वाध्यायवेदजातं च तद्विहित-सर्वकर्मण्ययं संन्यस्य स्वाज्ञदशायां स्वावासधिया यद्वातं तच्चतुर्दशभुवनालंकृत-ब्रह्माण्डं च स्वातिरिक्तधिया हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनं नियकमोपयोगि-भिक्षाचारादिवस्त्राणि च परिग्रहेत् किमर्थं तत्परिग्रहः इत्यत्र स्वशरीरोपभोगार्थाय भोगार्थं शीतमदशकादिनिवृत्यर्थं लोकस्यैवोपकारार्थाय च लोकोन्मार्गनिरासनाय कौपीनादिकं परिग्रहेदित्यर्थः । कौपीनादिपरिग्रहे एवास्य मुख्यः इत्यत आह—तच्च न मुख्योऽस्तीति । कौपीनादिपरिग्रहो न हि परमहंसानां मुख्योऽस्ति । तर्हि तेषां कोऽयं मुख्यः इति चेत् कौपीनादियाग एव मुख्यः इत्याह—अयं मुख्य इति ॥ १ ॥

परमहंसपरिव्राजकानां स्थितिः

न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं न चाच्छादनं चरति परमहंसो
न शीतं न चोषणं न सुखं न दुःखं न मानावमानं इति । षड्गुर्मि-

वर्जितो निन्दागर्वमत्सरदम्भदेयेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोह-
हर्षसूयाहंकारादीश्व हित्वा स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते, यतस्तद्वपुर-
पञ्चस्तसंशयमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तस्तन्नित्य-
बोधस्तत्स्वयमेवावस्थितिस्तं शान्तमचलमद्वयानन्दचिद्घन एवास्मि,
तदेव मम परमं धाम तदेव शिखा तदेवोपवीतं च, परमात्मात्मनो-
रेकत्वज्ञानेन तयोर्भेदं एव विभग्नः सा संध्या ॥ २ ॥

सर्वान्कामान्परित्यज्य अद्वैते परमे स्थितिः ।

ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ॥

काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।

तितिक्षा ज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ।

भिक्षामात्रेण यो जीवेत् स पापी यतिवृत्तिहा ॥

स याति नरकान्पोरान्महारौरवसंज्ञकान् ॥

इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंसः ॥ ३ ॥

आशाम्बरो न नमस्कारो न स्वाहाकारो न स्वधाकारो न
निन्दास्तुतिर्याद्विच्छिको भवेद्विक्षोः नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रं
न ध्यानं नोपासनं च । न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ् नापृथगर्हनं
सर्वं च अनिकेतस्थिरमतिरेव स भिक्षुस्सौवर्णादीनां नैव परि-
ग्रहेन्न लोकनं नावलोकनं च न च बाधकः क इति चेद्वाधकोऽस्त्येव ।
यस्माद्विक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत् स ब्रह्महा भवेत् । यस्माद्विक्षु-
र्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं चेत् स पौलकसो भवेत् । यस्माद्विक्षुर्हिरण्यं
रसेन ग्राह्यं चेत् स आत्महा भवेत् । तस्माद्विक्षुर्हिरण्यं रसेन

न दृष्टं च न स्पृष्टं च न ग्राह्यं च सर्वे कामाः मनोगता व्यावर्तन्ते ।
 दुःखे नोद्विद्धिः सुखे निःस्पृहः लागो रागे सर्वत्र शुभाशुभयोरन-
 भिस्तेहो न द्रेष्टि न मोदं च । सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते य
 आत्मन्येवावस्थीयते । तत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्वैवाहमस्मीति कृत-
 कृत्यो भवति । कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥ ४ ॥

न हि गार्हस्थ्योचितदण्डशिखायज्ञोपवीताच्छादनं परिगृह्य परमहंसः
 चरति न हि तस्य शीतोष्णमानावमानकलनाऽस्ति सेयं कलना देहनिष्ठा
 परमहंसस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावाखृद्वेन देहत्रयोपलक्षितस्वविद्यापदतत्कार्यविलक्षण-
 त्वात् अत एव षड्मिंवर्जितः अशनायापिपासाशोकमोहजरामरणानीति षड्मय-
 तद्रहितः परं निन्दागर्वः स्मयः धनविद्यादिविषयः हृषीपितटद्वकोयो मत्सरः
 दम्भो धर्मध्वजित्वं दर्पः स्वान्यत्रालक्ष्यबुद्धिः लब्धव्यविषयस्पृहा इच्छा
 स्वाहितकारिणी द्वेषः इष्टविषयजं सुखं अनिष्टविषयजं दुःखं इष्टवस्त्वभिलाषः
 कामः तत्कुण्ठनकारिणी क्रोधः स्वद्व्यव्यागानिच्छा लोभः अतस्मिस्तद्बुद्धिः
 मोहः स्वेष्टविषयागमजो हर्षः परश्रेयोऽसहिष्णुता असूया उद्गतवृत्तिरहंकारः
 आदिशब्देन स्वीयेषु ममकारादिः गृह्णते एतत्सर्वं स्वातिरिक्ताविद्या हित्वा यः
 स्वमात्रावस्थितिमीहते तददृष्ट्या स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतो यस्मात्
 ब्रह्मज्ञानात् अपध्वस्तसंशयमिथ्यज्ञानानां स्ववपुरेवं दृश्यते ताद्वशब्दस-
 विषयकज्ञानस्याविर्भावाय यो हेतुः प्रत्यक्त्वेन प्रतीचा प्रत्यगभिन्नब्रह्मावेन
 नित्यनिवृत्तस्वाज्ञानो यत् स्वाज्ञाननिवृत्यविकरणं तन्नियबोधः परमात्माऽयं
 नित्यबोधस्वरूपं तत् स्वयमेवावस्थितिः स्वमात्रावशेषतया स्थितिः मुक्तियो
 मुक्त इत्यभिहितः तं स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यशान्तनिष्ठतियोगिकपूर्णत्वात्
 अचलं आत्मानं अद्यानन्दचिद्ध्रुन एवास्मीति ज्ञात्वा यत् ज्ञानसमकालं
 स्वमात्रमवशिष्यते तदेव मम परमं धामस्वरूपं तदेव शिखा तदेवोपवीतं च
 केशाकारपासशिखातन्तुवच्छरीरविलक्षणत्वात् तस्य का सन्ध्या इत्यत आह—
 परमात्मेति । परमात्मात्मनोः प्रत्यक्परचितोः ब्रह्मैवाहं अहमेव ब्रह्म इत्येकत्व-

ज्ञानेन तयोर्भेदं एव विभग्मः तत्त्वभेदः तस्य स्वरूपत्वात् या जीव-
ब्रह्मैक्यस्थितिः सैव सन्ध्या—

“नोदैकैर्जायिते सन्ध्या न मन्त्रोच्चारणेन तु ।

सन्ध्यौ जीवात्मनोरैक्यं सा सन्ध्या सद्गिरुच्यते ॥”

इति स्मृतेः । इतर्थं स्वातिरिक्तसर्वान् कामान् परित्यज्य अपहृतं कृत्वा परमाहृते
स्थितिस्तद्वैषेणावस्थानं ज्ञानदण्डः स्वात्ममात्रावशेषतया येन धृतो भवति
स ह्येकदण्डी इत्युच्यते एवं पारमार्थिकसंन्यासिनं स्तुत्वा आभाससंन्यासिनं
दूषयति—काष्ठदण्डं इति । ज्ञानगन्धवैकल्येन येन काष्ठदण्डो धृतः स हि
सर्वाशी केवलोदरंभरी निर्विशेषज्ञानवर्जितो भवति किं च शीतोष्णादितितिक्षा-
पुरस्सरं सविशेषज्ञानतदितरविषयवैराग्यशमादिगुणवर्जितः स्वान्तर्बाह्यव्यापृतिः
सन् केवलभिक्षामात्रेण यो जीवेत् सोऽयं पापी पापकृत्तमो भूत्वा
सदृत्यतीनामपि वृत्तिहा भवेत् सत्सन्यासिनोऽपि लोकाः संन्यास्याभासान्
मत्वा दृष्ट्वा उपेक्षां कुर्यात् तदेषेणायामाभासयतिः महारौरवसंज्ञकान् नरकान्
याति इदं पारमार्थिकाभाससंन्यासिनोरन्तरं ज्ञात्वा आशाम्बरो दिग्म्बरः
न नमस्कारः ज्येष्ठकनिष्ठकलनावैरत्यात् न स्वाहाकारो न स्वधाकारो
देवपैत्र्यकर्मसामान्यस्य लक्ष्यत्वात् न निन्दास्तुतिः निन्दनीयस्तुत्यगुणवैरल्प्यात्
यादृच्छिको भवेत् देहधारणमात्रेतरप्रवृत्तिशून्यो भवेत् हि यादृच्छिकः इत्यत्र
यथेच्छाचरणं विदीयते यथेच्छाचरणस्य इच्छापूर्वकत्वेन पतनमेव स्यादित्यत्र
ज्ञानवैराग्यसंपन्नस्य स्वस्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्वत्राचारप्रसक्तिः “तदाचारव-
शात्तत्त्वोक्तप्राप्तिः” इति श्रुतेः । एवं देहमात्रधारणेतरप्रवृत्तिनिवृत्तिशून्यस्य भिक्षोः
न हि स्वान्यत्रावाहनं विसर्जनं मन्त्रध्यानं उपासनं लक्ष्यमलक्ष्यादिकं वा
अस्तीत्याह—भिक्षोरिति । उक्तविशेषणविशिष्टस्य भिक्षोः न हि पृथक्त्वेन
अपृथक्त्वेन वा त्वमहं तच्छब्दगोचरं सर्वं स्वातिरिक्तं वस्त्वस्ति यदि व्यावहारि-
कत्वेन प्रातिभासिकत्वेनास्तीति भ्रान्तिस्तदा अनिकेतस्थिरमंतिः व्याविद्वात्मी-
यनिकेतनाभिमतिः स्वदेहे तदन्यत्र वा अहंकारममकारविरल एव भूत्वा यो वर्तते
स भिक्षुः सौवर्णीदीनां नैव परिग्रहेत् न लोकनं नावलोकनं च न च बाधकः

कः इति चेत् सुवर्णादिपरिग्रहनिमित्ताभावात्तन्निमित्तमस्तीति स्वीकृत्य न हि सुवर्णाद्यालोकनं वा न हि कदाऽपि कुर्यात् एवं कृते वाधकः कः इति चेत् वाधकोऽस्त्येव तत् कथं यस्मादुपभोगनिमित्तात् भिक्षुः भिक्षुणा हिरण्यं कनकरत्नादिरसेन प्रेम्णा दृष्टं चेत् स ब्रह्महा भवेत् यस्मादित्यादि समानं यदि तद्रसेन स्पृष्टं तदाऽयं पौल्कसर्वमकारो भवेत् यदि ग्राह्यं गृहीतं तदा सोऽयमात्महा भवेत् तस्मात् भिक्षुः हिरण्यं रसेन न दृष्टं च न स्पृष्टं च न ग्राह्यं च रसेन सुवर्णरत्नादिर्दशनं स्पर्शनं ग्रहणं वा न कदापि कुर्यात् पथिगततृणवद्रागं विना दर्शनं न दोषाय भवति स्पर्शनग्रहणयोः सद्यतेरप्रसक्तत्वात् “मा गृधः कस्य स्वद्वन्नम्” इति श्रुत्यनुरोधेन सुवर्णाद्यनिच्छोः परमहंसस्य स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तमनोगताः मनसि विकल्पिताः सर्वे कामाः स्वज्ञदृष्ट्या व्यावर्तन्ते भिथ्यात्मतया निवर्तन्ते यत एवमतः परमहंसः दुःखप्रारब्धोदयेऽपि नोद्विग्मो भवति तथा सुखप्रारब्धोदयेऽपि तत्र निःस्पृहो भवति रागद्वेषप्रसङ्गेऽपि तत्त्यागो भवति सर्वत्र स्वातिरिक्तनिवृत्तिमार्गः शुभं प्रवृत्तिमार्गोऽशुभं तयोरनभिस्नेहः प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गपराङ्मुखः प्रवृत्तिमार्गे न द्वेष्टि निवृत्तिमार्गे न मोदं चानुभवति सर्वेषां ज्ञानकर्मन्दियाणां चशब्दादन्तःकरणस्य च गति-स्तत्तद्विषयग्रहणशक्तिर्यत्रात्मन्येवोपरमते स्वात्ममात्रावशेषतया अवस्थीयते तदधिकरणत्वेन योऽवशिष्यते सोऽयं तत्पूर्णानन्दैकबोधः “कार्यकारणां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते” इति श्रुतेः । यत्पूर्णबोधत्वेनावशिष्टं तद्ब्रह्मवाहमस्मीति तद्ब्रह्म स्वमात्रमिति ज्ञानसमकालं कृतकृत्यो विदेहमुक्तो भवति । आवृत्तिः आदरार्था । इत्युपनिषदिति प्रकृतोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

परमहंसोपनिषद्ब्राह्म्येयं लिखिता स्फुटम् ।

परमहंसोपनिषद्ब्राह्म्याग्रन्थः शतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशायश्वेतरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे एकोनविंशतिसङ्ख्यापूरकं

परमहंसोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

ब्रह्मोपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

चतुष्पाद्रहम्

^१ अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति नाभि-
र्हदयं कण्ठं मूर्धा च । तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति, जागरिते
ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरम् । स आदित्यो
विष्णुश्चेष्वरश्च स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्विदितम् ॥१॥

^१ व्रेडरमहाशयमुद्रितसंन्यासोपनिषत्कोशे इदमधिकं दृश्यते उपक्रमे—“ शौनको ह
वै महाशालोडज्ञिरसं भगवन्तं पिप्पलादं पप्रच्छ । दिव्ये ब्रह्मपुरे संप्रतिष्ठिता भवन्ति ।
कथं सूजन्ति । कथैष महिमा बभूव । यो ह्यैष महिमा बभूव क एषः । तस्मै स
होवाच ब्रह्मविद्यां वरिष्ठाम् । प्राणो ह्यैष आत्मा । आत्मनो महिमा बभूव । देवानामायुः
स, देवानां निधत्तमनिधनं, दिव्ये ब्रह्मपुरे विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं यद्ब्रह्म विभाति । स
नियन्त्रिति मधुकरराज[मक्षीकावत् । यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्कामन्तं सर्वा एवोत्काम-
न्ते तथैवैनमुत्कामन्ते ते सर्वे देवा अनूत्कामन्ते । स सुजत्याकर्षति] माक्षीकावत् ।
यथा माक्षीकैकेन तन्तुना जालं विक्षिपति तेनापकर्षति तथैवैष प्राणो यदायाति संसुष्टमा-
कृष्य । प्राणदेवतास्ताः सर्वा नाड्यः सुष्वपे श्येनाकाशवत् । यथा खं इयेन आश्रित्य याति
स्वमालयमेवं सुषुप्तभूते । यथैवैष देवदत्तो यद्यथापि ताङ्गमानो न वेत्येवमिश्यपूर्तैः शुभाशुभैर्न
लिप्यते । यथा हृकूमारो निष्काम आनन्दमुपयाति तथैवैष देवदत्तः स्वप्र आनन्दमभियाति ।
वेद एष परं ज्योतिः । ज्योतिष्कामो ज्योतिरानन्दयते । भूयस्तेनव स्वप्राय गच्छति

यद्ब्रह्मोपनिषद्ब्रह्मत्तविस्मुलिङ्गि^१ हृदुज्ज्वलम् ।
त्रैपदानन्दसाम्राज्यं कलये तत् स्वमात्रतः ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतब्रह्मशाखायां यत्काण्डत्रयं प्रकाशितं तत्र सकामस्य केवलकर्मकाण्डानुष्ठानतो धूमादिमार्गेण पुनराप्तिमन्दलोकाप्तिरभिहिता निष्कामस्य तु कर्मोपासनाकाण्डार्थसमुच्चयानुष्ठानादर्चिरादिमार्गेणापुनरावृत्तिमद्ब्रह्मलोकाप्तिस्त्र तन्मुखासादितब्रह्मज्ञानतस्तत्रत्योपाधिग्रलयसमकालं तेन सह तद्वावापत्तिः केषां चित्तशुद्धयाधिक्यान्मार्गद्वयेऽपि विकृतिजायते तेषां इटिति निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रावगतये ज्ञानकाण्डात्मिकेयं ब्रह्मोपनिषद् प्रवृत्ता उपनिषूर्वकस्य ^२घटद्वयातोरथनुगमात् मुमुक्षोः स्वाज्ञानविशारणपूर्वकं निष्प्रतियोगिक-ब्रह्मात्रगमकत्वादिति ब्रह्मविद्योपनिषद् । तादथर्येन ग्रन्थोऽप्युपनिषद् । एवमुक्तलक्षणब्रह्मोपनिषदेऽल्पप्रन्थतो विवरणमारम्भते—अथेति । अथ यथोक्त-ब्रह्मविद्यासाधनसंपत्यनन्तरं मुमुक्षोः स्वातिरिक्ताखट्टबुद्धित्वेन निष्प्रतियोगिक-ब्रह्मात्रोपदेशानर्हत्वात् तन्मात्रब्रह्मयारोहाय सोपायब्रह्मविद्या वक्तव्येति परमदयावती श्रुतिः यतः प्रवृत्ता अतो ब्रह्मोपलब्धिस्थानकल्पना युज्यते यः “पूर्णमेवावशिष्यते” इति, “पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः” इति च श्रुतिसिद्धः पुरुषोऽवशिष्यते तस्यास्य पुरुषस्य परमात्मन उपलब्धिस्थानानि चत्वारि भवन्ति तानि कानि किं देशान्तरे वर्तन्ते इत्याकांक्षायां स्वशरीरे तानि वर्तन्ते इत्याह—नाभिरिति । चकारादक्षिणाक्ष्यादिस्थानान्तरमस्तीति द्योत्यते । तत्र कीदृशं ब्रह्म इत्यत आह—तत्र चतुष्पादं ब्रह्म जलौकावत् । यथा जलौकाग्रमग्रं नयत्यात्मानम्, नयति परम्, संवयत्यपरम्, नापरं त्यजति स जाग्रदभिधीयते । यथैवैष कपालाष्टकं संनयति । य एव स्तन इवावलम्बत एष देवयोनिर्यत्र जाग्रति शुभाशुभमनिरुक्तमस्य देवस्य स संप्रसादोऽन्तर्यामी खगः कर्कटकः पुष्करः पुरुषः प्राणो हंसः परापरं ब्रह्मात्मा देवता वेदयति । य एवं वेद स परं ब्रह्मधाम क्षेत्रमुपैति ॥ ।

^१ उ १. ‘विष्णुलिङ्गि’

^२ उ, उ १. ‘सद्वातोः’

विभातीति । चतुःस्थानाश्रयत्वाच्चतुष्पात् वस्तुतः तत्परिच्छेदशून्यं ब्रह्म विभातीर्थः । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तचतुष्पाद्वाह्य कीदृशां इत्यत आह—जागरित इति । यदा वाहेन्द्रियैः तदथोपलब्धिः जाग्रत् तत्र जागरिते ब्रह्मा नाभि-मण्डलमधिष्ठाय जाग्रत्कल्नां कल्यति स हि जगत्स्वष्टा चतुराननः यदा जाग्रत्प्रत्ययस्वमो दृश्यते तदा विष्णुर्हृदयमधिष्ठाय स्वमे तत्कल्नाकलितो भवति यदा जाग्रदादिव्यापृतिः विलीयते तदा स सुषुप्तिर्भवति तदानीं रुद्रः कण्ठम-धिष्ठाय स्वाज्ञविकलिपतजाग्रत्स्वमप्रपञ्चमुपसंहरति जाग्रदाद्यवस्थात्रयं यत्र विलीयते सेयं तुरीयावस्था तदानीं मूर्धानमधिष्ठाय यज्ञाग्रदादिकलनाभावाभावप्रकाशकं भवति तन्मूर्ध्नि संस्थितं तुरीयमुच्यते यद्यपि नेत्रकण्ठहृदयमूर्धसु जागरितादीनि वक्ष्यति तथाप्यत्र नाभ्यादीनामुक्तत्वादुपलब्ध्यर्थमेवं चिन्तनीयम् । यद्वा नाभ्यादियथक्रममुत्सृज्य नाभिनेत्रे समुच्चित्य जागरितजागरितं चिन्तयं स्वप्नस्थानं कण्ठं सुषुप्तिस्थानं हृदयं पूर्ववत् मूर्ध्नि संस्थितं तुरीयं यो मूर्धानमधिष्ठाय तुर्यात्मा भवति तस्मात् आदित्यादिः भिन्न इत्यत आह—स आदित्य इति । तदतिरेकेणादित्यादेरभावात् चकारात् तदतिरेकेण न किंचिदप्यस्तीति द्योल्यते तद्याथात्म्यं किं इत्यत आह—स्वयमिति ॥ १ ॥

परस्य ब्रह्मणः अक्षरत्वम्

यत्र लोका न लोका देवा न देवा वेदा न वेदा यज्ञा न यज्ञा
माता न माता पिता न पिता स्तुषा न स्तुषा चाण्डालो न चाण्डालः
पौल्कसो न पौल्कसः श्रमणो न श्रमणः तापसो न तापस एकमेव
तत् परं ब्रह्म विभाति निर्वाणम्¹ ॥ २ ॥

स्वस्य स्वातिरिक्तमन आद्यन्तःकरणश्रोत्रादिवाह्यकरणजातासंभवस्वमात्र-
प्रबोधविदितत्वात् यदेतद्मनस्कादिलक्षणमक्षरं तत्र स्वातिरेकेण लोकादिताप-

¹ ऐडरमहाशयमुद्रितसंन्यासोपनिषत्कोशे इदमधिकं दृश्यते—“हयाकाशे तद्विज्ञान-
माकाशम् । तत्सुषिरमाकाशम् । तद्विद्याद्वृद्याकाशे यस्मिन्निर्दं सं च वि चरति यस्मिन्निर्दं
सर्वमोत्प्रोतम् । स विमुः प्रजासु ध्यानेन यो वैद तत्परं ब्रह्म भवतीति निर्वाणम् ।

सान्तकलना न संभवति तन्निर्वाणरूपेण स्वमात्रमवशिष्यत इत्याह—यत्रेति ।
लोकादितापसान्तकलना अस्ति नास्तीति विभ्रमासंभवे हेतुमाह—एकमिति ।
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमेकमेव परं ब्रह्म विकलेवरनिर्वाणरूपेण विभाति स्वाज्ञादि-
दृष्टिमोहे सति । असति कैवल्यमेकरूपेण चकास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

निर्वाणस्य एकत्वम्

न तत्र देवा क्रिष्णः पितर ईशते प्रतिबुद्धः सर्वविद्येति ॥ ३ ॥

कथं निर्वाणमेकं निष्प्रतियोगिकं तन्नियन्तृत्वेन देवादेः सत्त्वात् इत्यत
आह—न तत्रेति । यत् स्वमात्रमवशिष्टं न हि तत्र देवर्षिपितरः सन्ति
तन्मात्रावस्थायां स्वयमलब्धात्मानो नियन्तृनियम्यतया स्थातुं कथमीशते समर्था
भवन्ति किन्त्वेक एवात्मा देवर्षिपित्रादिकलनाविरलं ब्रह्म स्वमात्रमिति प्रतिबुद्धः
देवर्षिपित्रादिभिरपि ब्रह्मास्मीत्येव प्रतिबुद्धो भवति न हि भेददृष्टेत्यर्थः ।
यद्यत् स्वाज्ञाविकलिपतं तत्तत् अहमेवेदं सर्वं इति श्रुतिसिद्धा या सा सर्वविद्या
तया स्वविकलिपतसर्वासंभवप्रबोधरूपया स्वमात्रमिति लङ्घुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

त्रिवृत्सूत्रम्

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

हृदि प्राणाश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुः ॥

हृदि चैतन्ये तिष्ठति ॥ ४ ॥

ब्रह्ममात्रप्रबोधसहकारित्वेन संन्यासविधित्स्या भूमिकां करोति—
हृदिस्था देवता इति । स्वातिरिक्तं स्वमात्रतया हरतीति हृच्छव्देन प्रत्यक्तैतन्य-
मुच्यते तस्मिन् हृदि तदधिष्ठेयहृदयकमले, वा अग्न्याद्याः सर्वा देवताः
प्रतिष्ठिताः । तथा हृदि प्राणापानादिभेदेन प्राणाः पञ्च वागादयश्च विधात्रा
प्रतिष्ठिताः तथोक्तलक्षणहृदये नासापुटसंचारी प्राणश्च स्वयंज्योतिरात्मा च

चकारद्वयतो यद्यस्ति नास्तीति विकल्पितं तत्सर्वं हृदये प्रतिष्ठितमिति द्योत्यते
वहिस्सूत्रल्यग्निस्तदेततित्रिवृत्सूत्रमिति विदुः जानन्ति वहिःसूत्रं क्व प्रतिष्ठितं
इत्यत आह—हृदीति । सर्वस्यापि हृदयप्रतिष्ठितत्वात् ॥ ४ ॥

वहिःसूत्रम्

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमध्यं प्रतिमुच्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ ९ ॥

कीदृशं वहिःसूत्रं इत्यत आह—यज्ञोपवीतमिति । यज्ञस्य विष्णोरूप-
सामीप्येन वीतं विशेषणागतं जीवस्वरूपं यज्ञोपवीतं स्वगतजीवतापाये
तदेव परममुत्कृष्टं अत एव पवित्रं प्रजापतेः यद्यवहारकारणं सहजं यद्वा
देहेन्द्रियादिवत् सहजं पुरस्तात् पूर्वमायुष्यं अद्यं श्रेष्ठं स्वात्मानं विदित्वा
स्वान्यत्र मतिं प्रतिमुच्च यच्छुभ्रं ज्योतिभ्यज्ञोपवीतं तदवलम्ब्य वाह्ययज्ञोपवीतं
प्रतिमुच्चेति वार्थः । यस्मादेतद्विदि चैतन्ये तिष्ठति तस्मात् इदं यज्ञोपवीतं
त्रिवृत्कार्पासिजं त्रैवर्णिकैः धार्यं तत्कार्पासिसूत्रं बलं वीर्यवत् कर्मकारणमस्तु तेजो
ब्रह्मवर्च्चसादिवद्विकरं भूयादिल्यर्थः ॥ ९ ॥

वहिःसूत्रम्

सशिखं वपनं कृत्वा वहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ ६ ॥

सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।

तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥ ७ ॥

येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।

तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥ ८ ॥

बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुक्तममास्थितः ।

ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ।

धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥ ९ ॥

त्रैवर्णिकानां श्रौतस्मार्तकर्मसाधनतया प्रतिपद्याथ परिव्राजकानां बहिर्यज्ञोपवीतादित्यागपूर्वकं मुख्यशिखायज्ञोपवीतं धार्यमिल्याह—सशिखमिति । शिखासहित-केशशमश्वादिवपनं कृत्वा यत् बहिः त्रिवृत्सूत्रं कर्मज्ञभूतं नियादिसाधनसंपन्नो बुधः बहिर्शिखासूत्रोपलक्षणस्वातिरिक्तास्तिताबुद्धिं त्यजेत् ततः किं इत्यत आह—यदिति । यत् स्वातिरिक्तक्षरप्रपञ्चापहवसिद्धमक्षरं परं निरूपमोत्कृष्टं स्वावशेषतया बृंहणात् ब्रह्म तत् स्वमात्रमिति धारयेत् किं तत् कथं धार्य तद्वारणफलं कीदृशं इत्यत आह—सूचनादिति । “सन्मात्रमसदन्यत्”, “ब्रह्म-मात्रमसन्न हि” इत्यादिश्रुतिभिः सूचनात् स्वातिरिक्तग्रासं ब्रह्मैव सूत्रमिति ब्रह्मविद आहुः । सूत्रं नाम किं इत्यत आह—परं पदमिति परं निरतिशयं तद्वैपेण पद्यत इति पदं ब्रह्ममात्रमित्यर्थः । तदेतत् सूत्रं येन स्वमात्रतया विदितं स विग्रो ब्रह्मविद्रीयान् स्वारोपितातदपहवमुखेन वेदा यत्र पर्यवस्थन्ति तद्वेदं परं ब्रह्मात्रं गतो भवति । ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । कथं एतादशं पदं मन्दबुद्धिगम्यं भवतीत्याशंक्य तत्पदारोहोपायत्वेन सूत्रस्वरूपमाचेष्टे—येनेति । स्वातिरिक्त-जगदारोपाधिकरणतया यत् सूत्रितं सूत्रे मणिगणवत् येनेदं सर्वं अविद्यापद-तत्कार्यजातं प्रोत्तमनुविद्धं तदेतत्सूत्रमीश्वरचैतन्यं तत्तत्वं सर्वापवादाधिकरणं निरधिकरणं वा दर्शितवान् योगवित् तदेवास्मीति धारयेत् कथं पुनरेवं धार्य इत्यत्र तद्रत्तेयांशत्यागपूर्वकं शिष्ठांशं धार्यमिल्याह—बहिरिति । यश्चेतनो विद्वान् बहिःसूत्रशिखोपलक्षितस्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातं त्यजेत् ततोऽयं योगी एवं यागशिष्टं ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेत् सोऽयमेवं धारयिता ब्रह्ममात्रयोगमास्थितो भवतीत्यर्थः । एवंविदोऽप्युच्छिष्टादिविशिष्टोपाधियोगात्-थात्वं स्यादित्याशङ्क्य सूत्रभावापन्नस्योपाधियोगतत्कार्योच्छिष्टादिवैरल्यमाह—

धारणादिति । नवद्वारप्रवेशनिर्गमाभ्यामुच्छिष्टः अस्पर्शसंयोगादशुचिः तद्दे-
तूपाध्ययोगात् उच्छिष्टादिः न हस्तीत्यर्थः ॥ ६-९ ॥

ज्ञानशिखादीनां मुख्यब्राह्मणलिङ्गता
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥ १० ॥
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥ ११ ॥
अग्रेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥ १२ ॥

शिखायज्ञोपवीताभावे ब्राह्मण्यभावमाशक्य ज्ञानशिखोपवीतसत्वान्मुख्य-
ब्राह्मणत्वं स्यादित्याह—सूत्रमिति । स्वातिरिक्तकलनारहितं सूत्रं ब्रह्मास्मीति
येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनां नैषकर्म्यपदमारुदानां सूत्रमन्तर्गतमिव विभाति लोके
ते वै सूत्रयाथात्म्यविदः ते च यज्ञोपवीतिनः अत एवैते परिब्राजकाः
ज्ञानशिखिनो ज्ञानोपवीतिनः सूत्रज्ञाननिष्ठाश्च सूत्रज्ञानं हि तेषां
पवित्रमुच्यते अत एव तेषामुच्छिष्टाशुचिनस्त इत्युक्तम् । यस्यामिश्रितेव
ज्ञानमयी शिखा विद्यते सोऽयं विद्वान् शिखीत्युच्यते नेतरे केशधारिणः
शिखिनो भवन्ति ॥ १०-१२ ॥

क्रियाङ्गसूत्रम्
कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
तेभिर्वर्ध्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्द्वि वै स्मृतम् ॥ १३ ॥

एवं चेत् सर्वैरपि शिखायज्ञोपवीतादिकं परित्याज्यमिल्यत आह—
कर्मणीति । स्वाज्ञानपुरस्सरमिदं मया कर्तव्यमिति ये तु त्रैवर्णिका ब्राह्मणादयो

वैदिके कर्मण्यधिकृताः तेभिस्तैरेव कार्पासतन्तुनिर्मितमिदं यज्ञोपवीतं क्रियाङ्गं
इति धार्यम् । तथाच श्रुतिः—“यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा
यज्ञस्य” इति त्रैवर्णिकानां क्रियाङ्गस्त्वेन यज्ञोपवीतं स्मृतम् । हिंशब्दः
प्रसिद्धिद्वयोतकः ॥ १३ ॥

निरूपचरितब्राह्मण्यम्

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ १४ ॥

त्रैवर्णिकेषु निरूपचरितब्राह्मण्यं कस्येत्यत आह—शिखाज्ञानमयीति ।
त्रैवर्णिकेषु ब्राह्मणजातेरेव पारिब्राज्यविधानात् तत्र यस्य ब्राह्मणजातिजस्य
शिखा ज्ञानमयी उपवीतं च तन्मयं ज्ञानमयं भवति तस्य सकलं
निरूपचरितं ब्राह्मण्यमिति ब्रह्मविदो विदुः जानन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यज्ञोपवीतयाथात्म्यम्

इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।

स विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्स यज्ञः तं यज्ज्वनं विदुः ॥ १५ ॥

एतादृशब्राह्मण्यापादकयज्ञोपवीतयाथात्म्यं किं इत्यत आह—इदमिति ।
इदं यज्ञोपवीतं विष्णुपदप्रापकं ज्ञानं क्रियाकारकादिकल्नोपमर्दकत्वेन परमं
यदेतत् ज्ञानं ब्रह्मात्रपरायणं स्वगतहेयांशापायतः तन्मात्रतयाऽवशेषितं भवति
यो वा इदमहमस्मीति विद्वान् स हि यज्ञोपवीती ब्रह्मात्रवित् स्यात् ज्योतिष्ठो-
मादियज्ञोऽपि स एव स्यात् य एवंवित् त ब्रह्मभूतं वेदविदो यज्ज्वनमग्निहोत्रिणं
विदुः स एवाग्निहोत्री नान्यः इत्यत्र—

“प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानाश्चौ जुहुयायति : ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य सोऽग्निहोत्री महायतिः ॥ ”

इति श्रुतेः । स्वातिरिक्तं स्वात्मामौ हुत्वा विद्वान् स्वयमेवावशिष्यत
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ब्रह्मीभूतो विद्वान् एक एव

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ १६ ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १७ ॥

किमयं ब्रह्मीभूतो विद्वान् अनेकः इत्यत आह—एक इति । अयं ब्रह्मीभूतो
मुनिः एक एव निप्रतियोगिकब्रह्मात्रभावापन्नत्वात् । स कीदृशः इत्यत आह—
देव इति । स्वयंप्रकाशचिद्वातुत्वात् प्रकाशमात्रः किं न दृश्यते इत्यत आह—
सर्वभूतेषु गूढः इति । स्वज्ञप्रत्यगभेदेन भासमानोऽपि स्वाज्ञदृष्टिविकल्पित-
सर्वभूतेषु चतुर्विधेषु स्वावृतित्रयावृतदृष्टीनामभानात् गूढः । एवं चेत् परिच्छेद्यता
स्यादित्यत आह—सर्वव्यापीति । व्योमवत् सर्वानुस्यूतत्वात् । सर्वस्यानात्मत्वेन
तथोगात् तथात्वं स्यादित्यत आह—सर्वभूतान्तरात्मेति । चतुर्विधभूतान्तर्विध-
भाताहंप्रत्ययालम्बनप्रत्ययात्मतया विभानात् न ह्यनात्मना संबध्यत इत्यर्थः ।
सर्वभूतप्रत्यक्त्वे तद्वक्तृत्वादिसंसारिता स्यादित्यत आह—कर्माध्यक्ष इति ।
प्रतीचः सर्वभूतकृत्कर्तृत्वायस्पर्शित्वेन तत्कृतसर्वकर्मफलप्रदातृत्वात् । तथा चेत्
तटस्थता स्यादित्यत आह—सर्वभूताधिवास इति । सर्वभूतान्यात्मत्वेनाधिकृत्य
वसनात् सर्वात्मरूपः इत्यर्थः । सर्वभूताधिवासत्वेन तत्तद्वृत्तान्तःकरणवृत्यनु-
विद्वता स्यादित्यत आह—साक्षीति । साक्षिणः स्वसाक्ष्यस्पर्शित्वेन सर्व-
विलक्षणत्वात् न ह्यान्तःकरणवृत्यनुविद्वता स्यादित्यर्थः । “सर्वस्य साक्षी ततः
सर्वस्मादन्यो विलक्षणः” इति श्रुतेः । साक्ष्यसापेक्षसाक्षित्वे तद्वानयमित्यत
आह—चेतेति । अचेतनासाक्ष्यचेतयितृत्वात् न हि साक्ष्यविकारः तं स्पृशति

तत्र हेतुमाह—केवल इति । अशेषविशेषशून्य इत्यर्थः । गुणयोगेन गुणिनः केवलता कुतः इत्यत आह—निर्गुण इति । आविद्यकगुणानां कारणतुल्यत्वेन तद्योगस्य दुर्लभत्वात् निर्गुणः । चशब्दः निष्प्रतियोगिककेवलत्वव्यापकः इत्यर्थः, चिन्मात्रव्यरूपत्वात् । यस्तु इत्थंभूतनिर्गुणः परमात्मा निष्प्रतियोगिकैकरूपोऽपि सोऽयं स्वाज्ञदृष्ट्याऽनेक इव न वस्तुत इति जानतां स्वातिरिक्षान्तिपूर्वकं स्वमात्रस्थितिः स्यादित्याह—एक इति । यः परमात्मा वस्तुतः एकोऽपि स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसर्ववशी सर्वनियन्त्रृत्वात् सर्वभूतान्तरात्मेति व्याख्यातं स्वस्य वास्तवं यद्भूषं सजातीयविजातीयस्वगतभेदापहवसिद्धमेकं चिन्मात्ररूपं स्वाज्ञदृष्ट्या बहुधा नानेव यः करोति वस्तुतः चिन्मात्रमेवायं इत्यर्थः । तद्वहुत्वेन गानं स्वाज्ञाननिमित्तं स्वाज्ञाननिरसनोपायमाह—तमिति । य आत्ममात्रावशेषतया स्थितः तमात्मस्थं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया योऽनुपश्यन्ति धीराः ब्रह्मविद्वरीयांसः तेषां स्वमात्रावशेषलक्षणकैवल्यसुखं सिद्धं भवति नेतरेषां स्वावृतदृष्टित्वात् ॥ १६, १७ ॥

ब्रह्मास्मुपायः

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्वेवं पश्येन्निगृद्वत् ॥ १८ ॥

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणीषु चाम्निः ।

एवमात्मात्मनि जायतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥ १९ ॥

उर्णनाभिर्यथा तन्त्वन्दृजते संहरत्यपि ।

जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥ २० ॥

नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समाविशेत् ।

सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥ २१ ॥

^१ यतो वाचो निर्वर्तने अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥ २२ ॥

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवान्वितम् ।

आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्पदं तद्ब्रह्मोपनिषत्पदमिति ॥

तदास्युपायः कः इत्यत आह—आत्मानमिति । आत्मानं अन्तःकरणं अधरारणिं कृत्वा प्रणवमोकारं चोत्तरारणिं कृत्वा दीर्घवण्टानिनादवत् प्रणवमुच्चार्यं तदा पूर्वोत्तरारणिस्थानीयान्तःकरणप्रणवध्याननिर्मथनाभ्यासात् कोऽयं प्रणवार्थः इत्यत्र स्वाङ्गदृष्टिप्रसक्तस्वाविद्यापदतत्कार्यप्रविमत्तजाग्रजाग्रदाय-विकल्पानुज्ञैकरसान्तगतहेयांशापहवसिद्धं तुर्यतुरीयं ब्रह्म स्वमात्रमविशिष्यत इति प्रणवार्थानुसंधानं ध्याननिर्मथनाभ्यासः तस्मादभ्यासात् मथनाविर्भूतकाष्ठ-निगृदग्निवत् एवं जाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनापहवसिद्धं तुर्यतुर्यं स्वावशेषधिया पश्येत् ॥ मथनात्तसार आविर्भवति इत्यत्र बहु दृष्टान्तमाह—तिलेष्विति । यथा तिलयन्त्वर्षणभ्रमणोपायतः तिलेषु तैलं स्पष्टमुपलभ्यते यथा दग्धि मथिते तज्जनवनीते अग्निना संस्कृते सर्पिर्भृतमुपलभ्यते यथा स्रोतस्सु भूनाडिषु खननोपायतः आप उपलभ्यन्ते यथा अरणिषु चाग्निः मथनादुपलभ्यते । चशब्दात् सूर्यकान्तादिष्वपि सूर्यकिरणयोगतोऽग्निरूपलभ्यत इति द्योत्यते यथा दृष्टान्तपरंपरा तथैवमात्मा तुर्यतुर्य आत्मन्यन्तःकरणे श्रुत्याचार्यसंस्कृते स्वातिरिक्तजाग्रजाग्रदादिचतुष्पञ्चदशकलनां प्रसित्वा स्वमात्रं जायते उपलभ्यते असौ तुर्य इत्यर्थः । तदासावुपायान्तरमाह—सत्येनेति । सत्यवचनेन

^१ ब्रेडरमुद्रितकोशो—

“ यदात्मा प्रज्ञयात्मानं संघते परमात्मनि ।

तेन संध्या ध्यानमेव तस्मात्संध्याभिवन्दनम् ॥

निरूपका ध्यानसंध्या वाक्कायक्षेत्रवर्जिता ।

संधिनी सर्वभूतानां सा संध्या ह्येकदण्डनाम् ” ॥ इत्यधिकमुपलभ्यते ।

कुच्छ्वचान्द्रायणादितपसा सत्यं ब्रह्माहमस्मि इति बोधेन तदुपायश्रवणादितपसा वा योऽधिकारी अनुपश्यति तेनापि लभ्य इत्यर्थः ॥ अवस्थात्रयेऽपि जीवानेकत्वं स्यात् इत्यत्र दृष्टान्तेन तन्निराकरोति— ऊर्णनाभिरिति । यथोर्णनाभिः द्वता कीटः स्वशरीरतः तन्तून् सृजते न केवलम्; एवमुपसंहरति च आर्दतन्तूनां लालासमतया सुष्ठुपसंहारौ युज्येत इत्यर्थः । तथा जीवोऽयं जाग्रत्स्वप्ने जाग्रत्स्वप्नौ द्वताकीटवत् सृजन्तुपसंहरन्नेक एव भवति बहुजनिवासनावैचित्र्यादहमेक इत्यस्मृतिरविरुद्धा स्वप्नादावनुभूतस्याननुभूतस्य च सृतेः उपलंभात् गृहात् गृहान्तरं शिशुरिवायं पुनः पुनः जाग्रदादिस्थानात् स्थानान्तरं गच्छत्यागच्छते तस्मादवस्थापूरासंचार्यात्मा एक एवेत्यर्थः ॥ यत् पुरा जागरितादिस्थानतया नाभ्यादिरुक्तः इदार्नीं विस्पष्टमाह— नेत्रेति । नाभिनेत्रयोरेकत्वेन विवक्षितत्वात् नेत्रे तिष्ठतीति नेत्रस्थः विश्वविश्वः तमात्मानं जागरितं जागरणावस्थागतं विद्यात् कण्ठप्रदेशे जाग्रत्प्रविभक्तस्वप्रावस्थापनं विश्वप्रविभक्तैजसं समाविशेत् जाग्रत्प्रविभक्तसुषुप्त्यवस्थागतं विश्वप्रविभक्तप्राङ्म छदयस्थं त्वेव विद्यात् विश्वप्रविभक्ततुरीयं दशमद्वारि मूर्ध्नि संस्थितं विद्यात् इत्यनुषेष्यते ॥ तुरीयाथात्म्यं विशदयति— यत् इति । यतो यस्मात् तुर्यात् श्रुतीनां वाचः संकल्पादिवृत्तिमन्मनसा सह निर्वर्तन्ते तमग्राप्याप्रकाश्येत्यर्थः । तदेतज्जीवस्य तुर्यानन्दरूपं यत् ज्ञात्वा बुधो मुच्यते तदेव तुर्यानन्दरूपं तुर्याथात्म्यमित्यर्थः । तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितं इत्युक्तिः परिच्छिन्नता स्यात् इत्याशङ्क्य तत् परिहरन् शास्त्रार्थमुपसंहरति— सर्वव्यापिनमिति । “व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मा” इति श्रुत्यनुरोधेन निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रमप्यात्मानं स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्वातिरिक्तसर्वप्रपञ्चव्यापिनमपि नोपायं विना लभ्यत इति दृष्टान्तमाह— क्षीर इति । यथा क्षीरे सर्पिः स्वभावेन सर्पितमपि मथनायुपायं विना न लभ्यते तथोऽयमात्मा नोपायमन्तरेण लभ्य इत्यर्थः । कोऽयं तदवगत्युपायः इत्यत आह— आत्मेति । अनात्मापहवमुखेनात्ममात्रावगतिहेतुविद्योपनिषत्पतःश्रवणादिः तयोरपि मूलमास्पदं यद्वल्ल स्वमात्रतया अवशिष्यते तदद्युपनिषत्पदमुपनिषदेक-

गम्यत्वात् उपनिषद्नाम ब्रह्मात्रज्ञानं तत्पदं तु ब्रह्मात्रं अभ्यासेतिशब्दौ
उपनिषत्तदर्थपरिसमाप्त्यर्थौ ॥ १८-२३ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्विद्वयोगिना ।
लिखितं स्वाद्विवरणं ब्रह्मोपनिषदो लघु ।
ब्रह्मोपनिषदो व्याख्याप्रन्थस्तु द्विशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमद्वाशाश्वोत्तरशतोपनिषच्छाश्वविवरणे एकादशसंख्यापूरकं
ब्रह्मोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

भिक्षुकोपनिषत्

पूर्णमद्—इति शान्तिः

चतुर्विधा भिक्षवः

अथ भिक्षूणां मोक्षार्थिनां कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसाश्चेति
चत्वारः ॥ १ ॥

कुटीचकाः

कुटीचका नाम गौतमभरद्वाजयाज्ञवल्कचवसिष्ठप्रभृतयोऽष्टौ
ग्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

भिक्षूणां पठलं यत्र विश्रान्तिमगमत् सदा ।
तत्त्वैपदं ब्रह्मतत्त्वं ब्रह्ममात्रं करोतु माम् ॥

अथ खलु शुक्र्यजुर्वेदप्रविमक्तेयं भिक्षुकोपनिषत् कुटीचकादिधर्मप्रशंसा-
पूर्वकं ब्रह्मणि पर्यवसन्ना विजयते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते ।
यथोक्ताधिकारिण उपलभ्य श्रुतिः कुटीचकादिधर्मपूर्गान् प्रकटयति । आदौ
कुटीचकादिधर्मनाह—अथेति ॥ १, २ ॥

बहूदकाः

अथ बहूदका नाम त्रिदण्डकमण्डलशिखायज्ञोपवीतकाषाय-
वद्वधारिणो ब्रह्मर्षिगृहे मधुमांसं वर्जयित्वाष्टौ ग्रासान्भैक्षाचरणं
कृत्वा योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते ॥ ३ ॥

बहूदकधर्मानाह—अथ बहूदका नामेति ॥ ३ ॥

हंसाः

अथ हंसा नाम ग्रामैकरात्रं नगरे पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रं
तदुपरि न वसेयुः । गोमूत्रगोमयाहारिणो नित्यं चान्द्रायण-
परायणा योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते ॥ ४ ॥

हसधर्मानाह—अथ हंसा नामेति ॥ ४ ॥

परमहंसाः

अथ परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुजडभरतदत्तात्रेय-
शुकवामदेवहारीतकप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्षमेव
प्रार्थयन्ते । वृक्षमूले शून्यगृहे श्मशानवासिनो वा । साम्बरा वा
दिगम्बरा वा । न तेषां धर्माधर्मौ न हि तेषां लाभालाभकलनास्ति ।
शुद्धाशुद्धद्वैतवर्जिताः समलोष्टाश्मकाञ्चनाः सर्ववर्णेषु भैक्षाचरणं
कृत्वा सर्वत्रात्मैव पश्यन्ति । अथ जातरूपधरा निर्द्वन्द्वा निष्परि-
ग्रहाः शुक्रध्यानपरायणा आत्ममात्रनिष्ठाः प्राणसंधारणार्थं यथोक्त-
काले भैक्षमाचरन्तः शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलाल-
शालाग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकन्दरकुहरकोटरनिर्जरस्थिण्डले तत्र

ब्रह्मार्गे सम्यकसंपत्त्वाः शुद्धमानसाः परमहंसाचरणेन संन्यासेन
देहस्यागं कुर्वन्ति । ते परमहंसा नामेत्युपनिषद् ॥ ९ ॥

परमहंसधर्मान् प्रकाशयति—अथ परमहंसा नामेति । तेषां वसति
चर्याभास—वृक्षभूल इति । न तेषां धर्माधर्मौ भवतः प्रवृत्तिनिवृत्तिपराढ्मु-
ख्यत्वात् सर्वत्र हर्षविषादाभावात् न हि तेषां लाभालाभकलनास्ति ।
विशिष्टाद्वैतं शुद्धद्वैतं केवलद्वैतं अशुद्धद्वैतं च येषां नाभिमतं ते शुद्धशुद्धद्वैतवर्जिताः
निष्प्रतियोगिकाद्वैतिनः इत्यर्थः । अत एव समलोष्टाश्मकाच्चनाः सर्वत्र
साम्यभावमापन्नब्रह्मद्विष्टित्वात् ब्राह्मणजातिप्रविभक्तसर्ववर्णेषु चातुर्वर्णवर्धमाश्रयणतो
ब्राह्मणाब्राह्मणादिषु यथोक्तकाले भैक्षाचरणं कृत्वा सर्वत्रात्मैव पश्यन्ति ।
स्वात्मनो व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चाधिकरणत्वेन प्रत्यगमिन्नब्रह्मरूपत्वात् । अथ जातरूप-
धराः निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः शुक्लतेजोनिष्ठं (शुक्लतेजोरूपं)
ब्रह्म इति श्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मात्रभावापन्ना इत्यर्थः । अत एवंते अनात्मापह्व-
सिद्धात्ममात्रनिष्ठाः इत्यर्थः । यदि बहिर्वित्तस्तदा प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले
भैक्षमाचरन्तः । हंसशब्देन प्रत्यगमिन्नपरमात्मोच्यते पराक्षापेक्षप्रत्यग-
भेदगतसविशेषापायसिद्धः परमः स चासौ हंसश्चेति परमहंसः निष्प्रतियोगिक-
परमात्मा तदाचरणं तन्मात्रेणावस्थानं तेन परमहंसाचरणेन स्वातिरिक्तकलना-
संन्यासेन कर्मसंन्यासेन वा देहस्यागं देहोपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्यजातमस्ति
नास्तीति विभ्रमभिमतियागं वा ये कुर्वन्ति ते परमहंसा नाम ब्रह्मैव भवन्ति
इत्यर्थः । इत्युपनिषच्छद्दो मिशुकोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

मिशुकोपनिषद्ब्राह्म्या लिखिता ब्रह्मगमिनी ।

मिशुकोपनिषद्ब्राह्म्याग्रन्थस्तु त्रिशदीरितः ॥

इति श्रीमद्विशाश्योक्तशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे षष्ठिसंब्याप्रकं

मिशुकोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

मैत्रेयुपनिषद्

आप्यायन्तु—इति शान्तिः

संसारविरक्तस्य आत्मजिज्ञासा

बृहद्रथो वै नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधापयित्वेद-
मशाश्वतं मन्यमानः शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम । स तत्र
परमं तप आस्थायादित्यमीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठति अन्ते सहस्रस्य
मुनेरन्तिकमाजगामाग्निरिवाधूमकस्तेजसा निर्देहनिवात्मविद्धगवा-
ञ्चाकायन्य उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत् । स तस्मै
नमस्कृत्योवाच । भगवन्नाहमात्मवित् त्वं तत्त्ववित् शृणुमो वयम् । स
त्वं नो ब्रूहीति । एतद्वृत्तं पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नमैक्ष्वाकान्या-
न्कामान्वृणीष्वेति । शाकायन्यस्य चरणावभिमृशमानो राजेमां
गाथां जगाद् ॥ १ ॥

संसारनिर्वेदगाथा

अथ किमेतैर्वान्यानां शोषणं महार्णवानां शिखरिणां प्रपतनं
घ्रुवस्य प्रचलनं स्थानं वा तरुणां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादप्सरणं

सुराणाम् । सोऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं कामोपभोगैर्यैरेवा-
श्रितस्यासकुदुपावर्तनं दृश्यत इत्युद्भर्तुर्महसीति अन्धूदपानस्थो भेक
इवाहमस्मिन्संसारे भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥ २ ॥

भगवन्निदं शरीरं मैथुनादेवोद्भूतं संविध्यपेतं निरय एव
मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तप्रस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिङ्गं चर्मणावबद्धं
विष्मूत्रवातपित्तकफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मैर्लैर्बहुभिः परिपूर्णम् ।
एताद्वशे शरीरे वर्तमानस्य भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥ ३ ॥

श्रुत्याचार्योपदेशेन मुनयो घटपदं विदुः ।
तत्स्वानुभूतिसंसिद्धं खमात्रं ब्रह्म भावये ॥

इह खण्ड मैत्रेयीसंविकेयमुपनिषद् सामवेदप्रविभक्ता । अतोऽस्या
उपोद्घातादि छान्दोग्यादिवत् ज्ञेयम् । तीव्रतरवैराग्यस्वानुभूतिपारमार्थिकज्ञान-
प्रापिकेयं मैत्रेयुपनिषद् । तस्याः स्वलपप्रन्थतो विवरणमारभ्यते । बृहद्रथ-
शाकायन्याचार्यायिका तु वक्ष्यमाणविद्यास्तुत्यर्था । केयमार्यायिका इत्यत
आह—बृहद्रथ इति । अस्मिन् शरीरे । “बृहद्रथो वै नाम राजा” इत्यादि “को
न मुच्येत बन्धनात्” इत्यन्तं मैत्रायर्णीयोपनिषदि अन्यूनाधि[नानधि]-
काक्षरतया तत्र तत्र वर्तते । तद्वार्यानेनेदमपि व्याख्यातप्रायमेव स्यादिति व्याख्या
न किमते । बृहद्रथो वै नाम राजा यथोक्तसाधनसंपन्नः सन् स्वीयराज्यादिकं
परित्यज्य महारण्यप्रदेशमास्थाय आदित्यं पश्यन्त्वूर्ध्वबाहुः चिरकालं तपश्चार ।
तत्परसा तुष्टो भगवान् शाकायन्यमुनिमनुप्रविश्य तदिष्टसिद्धै चोदितवान् । अथ स
मुनिस्तन्निकटं जगाम । स राजा तदशनमात्रेण सहसा उत्थाय दण्डवत् प्रणनाम ।
तं प्रणतमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ स्वेष्टितवरं वृणीष्वेति मुनिरब्रवीत् । ततो राजा ब्रह्मविद्यां
याचितवान् । तद्योग्यतापरीक्षणार्थं यत् त्वया पृष्ठं मास्तु तत् तस्यानिर्वचन-
ब्रह्मगोचरतया वक्तुमशक्यत्वात् अन्यान् कामान् वृणीष्व इति मुनिना
प्रलोभ्यमानोऽपि परमार्थतो न विच्चाल ॥ १-३ ॥

ब्रह्मणः याथात्म्यप्रकटनम्

अथ भगवाञ्छाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानम् । महाराज
वृहद्रथेष्वाकुवंशध्वजशीर्षात्मजः कृतकृत्यस्त्वं मरुन्नाम्नो विश्रुतो-
ऽसीत्ययं खल्वात्मा ते । कतमो भगवन्वर्ण्य इति । तं होवाच ॥ ४ ॥

शब्दस्पर्शादयो येऽर्था अनर्था इव ते स्थिताः ।

येषां सक्तस्तु भूतात्मा न सरेच परं पदम् ॥ ५ ॥

तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्संप्राप्यते मनः ।

मनसा प्राप्यते ह्यात्मा ह्यात्मापत्त्या निर्वर्तते ॥ ६ ॥

यथा निरन्धनो वह्निः स्वयोनाब्रुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनाब्रुपशाम्यति ॥ ७ ॥

स्वयोनाब्रुपशान्तस्य मनसः सत्यगामिनः ।

इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥ ८ ॥

चित्तमेव हि संसारस्तप्रयत्नेन शोधयेत् ।

यच्चित्तस्तन्मयो भाति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ९ ॥

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ १० ॥

समापकं यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।

यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तको न मुच्येत बन्धनात् ॥ ११ ।

हृतपुण्डरीकमध्ये तु भावयेत्परमेश्वरम् ।

साक्षिणं बुद्धिनृतस्य परमप्रेमगोचरम् ॥ १२ ॥

अगोचरं मनोवाचामवधूताघिसंप्लवम् ।

सत्तामात्रप्रकाशैकप्रकाशं भावनातिगम् ॥ १३ ॥

अहेयमनुपादेयमसामान्यविशेषणम् ।

ध्रुवं स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्तम् ।

निर्विकल्पं निराभासं निर्वाणमयसंविदम् ॥ १४ ॥

नियः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः सत्यः सूक्ष्मः संविभुश्चाद्वितीयः ।

आनन्दाद्विर्यः परः सोऽहमस्मि प्रत्यग्भातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥

आनन्दमन्तर्निजमाश्रयन्तमाशापिशाचीमवमानयन्तम् ।

आलोकयन्तं जगदिन्द्रजालमापत्कथं मां प्रविशेदसङ्गम् ॥ १५ ॥

वर्णश्रमाचारयुता विमूढाः कर्मानुसारेण फलं लभन्ते ।

वर्णादिधर्मं हि परित्यजन्तः स्वानन्दत्रृपाः पुरुषा भवन्ति ॥ १६ ॥

वर्णश्रमं सावयवस्वरूपमाद्यन्तयुक्तं ह्यतिकृच्छ्रमात्रम् ।

पुत्रादिदेहेष्वभिमानशून्यं भूत्वा वसेत्सौख्यतमे ह्यनन्ते ॥ १८ ॥

एवं स्वातिरिक्तविषयपराडमुखं ब्रह्मविद्यापात्रं मत्वा आदौ ब्रह्मविद्या-साधनत्वेन वाह्यान्तःकरणिप्रहप्त्वर्कं श्रवणादिरूपं तप एव मुख्यसाधनं इत्युपदिश्यते । अतो ब्रह्माथात्म्यं प्रकटयितुं भूमिकां रचयति—हृदिति । मुमुक्षुः संशयादिपञ्चदोषान्त्यन्तं सर्ववेदान्तश्रवणं मननं च कृत्वाथ स्वहृदय-पुण्डरीकमध्ये तु, तुशब्दो ब्रह्माभिव्यक्तिस्थानत्वद्योतकः । तत्रैव परमो निरति-शयश्वासौ स्वमात्रतया अवस्थातुमीश्वरः समर्थश्वेति परमेश्वरः तं परमात्मानम् । “साक्षिणम्” इत्यादि “निर्वाणमयसंविदम्” इत्यन्तविशेषणजातनिर्वारितस्वरूपं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति भावयेत् ध्यायेदित्यर्थः । तद्विशेषणान्याह—साक्षिण-मित्यादि । स्वाज्ञविकल्पितसाक्ष्यरूपबुद्धिनृत्तस्य सत्तेव स्वज्ञदृष्ट्या तद्वावा-

भावप्रकाशकतया साक्षिणं परमप्रेमगोचरं स्वस्यैव सर्वस्मात् पुत्रवित्तादेरपि परमप्रेमासपदत्वात् ॥ “सर्वस्मात् प्रियतमः” इत्यादिश्रुतेः परमप्रेमगोचरतया वागादिगोचरता स्यादित्यत आह—अगोचरं मनोवाचामिति । वागादिकरणग्राम-प्रसक्तानवगोचरत्वं न स्वतः निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वात् यदि ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं तदा स्वाज्ञानां भवसागरतरणं तद्वावापत्तिर्वा कुतः इत्यत आह—अवधूताधिसंपूर्वमिति । अवधूतश्रुतिस्मृतिमर्यादानां स्वाज्ञानामाधिव्याध्यादिजल-चरजन्तुजुष्टभवसागरपूर्वं यद्वा अवधूतस्वाज्ञानानां ब्रह्मविदां भवसागरतरणोपाय-भूतसंपूर्वस्थानीयापरब्रह्मरूपमतीत्य वर्तत इत्यवधूताधिसंपूर्वः तं निर्विशेषपरमात्मान-मित्यर्थः । तत्र हेतुः सत्तामात्रप्रकाशकैकस्वभावमिति स्वातिरिक्तासत्ताग्रास-सत्तामात्रतया प्रकाशतीति सत्तामात्रप्रकाश एव एकं मुख्यं स्वभावो यस्य तथोक्तम् । एवं भावनासपदत्वात् साकल्यापत्तिस्तत्राह—भावनातिगमिति । एवं भावनाहेतु-तूलाविद्यासंभवात् स्वाविद्याविद्यात्मकतूलाविद्यापाये यदविशिष्यते तद्वपं किं हेयं यद्वा उपादेयं अथवा सामान्यं आहोस्वित विशेषमिति ॥ तत्र नाद्यः— स्वाविद्या-पदतत्कार्यस्थूलांशस्य हेयत्वेन तत्कलनापहवसिद्धस्य अहेयत्वादहेयः । तं न द्वितीयः तत्सूक्ष्मांशस्य द्वयत्वेनापादातुं शक्यत्वात् तदपहवसिद्धोऽनुपादेयः । तं न तृतीयः तद्वीजांशस्यात्यक्तप्रकृतिरूपत्वेन सामान्यरूपत्वात् तदपहवसिद्धोऽसामान्यः । तं नापि चतुर्थः तत्तुरीयांशस्य साम्यविद्यारूपत्वेन विशेषरूपत्वात् तदपहवसिद्धोऽविशेषः । तं एवं स्वाज्ञश्रुतानुभूतिसिद्धस्वाविद्यापदापहवतः अध्व-वोऽयमात्मा भवितुमर्हति इत्यत आह—ध्रुवमिति । स्वाविद्यापदस्य स्वज्ञानुभूत्या अध्रुवत्वं तदपहवसिद्धस्य ध्रुवत्वं निरङ्गुशमित्यर्थः । अत एव स्तिमितगंभीरं निस्तरङ्गचिदर्णवरूपत्वात् चिदर्णवत्वे तत्किं तेजः उत तमः यद्वा ततं नाद्यः भौतिकतेजसोऽपहवान्न तेजः न द्वितीयः स्वाज्ञानतमसो ग्रासत्वान्न तमः न तृतीयः व्याप्तसामान्याभावान्नापि ततं उक्तविकल्पतदाभासयोरपहवात् निर्विकल्पं निराभासं यद्येवं तद्याथात्म्यं किं इत्यत आह—निर्वाणमयसंविदमिति । निर्वाणमयं विकलेबरकैवल्यस्वरूपं न ह्यत्र मयदशान्दो विकारप्राचुर्यार्थाभिधायी स्वरूपपरत्वात् संवित्स्वरूपज्ञानं पूर्णबोधस्वरूपं “सत्यं ज्ञानमनन्तं”, “विज्ञान-

मानन्दं ब्रह्म ”, “ कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते ” इत्यादिश्रुतेः ॥ एवं राजा शाकायन्यमुखतः ब्रह्ममात्रावगतिमवगम्य चिरं समाधिनिष्ठो भूत्वा ब्रह्मविद्या-संप्रदायाविच्छेदाय स्वानुभवं प्रकटयामासेत्याह—नित्य इति । नित्यः काल-त्रयावाध्यत्वात् शुद्धः अशुद्धस्वज्ञानापायात् बुद्धः पूर्णबोधस्वरूपत्वात् मुक्तस्वभावः स्वातिरिक्तास्तिताभ्रमतः इत्यर्थः । सत्यः पारमार्थिकसद्गुपत्वात् सूक्ष्मः निविशेषतया केशकोटेयर्काशवत् सुसूक्ष्मरूपत्वात् संविमुच्च परिच्छेद-त्रयावावात् अद्वितीयः स्वप्रतियोगिद्वैतस्य मृग्यत्वात् चशब्दो निष्प्रतियोगिकत्व-रूपापनार्थः निस्तरङ्गानन्दाभिधः पूर्णानन्दसमुद्दत्वात् यः सर्वस्मात् परः परमात्मा सोऽहमस्मि स एव भवामि पराक्रपञ्चे सति कथं परमात्मा भवसीत्यत आह—प्रत्यग्धातुरिति । पराक्रपञ्चप्रातिलोम्येनाज्ञनात् प्रत्यक्चासौ धातुश्चेति प्रत्यग्भिन्नपरमात्माऽस्मीश्चास्मिन्नर्थे न हि संशीतिः संशयोऽस्ति वस्तुतः प्रत्यक्पर इति विभागैक्यासहनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रत्वात् स्वातिरिक्तप्रपञ्चापदः सत्वात् कथमेवं भवसीत्यत आह—आनन्दमिति । स्वान्तर्हृदये निजं पारमार्थिक-सद्गुपमानन्दं सच्चिदानन्दं ब्रह्म स्वमात्रमियाश्रयन्तमनवरतं भावयन्तं स्वाति-रिक्ताशासत्वात् कथं तदाश्रयणं इत्यत आह—आशेति । स्वातिरिक्तमस्तीत्याशैव पिशाची तां ब्रह्मातिरिक्तं नेत्यवमानयन्तं अपहवं कुर्वन्तं स्वातिरिक्तजगत्प्र-तीतौ कथमेवं इत्यत आह—आलोकयन्तरमिति । किं तत् पदे पदे जन्मस्थिति-भङ्गं गच्छतीति जगत् इन्द्रजालं मायामात्रं इत्यालोकयन्तं तत्राप्यसङ्गं मामेतादृशं कथं स्वातिरिक्तास्तितारूपेयमापन् स्वाङ्गदृष्टिप्रमाणसिद्धापि वस्तुमात्र-दृष्टिं प्रविशेदित्यर्थः । वर्णाश्रमाचारव्यवस्थायां सत्यां कथमेवं सिद्धतीत्याशंक्य स्वातिरेकेण वर्णाश्रमाद्यस्तीति ये मन्यन्ते त एव वध्यन्ते तद्विपरीताः तद्भ्रमतो मुच्यन्त इत्याह—वर्णेति । ब्रह्मक्षत्रादिः वर्णः ब्रह्मचर्यादिश्रमः तत्रात्मा-त्सीयाभिमानयुता ये ते मूढाः स्वातिरिक्तास्तितामूलस्वज्ञानारूढदृष्टित्वात् स्वस्वभावाच्चितकर्मनुसारेण फलुत्त्वेन भोगतो यद्बिलीयते तत् स्वर्गनरकादिकं फलं क्षणभङ्गुरं लभन्ते घटीयन्त्वदविश्रान्तं जन्ममरणे अनुभवन्ति हि ये तद्विपरीताः वर्णाश्रमादावात्मात्मीयमति त्यजन्तः सन्तः तत्यागाधिकरण-

स्वानन्दात्मभावेन तृप्ता भूत्वा स्वेन रूपेण सर्वत्र पूरणात् पुरुषाः ब्रह्मैव भवन्तीर्थ्यः । उक्तार्थमेव पुनर्विशदयन्तुपसंहरति—वर्णाश्रममिति । वर्णाश्रमविशिष्टं शरीरं करचरणादिसावयवस्वरूपं आदिः उत्पत्तिः अन्तो नाशः ताभ्यां युक्तं हि यस्मात् अतिकृच्छ्रमात्रं कष्टमात्रपर्यवसन्नं तत्र स्वदेहे पुत्रादिदेहेष्वपि आत्मात्मीयाभिमानशूल्यं मनः कृत्वा स्वयं विद्वान् सर्वापहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं भूत्वा अखण्डानन्दतः सौख्यतमे परिच्छेदत्रयाभावादनन्ते स्वे महिम्नि वसेत् । इतिशब्दस्तु प्रथमाव्याय-परिसमाप्त्यर्थः ॥ ४-१८ ॥

इति प्रथमोऽव्यायः

मैत्रेयं प्रति महादेवस्य उपदेशः

अथ भगवान्मैत्रेयः कैलासं जगाम । तं गत्वोवाच । भो भगवन्परमतत्त्वरहस्यमनुब्रूहीति । स होवाच महादेवः ॥ १ ॥

देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः ।

त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥ २ ॥

अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः ।

स्वानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ ३ ॥

ब्रह्मामृतं पिवेद्दैक्षमाचेरहेहरक्षणे ।

वसेदेकानितको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते ।

इत्येवमाचेरद्वीमान्स एव मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ४ ॥

मैत्रेयः पराश्रमुखाद्विदिततत्त्वोऽपि सर्वलोकप्रत्ययजननार्थं कैलासं गत्वा
यथाविधि तन्मुखात् परमतत्त्वरहस्यबुभुत्सया विधिवत् पप्रच्छेत्याह—अथेति ।
मुनिना पृष्ठः स होवाच महादेवः किमुवाच इत्यत्र देहजीवयोः शिवाल्य-
शिवदृष्ट्या स्वाज्ञाननिर्माल्यविसर्जनपूर्वकं यः सोऽहंभावेन पूजयेत् स मुक्तो
भवतीत्याह—देह इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १-४ ॥

शौचविधानम्

जातं मृतमिदं देहं मातापितृमलात्मकम् ।
सुखदुःखाल्यमेव्यं स्पृष्टा स्नानं विधीयते ॥ ५ ॥
धातुबद्धं महारोगं पापमन्दिरमधुवम् ।
विकाराकारविस्तीर्णं स्पृष्टा स्नानं विधीयते ॥ ६ ॥
नवद्वारमलस्वावं सदा काले स्वभावजम् ।
दुर्गन्धं दुर्मलोपेतं स्पृष्टा स्नानं विधीयते ॥ ७ ॥
मात्रा सूतकसंबद्धं सूतके सह जायते ।
मृतसूतकं देहं स्पृष्टा स्नानं विधीयते ॥ ८ ॥
अहंममेति विष्मूत्रलेपगन्धादिलोचनम् ।
शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृजलाभ्यां तु लौकिकम् ॥ ९ ॥

देहे देवोपभोगदेवाल्यादिदृष्टिं विना आत्मात्मीयाभिमानतो देहस्या-
स्पृश्यत्वेनाशुचित्वं तद्व्यज्ञानादिशुद्धोदक्षालनाच्छुचित्वं स्यादित्याह—जातमिति ।
अत्र यदि कदाचित् आत्मात्मीयाभिमानेन देहं स्पृशति तत्र आत्मात्मीयाभिम-
तित्याग एव स्नानं विधिचोदितं इत्यर्थः । “स्नानं मनोमलत्यागः” इत्युक्तत्वात् ।
किं च—धातुबद्धमिति । वातपित्तादिधातुबद्धं नानारोगायतनत्वात् । किं च—

नवद्वारेति । सूतकेन सह जायत इत्यर्थः । “जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः” इति स्मृतिः । तच्छौचप्रकारमाह—अहमिति ॥ ९-९ ॥

चित्तशुद्धिः

चित्तशुद्धिकरं शौचं वासनात्रयनाशकम् ।

ज्ञानवैराग्यमृत्तोयैः क्षालनात् शौचमुच्यते ॥ १० ॥

अद्वैतभावना भैक्षमभक्ष्यं द्वैतभावनम् ।

गुरुशास्त्रोक्तभावेन भिक्षोभैक्षं विधीयते ॥ ११ ॥

विद्वान्स्वदेशमुत्सन्ध्यं संन्यासानन्तरं स्वतः ।

कारागारविनिर्मुक्तचोरवदूरतो वसेत् ॥ १२ ॥

एवं शौचतः किं स्यात् इत्याशङ्क्य वासनात्रयक्षयपुरस्सरं चित्तशुद्धिः स्यात् इत्याह—चित्तेति ॥ “ब्रह्ममृतं पिबेद्वैक्षं” इति यदुक्तं तदनेन मन्त्रेण विशदयति—अद्वैतेति ॥ इत्थंभूतो भिक्षुः कासनमहंतीत्याशङ्क्य ज्ञातचरदेशात् वहिरेव चेरेदित्याह—विद्वानिति ॥ १०-१२ ॥

अहंकारादित्यागः

अहंकारसुतं वित्तभातरं मोहमन्दिरम् ।

आशापद्मीं त्यजेद्यावत्तावन्मुक्तो न संशयः ॥ १३ ॥

बाह्यदारपुत्रादित्यागमात्रेण मुक्तिर्नाहंकारादित्यगेनेत्याशङ्क्य बाह्यदारादित्यागपूर्वकं अहंकारादित्यगेनैव मुक्तिः स्यात् इत्याह—अहंकारेति । बाह्यान्तः-संन्यासाभ्यामेव मुक्तिः स्यात् नान्यतरत्यागतः इत्यर्थः ।

“विष्णुलिङ्गं द्विघा प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तमेव च ।

तथोरेकमपि त्यक्त्वा पतत्येव न संशयः ॥”

इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

कर्मत्यागः

मृता मोहमयी माता जातो बोधमयः सुतः ।
 सूतकद्वयसंप्राप्तौ कथं संध्यामुपास्हे ॥ १४ ॥
 हृदाकाशे चिदादित्यः सदा भासति भासति ।
 नास्तमेति न चोदेति कथं संध्यामुपास्हे ॥ १५ ॥
 एकमेवाद्वितीयं यदुरोर्वाक्येन निश्चितम् ।
 एतदेकान्तमित्युक्तं न मठं न वनान्तरम् ॥ १६ ॥

सन्ध्यादिकर्मत्यागतः प्रत्यवायी स्यात् इत्याशङ्क्य स्वज्ञानहानात् स्वज्ञानोदयतः चिदादित्यस्य उदयास्तमनाभावाच सन्ध्यादिकर्मकरणानुपपत्तिमाह—मृतेति द्वाभ्याम् । रवेरुदयास्तमययोः किल कर्म कर्तव्यम् । “एवंविदश्चिदादित्यस्य उदयास्तमयाभावात् सर्वकर्मभावः” इति श्रुतेः “वसेदेकान्तिको भूत्वा” इति यदुक्तं तदेकान्तस्वरूपं विशदयति—एकमेवेति ॥ १४—१६ ॥

मुख्यसंन्यासः

असंशयवतां मुक्तिः संशयाविष्टचेतसाम् ।
 न मुक्तिर्जन्मजन्मान्ते तस्माद्विधासमाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 कर्मत्यागात् संन्यासो न प्रैषोच्चारणेन तु ।
 संघौ जीवात्मनोरैक्यं संन्यासः परिकीर्तिः ॥ १८ ॥

“देहो देवालयः” इत्यादि मया यदुक्तं तत्रासंशयवतां मुक्तिः न हि संशयवतां इत्याह—असंशयेति ।

“नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।”

इति स्मृतेः । प्रैषतः कर्मत्याग एव मुख्यसंन्यासः इत्याशङ्क्य जीवपरभेदत्याग एव मुख्यसंन्यास इत्याह—कर्मेति ॥ १७, १८ ॥

संन्यासाधिकारी

वमनाहारवद्यस्य भवति सर्वेषणादिषु ।

तस्याधिकारः संन्यासे त्यक्तदेहाभिमानिनः ॥ १९ ॥

यदा मनसि वैराग्यं जातं सर्वेषु वस्तुषु ।

तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ २० ॥

द्रव्यार्थमन्नवस्त्रार्थं यः प्रतिष्ठार्थमेव वा ।

संन्यसेदुभयब्रष्टः स मुक्तिं नाप्नुमर्हति ॥ २१ ॥

संन्यासाधिकारी कीदृशः इत्याशङ्क्य यस्य वान्ताशनमूलपुरीषादिवत् बाह्यार्थेषु हेयतोदेति स एव संन्यासाधिकारीत्याह—वमनेति ॥ संन्यासमूलं किं इत्याशङ्क्य स्वातिरिक्तविषयतीव्रतवैराग्यमेवेत्याह—यदेति ॥ निमित्तान्तरेणापि संन्यासकरणं श्रेयः इत्यत आह—द्रव्यार्थमिति ॥ १९—२१ ॥

मुक्तिं प्रति साधनान्तराणि

उत्तमा तत्त्वचिन्तौव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् ।

अधमा मन्त्रचिन्ता च तीर्थभ्रान्त्यधमाधमा ॥ २२ ॥

तीर्थमन्त्रशास्त्रतत्त्वचिन्तनं मुक्तिं प्रति समानसाधनं इत्यत आह—उत्तमेति । पग्स्परोपायेपेयतया मुक्तिसाधनं एतच्चतुष्टयं न समानमित्यर्थः । तीर्थभ्रान्त्यधमाधमा इत्यत्र विसर्गलोपश्छान्दसः ॥ २२ ॥

अनुभवः

अनुभूतिं विना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते ।

प्रतिबिम्बितशास्त्राग्रफलास्वादनमोदवत् ॥ २३ ॥

न त्यजेच्चेद्यतिर्मुक्तो यो माधूकरमान्तरम् ।
वैराग्यजनकं श्रद्धाकलत्रं ज्ञाननन्दनम् ॥ २४ ॥

केवलशास्त्रज्ञानार्देव ब्रह्मावासिः किमनुभवेन इत्यत आह—अनुभूति-मिति । अस्ति ब्रह्मेति शास्त्रीयज्ञानं परोक्षं, अहं ब्रह्मेयपरोक्षज्ञानमनुभवात्मकं ब्रह्मात्रज्ञानस्य स्वानुभूतिप्रमाणसिद्धत्वात् । इत्थंभूतानुभूतिं विना ब्रह्मानुमोदनं जलप्रतिबिम्बितफलास्वादनवत् न हि कार्यकरी भवतीत्यर्थः । श्रद्धाभक्तिज्ञानवैराग्यपुरस्सरं अद्वैतभावनाख्यान्तरमाधूकरभजनं यः करोति स यत्तिर्मुक्तो भवतीत्याह—न त्यजेदिति ॥ २३, २४ ॥

परमरहस्योपदेशः

धनवृद्धा वयोवृद्धा विद्यवृद्धास्तथैव च ।
ते सर्वे ज्ञानवृद्धस्य किंकराः शिष्यकिंकराः ॥ २५ ॥
मन्मायया मोहितचेतसो मामात्मानमापूर्णमलब्धवन्तः ।
परं विद्गधोदरपूरणाय भ्रमन्ति काका इव सूरयोऽपि ॥ २६ ॥
पाषाणठोहमणिस्तन्मयविग्रहेषु पूजां पुनर्जननभोगकरी मुमुक्षोः ।
तसाद्यतिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्याद्वाहार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय ॥
अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ।
अन्तः शून्यो बहिः शून्यः शून्यकुम्भ इवाम्ब्रे ॥ २८ ॥
मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव ।
भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ २९ ॥
द्रष्टृदर्शनदश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।
दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भज ॥ ३० ॥

धनादिवृद्धेभ्यो ज्ञानवृद्धं महीकरोति—धनेति । स्वज्ञानिनं “ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्” इति स्वोक्लयनुरोधेन महीकृत्य तद्विपरीतस्वाज्ञजन्म धिग् धिगिति निन्दति मदिति मन्माययेति । सूर्योऽपि ये मां न जानन्ति तेषां जन्म अजागलस्तनवद्व्यर्थमित्यर्थः । “सोऽहंभावेन पूजयेत्” इति यदुक्तं तत्र स्वभेदधिया कृतवाद्यपूजापुनर्भवकरीति निन्दनपूर्वकमभेदपूजनं स्वपदप्रापकमिति स्तौति—पाषाणेति । परमतस्वरहस्यमनुब्रह्मीति यत् पृष्ठं तत्र स्वस्य स्वातिरिक्तस्य च निश्चितियोगिकपूर्णत्वं शून्यत्वं च सदृष्टान्तं प्रतिपादयति—अन्तरिति । अर्णवाम्बरमध्यपतिपूर्णशून्यकुम्भ इव स्वयमन्तर्बहिरन्तरालेति पूर्णः अन्तर्बाह्यान्तरालकलनाभावात् तथा स्वातिरिक्तमन्तर्बाह्यान्तरालकलनाशून्यं स्वातिरिक्तयोर्निष्ठतियोगिकभावाभावरूपत्वात् प्राह्यप्राहकतया सविष्यकरणप्रामदद्वृद्धिपुटिसत्वात् कथं स्वातिरिक्तयोर्भावाभावरूपतेत्याशङ्क्य परमार्थतो ब्रह्मातिरिक्तनास्त्येव यदि स्वाज्ञदृष्ट्या तत्प्रसक्तिस्तदा प्राह्यप्राहकादिकलनाविशिष्टद्वृद्धिनानात्रिपुठयपहवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति भजेत्याह—मा भवेति ॥ २९—३० ॥

विदेहमुक्तस्य स्थितिः

संशान्तस्वर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः ।

जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥ ३१ ॥

प्राह्यं विषयजातं प्राहकं करणजातं त्रिपुठयादिसर्वव्यापृतप्रथमाभासं प्रत्यच्चं पराभावापहवसिद्धपरमात्मानं केवलं निश्चितियोगिकस्वमात्रमिति है मैत्रेय तन्मात्रं भव तदेव भवेत्यर्थः । तन्मात्रावस्थिते विदेहमुक्तस्य स्थितिः कीदृशी इत्यत आह—संशान्तेति । यस्यां स्वातिरिक्तनानाविषयगोचरसर्वसंकल्पः शान्त अपहृवं गतः सेयं संशान्तसर्वसंकल्पा या पीवरी शिलावत् स्थिर अवस्थितिः या जाग्रन्निद्रोपलक्षितव्याष्टिसमष्टिजाग्रजाप्रदाविकल्पानुज्ञैकरसान्तचतुष्पञ्चदशकलनाविनिर्मुक्ता यत्प्रबोधसमकालमपहवतां गता सैव परा काष्ठा स्वरूपस्थितिः विकलेवरमुक्तिः स्वज्ञादिविष्टमोहे सत्यसति सेयमेकरूपैवाव-

शिष्यते । परमशिवोपदेशमहिन्ना मैत्रेयः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । इतिशब्दः
शिवोपदेशपरिसमाप्तयो द्वितीयाध्यायपरिसमाप्त्यर्थश्च ॥ ३१ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः

मैत्रेयस्य स्त्रानुभवप्रकटनम्

अहमस्मि परश्चास्मि ब्रह्मास्मि प्रभवोऽस्म्यहम् ।
सर्वलोकगुरुश्चास्मि सर्वलोकोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
अहमेवास्मि सिद्धोऽस्मि शुद्धोऽस्मि परमोऽस्म्यहम् ।
अहमस्मि सदा सोऽस्मि नित्योऽस्मि विमलोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥
विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि सोमोऽस्मि सकलोऽस्म्यहम् ।
शुभोऽस्मि शोकहीनोऽस्मि चैतन्योऽस्मि समोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥
मानावभानहीनोऽस्मि निर्गुणोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ।
द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि द्रन्द्रहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥
भावाभावविहीनोऽस्मि भाषाहीनोऽस्मि भास्म्यहम् ।
शून्याशून्यप्रभावोऽस्मि शोभनाशोभनोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥
तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि नित्यः शुद्धः सदाशिवः ।
सर्वासर्वविहीनोऽस्मि सात्त्विकोऽस्मि सदास्म्यहम् ॥ ६ ॥
एकसंख्याविहीनोऽस्मि द्विसंख्यावानहं न च ।
सदसद्वहीनोऽस्मि संकल्परहितोऽस्म्यहम् ॥ ७ ॥

नानात्मभेदहीनोऽस्मि ह्यखण्डानन्दविग्रहः ।
 नाहमस्मि न चान्योऽस्मि देहादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥
 आश्रयाश्रयिहीनोऽस्मि आधाररहितोऽस्म्यहम् ।
 बन्धमोक्षविहीनोऽस्मि शुद्धं ब्रह्मास्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ९ ॥
 चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि परमोऽस्मि परात्परः ।
 सदा विचाररूपोऽस्मि निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥
 अकारोकाररूपोऽस्मि मकारोऽस्मि सनातनः ।
 ध्यातृध्यानविहीनोऽस्मि ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ११ ॥
 सर्वत्र पूर्णरूपोऽस्मि सच्चिदानन्दलक्षणः ।
 सर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि परमात्मास्म्यहं शिवः ॥ १२ ॥
 लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि लयहीनरसोऽस्म्यहम् ।
 मातृमानविहीनोऽस्मि मेयहीनः शिवोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥
 न जगत्सर्वदृष्टास्मि नेत्रादिरहितोऽस्म्यहम् ।
 प्रवृद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मि हरोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥
 सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि सर्वकर्मकुदप्यहम् ।
 सर्ववेदान्ततृप्तोऽस्मि सर्वदा सुलभोऽस्म्यहम् ॥ १५ ॥
 मुदितामुदितार्थ्योऽस्मि सर्वमौनफलोऽस्म्यहम् ।
 नित्यं चिन्मात्ररूपोऽस्मि सदा सच्चिन्मयोऽस्म्यहम् ॥ १६ ॥
 यत्किञ्चिदपि विहीनोऽस्मि स्वल्पमप्यपिनास्म्यहम् ।
 हृदयग्रन्थिहीनोऽस्मि हृदयाम्बुजमध्यगः ॥ १७ ॥

षट्कारविहीनोऽस्मि षट्कोशरहितोऽस्म्यहम् ।

अरिषद्गुर्गमुक्तोऽस्मि अन्तरादन्तरोऽस्म्यहम् ॥ १८ ॥

देशकालविमुक्तोऽस्मि दिग्म्बरसुखोऽस्म्यहम् ।

नास्तिनास्तिविमुक्तोऽस्मि नकाररहितोऽस्म्यहम् ॥ १९ ॥

अखण्डाकाशरूपोऽस्मि ह्यखण्डाकारमस्म्यहम् ।

प्रपञ्चमुक्तवित्तोऽस्मि प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् ॥ २० ॥

सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि चिन्मात्रज्योतिरस्म्यहम् ।

कालत्रयविमुक्तोऽस्मि कामादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥

कायकायिविमुक्तोऽस्मि निर्गुणः केवलोऽस्म्यहम् ।

मुक्तिहीनोऽस्मि मुक्तोऽस्मि मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा ॥ २२ ॥

सत्यासत्यविहीनोऽस्मि सन्मात्राचास्म्यहं सदा ।

गन्तव्यदेशरहितोऽस्मि गमनादिविर्जितः ॥ २३ ॥

सर्वदा समरूपोऽस्मि शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः ।

एवं स्वानुभवो यस्य सोऽहमस्मि न संशयः ॥ २४ ॥

यः शृणोति सकृद्वापि ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ २५ ॥

इत्युपनिषत् ॥

अथ भगवान् मैत्रेयः परमशिवमुखतः परमतत्त्वरहस्यं निष्प्रतियोगिक-
ब्रह्मात्रज्ञानं यथावदवगम्य स्वातिरिक्तास्तिताभ्रमविरलब्रह्मात्रभावारूढोपि
ब्रह्मविद्याचार्यपरमशिवसंकल्पवशात् बहिष्ठः प्राणिपटलपुण्योद्रेकाच्च यच्छ्रवणादि-
मात्रेण स्वाङ्गलोकः स्वज्ञो भूत्वा परमार्थज्ञानसमकालं विदेहमुक्तो भवेत् तथा
तत्परमशिवोपदिष्टस्वानुभूतार्थं ब्रह्मविद्यासंप्रदायस्थापनार्थं वा यथोक्ताधिकारिण
उद्दिश्य स्वानुभवं प्रकटयामासेत्याह — अहमस्मीति । देहान्तरवभासकः

प्रत्यगस्मच्छब्देनोच्यते स्वान्तरवस्थितपराकप्रपञ्चापेक्षया अहं प्रत्यगस्मि देहाद्वैर्विलसितप्रपञ्चापेक्षया परआस्मि । चशब्दः प्रत्यक्परयोरौपाधिकभेदनिरसनार्थः प्रत्यक्परभेदापेक्षया प्रत्यगभिन्नब्रह्मास्मि स्वाज्ञदृष्ट्या जीवेशादिरूपेण प्रभवामीति प्रभवोऽस्म्यहम् । किं च—सर्वेति । ईश्वररूपेण सर्वलोकगुरुश्चास्मि । चशब्दः साक्ष्यप्यस्मीति द्योतकः । वैराजरूपेण सर्वलोकोऽस्मि विराजो ब्रह्माण्डकायत्वात् वस्तुतो यः सर्वकलनापहृवसिद्धः सोऽस्म्यहं निष्प्रतियोगिकत्वात् । किं च—अहमिति । स्वेन रूपेण सिद्धः अशुद्धः स्वाज्ञानहानाच्छुद्धः । शिष्मुक्तार्थम् । किं च—अहमस्मीति । यः सदैकरसः सोऽस्मि अनित्यमलप्रपञ्चहानान्नित्योऽस्मि विमलोऽस्मि । नित्यविज्ञप्तिरूपतो विज्ञानोऽस्मि । यस्माच्छेषशेषिभावो विगतः सोऽहं विशेषोऽस्मि । रूदरूपेण उमया सहितः सोमोऽस्मि चतुष्षष्ठिकलावदीश्वराभेदेन सकलोऽस्म्यहं प्राणादिनामान्तषोडशकलाविशिष्टसूत्राभेदेन वा सकलोऽस्मि । किं च—शुभं इति । निवृत्तिमार्गगम्यत्वाच्छुभः शोचनीयविषयाभावाच्छोकहीनः जडदेहादिविलक्षणत्वाचैतन्योऽस्मि नानोपाधिषु विषमेत्रपि सर्वान्तर्याम्यादिरूपेण समः मानावमानवृत्तिमत्तूलाविद्याप्रलयान्मानावमानहीनोऽस्मि सत्त्वादिगुणाभावान्निर्गुणोऽस्मि स्वातिरिक्ताशिवाभावाच्छिवोऽस्मि । किं च—द्वैताद्वैतेति । प्रवृत्तिमार्गसिद्धं द्वैतं निवृत्तिमार्गसिद्धमद्वैतं स्वातिरेकेण प्रवर्तनीयनिर्वर्तनीयस्वाविद्यापदत्कार्याभावात् । द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि शीतोष्णादिद्वन्द्वाभावात् । द्वन्द्वहीनोऽस्मि वाद्यान्तःकरणोच्चरसदस्तप्रपञ्चवैरल्प्यात् भावाभावविहीनोऽस्मि महामौनब्रह्मरूपत्वात् भाषाहीनोऽस्मि स्वयंप्रकाशरूपत्वात् भास्म्यहम् । किं च—शून्येति । शून्यं स्वातिरिक्तं अशून्यं स्वयं द्र्यमपि यत्प्रभावसिद्धं सोऽहं शून्याशून्यप्रभावोऽस्मि विद्यातत्कार्यं शोभनं अविद्यातत्कार्यमशोभनं स्वाज्ञादिरूप्या तदुभयमस्मि तुल्यं समं अतुल्यं विषमं तदुभयवैरल्प्यात्तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि । नित्यः शुद्धो व्याख्यातम् । स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सल्यसति सदैव शिवः परममङ्गलकैरल्प्यरूपत्वात् । किं च—सर्वासर्वविहीनोऽस्मि समष्टिव्यष्टिकलनावैरल्प्यात् स्थितिकर्तुविष्णुरूपेण सात्त्विकोऽस्मि वस्तुतः सदा निर्गुणो-

इस्म्यहं एकसंख्याविहीनोऽस्मि द्विसंख्याभावानहं न च सापेक्षैकद्वयाभावात् । “एकाभावे द्वितीयं न न द्वितीयेन चैकता” इति श्रुतेः । सदसद्देवहीनोऽस्मि चाक्षुषाचाक्षुषपदार्थभावात् । संकल्परहितोऽस्म्यहं तद्देवमनसो मृग्यत्वात् । नानात्मभेदहीनोऽस्मि घटशरावादिस्थानीयथानोपाधीनां भेदभिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नाकाशस्थानीयप्रलयगात्मनो निर्भेदरूपत्वात् । अहं हि अहमेव अखण्डानन्दविग्रहः निस्तरङ्गानन्दसागरत्वात् । स्वातिरिक्तं नाहमस्मि न च तस्मादन्योऽस्मि स्वातिरिक्तस्य शशविषाणवदवस्तुत्वात् । देहादिप्रसक्तौ देहादिरहितोऽस्म्यहम् आश्रयमविद्याण्डं तद्रत्नभुवनजातमनाश्रयि तदुभयाभावात् । आश्रयाश्रयहीनोऽस्मि आधाररहितोऽस्म्यहम् स्वस्यैव सर्वाधारत्वात् ; स्वाधेयाभावतो वा आधारत्वरहितः । बन्धमोक्षविहीनोऽस्मि देहादावहंभावो बन्धः ; तदहंभावाभावो मोक्षः ; विदेहमुक्तत्वात् । तद्रहितः शुद्धं ब्रह्मास्मि सोऽस्म्यहम् । उक्तार्थम् । चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि चित्ताद्यन्तःकरणतदवृत्तिसहस्राभावात् परमोऽस्मि परात् परः परं अक्षरं तस्मादपि परः परमाक्षररूपत्वात् । सदा विचाररूपोऽस्मि निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ज्ञानाज्ञानवृत्तिमदविद्यातुर्यादिभागचतुष्यवैरल्यात् । अकारोकाररूपोऽस्मि मकारोऽस्मि सनातनः प्रणवार्थत्वेन विरन्तनत्वात् । ध्यानात्रध्यानविहीनोऽस्मि ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ध्यात्रादित्रिपुद्यभावात् प्रलयगमिन्नब्रह्मात्मना सर्वत्र पूर्णरूपोऽस्मि । अनृतादिप्रपञ्चपूरणात् तथात्वशंकायां सच्चिदानन्दलक्षणः सत्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वात् । सार्धत्रिकोटिसर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि तीर्थनामपि तीर्थरूपत्वात् परमात्मास्म्यहं शिवः देहादेः परतरत्वात् “ब्रह्मैव परमात्मा” इति श्रुतेः । लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि लक्ष्यं मूर्त्तं लक्षणैकसिद्धं वा तद्विपरीतं अलक्ष्यं अमूर्तं लक्षणासिद्धं वाच्यं वा तत्सर्वकलनाविहीन इत्यर्थः । लयहीनरसोऽस्म्यहं लयो नाशः तद्विहीननित्यानन्दरसोऽस्मीत्यर्थः । मातृमानविहीनोऽस्मि मेयहीनः शिवोऽस्म्यहम् सात्रादित्रिपुदिशून्योऽस्मि । न जगत्सर्वद्रष्टास्मि जगन्नाहं किं तु तद्दद्यस्मि सर्वसाक्षित्वात् । नेत्रादिरहितोऽस्म्यहम् नेतृत्वं प्रेरयितृत्वं आदिशब्देन भासकत्वादिरूप्यते ; नेतृत्वभासकत्वादिकलनारहितोऽस्मि प्रेर्यभास्य-

जङ्गमस्थावरभावात् स्वेनैव रूपेण प्रबृद्धो विजृम्भितोऽस्मि “ब्रह्मैकमनाद्यन्त-
मन्त्रिवत् प्रविजृम्भते” इति श्रुतेः । स्वाविद्यास्वापात् प्रबुद्धो जागरूकोऽस्मि
भगवद्वूपेण भागवतपटलस्य प्रसन्नोऽस्मि स्वाविद्याद्वयतत्कार्यं स्वावशेषेण
हरोऽस्म्यहम् । सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि शरीरत्रयभावात् सर्वकर्मकृदप्यहम् तत्त-
दिन्दियेषु तत्तदिन्दियं भूत्वा तत्तदिन्दियप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । यदा सर्वेन्द्रियाभावेऽपि
सर्वेन्द्रियव्यापृतिकृत्वात् “अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः स
शृणोम्यकर्णः” इत्यादिश्रुतेः सर्ववेदान्तत्रूपोऽस्मि सर्वदा सुलभोऽस्म्यहम् ।
ईशाद्योत्तरशतगतसर्वेदान्तवाक्यार्थज्ञानफलकैवल्यानन्देन वृत्तोऽस्मि अनन्य-
भावेन भजतां सर्वदा परमसुलभोऽस्मि सकृद्भजतां परमाभयप्रदश्रीरामरूपत्वात् ।

“सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्ब्रतं मम ॥”

इति श्रीरामोक्तेः । मुदितामुदिताख्योऽस्मि सत्सु मुदिता असत्सु अमुदि-
तापेक्षादिवृत्तिविशिष्टजीवन्मुक्तरूपत्वात् । सर्वमौनफलोऽस्म्यहं तत्तत्करण-
व्यापृत्युपरमलक्षणं सर्वमौनं ब्रह्मपत्रज्ञानं तत्फलं विकलेवरैकवल्यमस्मीत्यर्थः ।
नित्यं चिन्मात्ररूपेऽस्मि अनित्याचिन्मात्रस्य मृग्यत्वात् । सदा सच्चिन्म-
योऽस्म्यहम् सच्चिदानन्दस्वरूपत्वात् । यर्त्कचिदिपि हीनोऽस्मि स्वल्पमप्यपि
नास्म्यहं स्वातिरेकेण यर्त्कचित् स्वल्पमपि स्वातिरिक्तस्य मृग्यत्वात् ।
हृदयप्रन्थिहीनोऽस्मि हृदिल्यन्तःकरणं अयमिति साक्षी तयोस्तादात्म्यं
हृदयप्रन्थिरिति चिदाभास उच्यते जीवत्वस्य मृग्यत्वात् । हृदयाम्बुजमध्यगः
अन्तर्याम्यादिरूपत्वात् षड्कारविहीनोऽस्मि षट्कोशरहितोऽस्म्यहं अरि-
ष्टुर्गमुक्तोऽस्मि शैशवबाल्यकौमारादिषट्कोशकामाद्यरिषट्क-
वर्गादिविकारास्पदस्थूलादिशरीरभावात् । अन्तरात् सर्वान्तरात् ईश्वरात्
अन्तरः साक्ष्यहं देशकालविमुक्तोऽस्मि देशादिपरिच्छेदत्रयशून्यत्वात् ।
दिगम्बरसुखोऽस्म्यहम् मुख्यावधूतानुभूतपरमानन्दरूपत्वात् । नास्ति नास्ति
विमुक्तोऽस्मि नकाररहितोऽस्म्यहम् निष्प्रतियोगिकसन्मात्रत्वात् । अखण्डाकाश-
रूपोऽस्मि ह्यखण्डाकारमस्म्यहम् चिदाकाशत्वेनाखण्डेकरसरूपत्वात् । प्रपञ्च-

मुक्तचिन्तोऽस्मि प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् निष्प्रतियोगिकनिष्प्रपञ्चरूपत्वात् । सर्व-
प्रकाशरूपोऽस्मि चिन्मात्रज्योतिरस्म्यहम् प्रकाशमात्रतया चिन्मात्रज्योती-
रूपत्वात् । काठत्रयकलनाविमुक्तोऽस्मि कामादिरहितोऽस्म्यहम् अमनस्क-
रूपत्वात् । कायकायिविमुक्तोऽस्मि कायतदवच्छन्नजीवाभावात् । निर्गुणः
व्याख्यातं केवलोऽस्म्यहम् अशेषविशेषशून्यत्वात् । मुक्तिहीनोऽस्मि मुक्तोऽस्मि
मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा पारमार्थिकवन्याभावात् मुक्तिहीनः स्वाङ्गदृष्ट्या
बन्धप्रसक्तो स्वडृष्ट्या मुक्तोऽस्मि परमार्थदृष्ट्या बन्धमोक्षकलनाविरलब्रह्मात्र-
त्वात् । सत्यासत्यविहीनोऽस्मि सापेक्षसत्यासत्यापहवसिद्धपरमार्थिकसत्यत्वात् ।
सन्मात्रात् अन्यत् नास्म्यहं सदा सन्मात्रमेव स्यां इत्यर्थः । गन्तव्यदेश-
हीनोऽस्मि गमनादिविवर्जितः पूर्णरूपत्वात् । सर्वदा सच्चिदानन्दात्मना
नामरूपवैषम्येऽपि समरूपोऽस्मि वस्तुतः स्वातिरिक्तशान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः
क्षराक्षरकलनाविरलपरमाक्षरत्वात् एवं ममेवेशभावापत्या यस्य स्वानुभवो
भवति सोऽहमस्मि इत्यत्र न हि संशयोऽस्ति । एवं परमशिवभावमापन्नमैत्रेयमुनेः
स्वानुभूतिवैभवं सकृद्धापि यः शृणोति सोऽयं स्वयमेव ब्रह्म भवति ।
इत्युपनिषच्छब्दः मैत्रेयुपनिषत्समार्थर्थः ॥ १-२६ ॥

इति तृतीयोऽव्यायः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

मैत्रेयुपनिषद्वीका लिखितेशप्रसादतः ।

मैत्रेयुपनिषद्वीका षष्ठ्यधिद्विशतात्मिका ॥

इति श्रीमदीशाश्चयोत्तरयातोपनिषच्छास्त्रविवरणे एकोनत्रिंशत्संख्यापूर्कं
मैत्रेयुपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

याज्ञवल्क्योपनिषत्

पूर्णमदः—इति शान्तिः

सर्वकर्मसंन्यासशानजिज्ञासा

अथ जनको है वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच । भगवन् संन्यासमनुब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहात् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदगृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वा उत्सन्नाम्निरनन्मिको वा यद्हरेव विरजेत्तद्हरेव प्रव्रजेत् ॥ १ ॥

आहिताम्निसंन्यासविधिः

तदेके प्राजापत्यामेवेष्टि कुर्वन्ति । अथवा न कुर्यात् । आग्नेयामेव कुर्यात् । अश्विर्हि प्राणः । प्राणमेवैतया करोति । त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति ।

अयं ते योनिर्कृत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिद्वेत् । एष ह वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणं
गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमैवैतदाह ॥ २ ॥

निरग्निकसंन्यासविधिः

ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाघ्रापयेत् । यदर्घ्नि न विन्देदप्सु
जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः । सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि
स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राशीयात्साज्यं हविरनामयम् । मोक्षमन्त्रै-
स्त्रयेवं विन्देत् । तद्वाह तदुपासितव्यम् । शिखां यज्ञोपवीतं
छित्त्वा संन्यस्तं मयेति त्रिवारमुच्चरेत् । एवमैवैतद्गवन्निति वै
याज्ञवल्क्यः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्यैव संन्यासेऽधिकारः

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम् । अयज्ञोपवीती कर्थं
ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । इदं प्रणवमेवास्य तद्यज्ञोप-
वीतं य आत्मा प्राश्याचम्य अयं विधिः ॥ ४ ॥

संन्यासेऽनविकृतानां कर्तव्यनिष्पत्तिम्

अथ परित्राङ्गविवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही
भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति । एष पन्थाः परित्राजकानाम् ।
वीराध्वाने वानाशके वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा ।

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनेति संन्यासी ब्रह्मविदिति । एवमेवैष
भगवन्निति वै याज्ञवल्क्य ॥ ९ ॥

पारमहंस्यपूरात्य सर्वोत्कृश्चता

तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्चेतकेतुदुर्वासक्रम्भुनिदाघदत्तात्रेय-
शुकवामदेवहारीतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता
उन्मत्तवदाचरन्तः ॥ ६ ॥

साम्बरपरमहंसलक्षणम्

परम्परीपुरपराङ्गमुखाः त्रिदण्डं कमण्डलुं भुक्तमात्रं जलपवित्रं
शिखां यज्ञोपवीतं बहिरन्तश्चेत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यन्या-
त्मानमन्विच्छेत् ॥ ७ ॥

दिग्म्बरपरमहंसलक्षणम्

यथाजातरूपधरा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः तत्त्वब्रह्मागमे
सम्यक्संपन्नाः शुद्धमानसाः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो
मैक्षमाचरन्तुदरपात्रेण लाभालाभौ समौ भूत्वा करपात्रेण वा कमण्ड-
लूदकपो मैक्षमाचरन्तुदरपात्रसंग्रहः पात्रान्तरशून्यो जलस्थलकमण्डलुः
अवाधकरहस्यस्थलनिकेतनो लाभालाभौ समौ भूत्वा शून्यागार-
देवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालालिहोत्रशालानदीपुलिनगिरि-
कुहरकोटरकन्दरनिर्झरस्थणिडलेष्वनिकेतनिवास्यप्रयत्नः शुभाशुभ-
कर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नामेति ॥ ८ ॥

संन्यासज्ञानसंपत्ता यान्ति यदैष्णवं पदम् ।
तत्त्वैपदब्रह्मतत्त्वगमचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु शुक्ल्यजुवेदप्रविभक्तेयं याज्ञवल्क्योपनिषद् पारमहस्यधर्मपूरा-प्रकटनव्याप्ता निर्विशेषब्रह्मतत्त्वपर्यवसन्ना विजृमते । अस्याः स्वल्पप्रम्त्यतो विवरणमारभ्यते । जनकात्रियाज्ञवल्क्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तु-ल्यर्था । आख्यायिकामवतारयति—अथेति । अथ वर्णश्रीमधर्मश्रवणानन्तरं जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ ल । किमिति—भगवन् संन्यासलक्षण-मनुज्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मवर्यं समाप्य गृही भवेत् इत्यादि परमहंसो नामेऽन्यन्तं प्रायशो जावालोपनिषदि पदशो व्याख्यातम् ॥१-८॥

संन्यासिनः परमेश्वरत्वम्

आशाम्बरो न नमस्कारो न दारपुत्राभिलाषी लक्ष्यालक्ष्य-
निर्वर्तकः परित्राट् परमेश्वरो भवति । अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ ९ ॥

यो भवेत्पूर्वसंन्यासी तुल्यो वै धर्मतो यदि ।

तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदाचन ॥ १० ॥

प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ।

संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते वेदसंदूषिताशयाः ॥ ११ ॥

नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्प्रियतोऽद्वये ।

प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ १२ ॥

ईश्वरो जीवकल्या प्रविष्टो भगवानिति ।

प्रणमेद्वद्भूमावाश्चण्डालगोखरम् ॥ १३ ॥

उक्तलक्षणलक्षितः परित्राट् परमेश्वर एवेत्याह—आशेति । लक्षणया बोधितं लक्ष्यं तद्विपरीतं अलक्ष्यं समाहितासमाहितावस्थाभ्यां तदुभयनिर्वर्तकः

परिब्राह्मणरावृतित्रयसंपत्तिः परमेश्वरो भवति । न नमस्कारो न दार-
पुत्राभिलाषीत्युक्त्या विविदिषासंन्यासिनामपि लक्षदारपुत्रत्वात् तैरपि ज्येष्ठ-
कनिष्ठादीनां नमस्कारो न कर्तव्यः इत्याशंक्य धर्मतः स्वतुल्याधिकारिणो
नमस्कार्या नेतर इति । अत्रैते श्लोका मन्त्रा भवन्तीत्याह— अत्रैते श्लोका
भवन्तीति । के नमस्कारानर्हाः इत्यत्राह— प्रमादिन इति ॥

“ तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ।

भिक्षामात्रेण यो जीवेत् स पापी यतिवृत्तिहा ॥ ” इति,

“ दण्डं भिक्षां च यः कुर्यात् स्वधर्मे व्यसनं विना ।

यस्तिष्ठति न वैराग्यं याति नीचयतिर्हि सः ॥ ” इति च ॥

वेदान्तैर्येषामाशयो दूषितः ते वेदसन्धूषिताशया यतयो । यदि विदितशीलास्तदा
ते ज्येष्ठा अपि न नमस्कार्या इत्यर्थः । यदि छान्दोग्यसत्तमाध्यायपठितनामादि-
प्राणान्तकलनाविरलभूमब्रह्मनिष्ठो यतिः । तदा स्वदृष्ट्या स्वातिरिक्तज्येष्ठ-
कनिष्ठभिदावैरलयान्न तस्य ज्येष्ठकनिष्ठनमस्कारनियमोऽस्ति । इच्छा चेन्नमस्कुर्यात्
नोचेत्तूर्णीं तिषेत् इत्याह— नामेति । यद्यनेवंविच्छदा ईश्वरः ॥ ९-१३ ॥

सत्यार्द्दानां कुत्सनम्

मांसपाञ्चालिकायास्तु मन्त्रलोलेऽङ्गपञ्चरे ।

स्त्राय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥ १४ ॥

त्वङ्मांसरक्तबाष्पाम्बु पृथक्कृत्वा विलोचने ।

समालोक्य रम्यं चेत् किं मुखा परिमुद्यसि ॥ १५ ॥

मेरुशृङ्गतटोलासिंगङ्गाजलरंयोपमा ।

दृष्टा यस्मिन्मुने मुक्ताहारस्योल्लासशालिनः ॥ १६ ॥

इमशानेषु दिग्नेषु स एव ललनास्तनः ।
 श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥ १७ ॥
 केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः ।
 दुष्कृताश्चिशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥ १८ ॥
 ज्वलिता अतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ।
 ख्लियो हि नरकाशीनामिन्दनं चारुदारुणम् ॥ १९ ॥
 कामनास्त्रा किरातेन विकीर्णा मुग्धतेतसः ।
 नार्यो नरविहङ्गानामज्जबन्धनवागुराः ॥ २० ॥
 जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम् ।
 पुंसां दुर्वासनारञ्जुनर्ती बडिशपिण्डता ॥ २१ ॥
 सर्वेषां दोषरत्नानां सुप्रसुद्धिकथानया ।
 दुःखशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम ख्लिया ॥ २२ ॥
 यस्य ख्ली तस्य भोगेच्छा निःख्लीकस्य क्र भोगभूः ।
 ख्लियं त्यक्त्वा जगत्यक्त्वा जगत्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥ २३ ॥
 अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।
 लब्धो हि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥ २४ ॥
 जातस्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च धूर्तता ।
 उपनीतेऽप्यविद्यत्वमतुद्वाहश्च पण्डिते ॥ २५ ॥
 यूनश्च परदारादि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ।
 पुत्रदुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा ॥ २६ ॥

संन्यासिसामान्यस्य द्विविधब्रह्मचर्यभूषितत्वेन तद्ब्रह्मचर्यास्त्वलनाय स्त्री-
सामान्यं कुत्सयति—मांसेत्यादिना । सुसमुद्रिक्या पेटिकारूपया । मांस-
पाञ्चालिकाया इत्यारम्भ्य जगत्यकृत्वा सुखी भवेत् इत्यन्तं प्रायशो
महोपनिषदि नारदपरिव्राजकोपनिषदि च व्याख्यातम् । परिव्राजकानां दार-
पुत्रादेरप्रसक्तत्वात् विरक्तगृहिणामपि पुत्रेषणाया दुस्त्यजत्वेन तत्र वैराग्यहेतवे
पुत्रमावाभावगतिं कुत्सयति—अलभ्यमान इति । आवयोर्दम्पत्योः पुत्रो
नास्तीति अलभ्यमानस्तनयः पुत्राभावः । पुत्रोत्पत्त्यादेर्वहृदोषस्पृष्टत्वेन पुत्रादैष-
णात्याग एव कर्तव्यः इत्यर्थः ॥ १४-२६ ॥

स्वयतिः

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः ।

न च वाकचपलश्चैव ब्रह्मभूतो जितेन्द्रियः ॥ २७ ॥

रिपौ बद्धे स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।

विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विव ॥ २८ ॥

अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न ते ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसद्य परिपन्थिनि ॥ २९ ॥

नमोऽस्तु मम कोपाय स्वाश्रयज्ञवालिने भृशम् ।

कोपस्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥ ३० ॥

यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी ।

प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तिं याति योगिराट् ॥ ३१ ॥

चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।

चित्तवं चिद्हमेते च लोकाश्चिदिति भावय ॥ ३२ ॥

यतीनां तदुपादेयं पारहस्यं परं पदम् ।

नातः परतरं किंचिद्विद्यते मुनिपुण्डव ॥ ३३ ॥

इत्युपनिषद् ॥

नमस्कार्यः सद्यतिः कीदृशः इत्याशंक्य पाणिपादनेत्रचापत्यविरल एव सद्यतिरित्याह—न पापीति । परद्व्यक्तिकटदेशहरणगमनस्पृही पाणिपादचपलः तद्विहितो न पाणिपादचपलः । यस्य नेत्रमिदं रस्य इदं अरम्यमिति रूपदर्शनोत्सुकं स नेत्रचपलः तद्विपरीतो ब्रह्मभावारुदो यतिः न नेत्रचपलः । इदं स्वादु इदं अस्वाद्विति परगुणगुणप्रशंसनं वा यस्य वाक्करोति स वाक्चपलः तद्विपरीतो न वाक्चपलश्च भवति । एवंविशेषणविशिष्टस्य यतेः ब्रह्मभूतत्वात् अयं ब्रह्मभूतो जितेन्द्रियः सद्यतिर्भवतीत्यर्थः ॥ सद्यतेरपि शरीरत्रयविशिष्टत्वेन कोपादिवृत्तिक-बलितत्वात् सद्यतित्वं कुतः इत्याशंक्य सद्यतेः कोपादिवृत्यसंभवमाह—रिपाविति । रिपावरिषड्गर्भे स्वदेहे च ब्रह्मातिरित्तं न किंचिदस्तीति निर्विशेषब्रह्मज्ञानेन बद्धे सत्यथ समैकात्म्यं नानाविषमग्राससत्तासामान्यं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति पश्यतो विवेकिनः स्वदेहावयवेष्ठिव कुतः कोप-वृत्यवकाशः स्वातिरिक्तकोधादिवृत्यसंभवात् इत्यर्थः । स्वापकारिणमाश्रित्य खलु कोधवृत्तिरुदेतीति ॥ एवं चेत् स्वापकारिण कोपे कुतस्ते कोपे नोदेतीत्याह—अपकारिणीति । क्रोधतुल्यापकारिवैरल्यात् कोपे कोपं करोषि चेत् स्वातिरिक्त-कलनाशान्तं ब्रह्मैव अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ इत्थंभूतकोपाय नमोऽस्तित्वयाह—नमोऽस्तित्वति । मम कोपस्य तुच्छतया वैराग्यदायिने कोपोऽनर्थकरः इति दोषबोधिने गुरुभूताय स्वस्य कोपोपरि विलसितकोपस्य स्वाश्रयः कोपः तं भृशं ज्वालयतीति स्वाश्रयज्वाली तस्मै स्वाश्रयज्वालिने कोपकोपाय नमोऽस्तु कोपकोपं ब्रह्माहमस्मि इत्यनुसंधानं करोमीत्यर्थः ॥ कोपकोपिनोः स्वाज्ञस्वज्ञयोः मिथो वैलक्षण्यमाह—यत्रेति । यत्र निर्विशेषब्रह्मविद्यायां संथमी कोपकोपी स्वज्ञः प्रबुद्धो जागरूको भवति । हे विद्वन् अत्रैते कोपिनः स्वाज्ञाः यत्र

स्वातिरिक्तप्रपञ्चे प्रबुद्धा भवन्ति तत्रैव योगिराद् कोपकोपी स्वज्ञः सुषुप्तिं
याति इत्यत्र—

“ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ”

इति स्मृतेः ॥ यत एवमतस्त्वं चिदतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति सर्वं चिन्मात्रमेवेति
चिन्तयेत्याह—चिदिति ॥ पूर्वमन्त्रोक्तचिन्मात्रमेवोपादेयं तदतिरेकेण त्वमह-
मिदमिति शब्दवाच्यं न किञ्चिदस्तीत्याह—यतीनामिति । परमहंसपट्टल-
प्राप्यत्वात् पारमहंस्यमेव परमपदं चिन्मात्रं स्वावशेषतया निष्प्रतियोगिक-
मित्युपादेयं तस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन तदतिरिक्तं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ।
इत्युपनिषच्छब्दः याज्ञवल्क्योपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
याज्ञवल्क्योपनिषदो व्याख्यानं लिखितं लघु ।
याज्ञवल्क्योपनिषदो व्याख्याग्रन्थस्तु सप्तातिः ॥

इति श्रीमदीशाय्योत्तरशात्रोपनिषच्छास्त्रविवरणे सप्तनवत्तिसंख्यापूरकं
याज्ञवल्क्योपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

शाव्यायनीयोपनिषत्

पूर्णमदः—इति शान्तिः

मनसः बन्धमोक्षेहुत्तमम्

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासत्कं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ १ ॥

समासत्कं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।

यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ २ ॥

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।

यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमैतत्सनातनम् ॥ ३ ॥

नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं नाब्रह्मवित्परमं प्रैति धाम ।

विष्णुं क्रान्तं वासुदेवं विजानन् विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ॥

शाव्यायनीब्रह्मविद्याखण्डपारसुखाकृति ।

यतिवृन्दहृदाकारं रामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खण्ड शुक्लयजुर्वेदप्रविभक्तेयं शाव्यायनीयोपनिषत् कुटीचकब्रह्मकहंस-
परमहंसधर्मप्रकटनव्यया ब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः स्वल्पग्रन्थयतो

विवरणमारम्भते । अत्रादौ वन्धमोक्षहेतुः मन एवेत्याह—मन एवेति । यथा यन्मनो विष्यासक्तं तथा ब्रह्मासक्तं चेत् तद्वान् स्वातिरिक्तमतो मुच्यत इत्याह—समासक्तमिति । किं च—चित्तमेवेति । यस्य चित्तं यस्मिन् लीनं स यच्चित्तः तन्मयः तत्स्वरूपो भवतीत्यर्थः । तं विवृणोति—नावेदविदिति । वेदविन्न भवतीत्यवेदविदज्ञः बृहन्तं विराजमहमिति न मनुते अब्रह्मवित् परमं धाम न प्रैति स्वाज्ञः सविशेषं निर्विशेषं वा ब्रह्म परोक्षत्वेनापि न जानातीत्यर्थः । तत्त्वदर्शी विप्रस्तु विष्णुं व्यापनशीलं क्रान्तं सर्वज्ञं वासुदेवं सर्वान्तर्यामिणं सर्वाधारं वा अहमस्मीति विजानन् विप्रत्वं जीवन्मुक्तत्वं गच्छते गच्छतीत्यर्थः ॥ १-४ ॥

साधनचतुष्यसंपत्तिः

अथ ह यत्परं ब्रह्म सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता अधीयुः ।
शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्योऽनूचानो अभिज्ञौ समानः ।
त्यक्तेषणो द्वानृणस्तं विदित्वा मौनी वसेदाश्रमे यत्र कुत्र ॥ ९ ॥

यद्ब्रह्म अकामहतप्रत्यक्षं तद्ब्रह्म यथावद्विदित्वा मौनी भवेदित्याह—अथेति । अथ यथोक्तसाधनसंपत्यनन्तरं ह इत्यैतिह्यार्थः ये विदितपरमार्थ-तत्त्वत्वात् श्रोत्रियाः स्वातिरेकेण कामासंभवनिश्चयत्वात् अकामहताः सनकादयो ब्रह्मादयो वा यत्सनातनं परं ब्रह्म निष्ठ्रितियोगिकस्वमात्रमिल्यधीयुः अधीत्य ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं तत् प्राप्युः परमात्मैव भवन्ति । यथोक्तसाधन-सम्पन्नो यः कक्षन् मुमुक्षुः । शान्तो दान्तः इत्यादिसाधनचतुष्यामानित्वादीना-मप्युपलक्षणार्थं ब्रह्मवित्कुलप्रसूतत्वादनूचानः मुमुक्षुभिः समान अभिज्ञौ ज्ञातवान् । क्रणत्रयापकरणादनृणस्त्यक्तेषणात्रयः संन्यासी तं परमात्मानं विदित्वाथ मौनीभूत्वा यत्र कुत्र कुठीचकाद्याश्रमे आपारब्धक्षयं वसेत हिशब्दद्वयोति-तार्थस्तु निर्विशेषब्रह्मज्ञानसमकालं कर्मन्यासम्भवप्रवोधसिद्धब्रह्मात्रतयाव-शिष्येदिति ॥ ९ ॥

कुटीचकधर्मा:

अथाश्रमं चरमं संप्रविश्य यथोपपत्तिं पञ्चमात्रां दधानः ॥ ६ ॥

त्रिदण्डमुपवीतं च वासः कौपीनवेष्टनम् ।

शिक्ष्यं पवित्रमित्येतद्विभृयाद्यावदायुषम् ॥ ७ ॥

पञ्चतास्तु यतेर्मात्रास्सा मात्रा ब्रह्मणे श्रुताः ।

न त्यजेद्यावदुत्क्रान्तिरन्तेऽपि निखनेतसह ॥ ८ ॥

विस्फुलिङ्गं द्विषा प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तमेव च ।

तयोरेकमपि त्यक्त्वा पतत्येव न संशयः ॥ ९ ॥

त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् ।

निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥ १० ॥

अथादौ कुटीचकधर्मानाह—अथेति । अथ ब्रह्मचर्याद्याश्रमत्रयानन्तरम् । ब्रह्मचर्याद्यपेक्ष्या कौटीचकं चरमाश्रमं प्रविश्य यथोपपत्तिं यथाबलं त्रिदण्डादिपञ्चमात्रां दधानः सन् भुवं विहरेदिर्यथः । वासः कौपीनवेष्टनमित्येकामात्रा । त्रिदण्डादिपवित्रान्तमित्येतत्पञ्चमात्रकं बहूदकादिपदमारोदुभृत्तत्त्वेत् यावदायुषं विभृयात् इत्यर्थः । किं च—पञ्चतास्तु कुटीचकस्य यतेर्मात्राः त्रिदण्डादिरूपाः अकारोकारमकारविन्दुनादभेदेन सा मात्रा ब्रह्मणे श्रुताः ताः पञ्चमात्राः ब्रह्मणे ब्रह्मणि प्रणवे श्रुताः । एवं व्यक्ताव्यक्तात्मकपञ्चमात्रायुग्मं यावदायुषं विभृयादिति पूर्वेण सम्बन्धः । जात्वपि व्यक्ताव्यक्तपञ्चमात्रायुग्मं न त्यजेद्यावदुत्क्रान्तिरन्तेऽपि देहस्यागकालेऽपि स्वशरीरेण सह निखनेत् व्यक्तपञ्चमात्राः मात्रापञ्चक्युग्मस्य व्यक्ताव्यक्तविष्णुलिङ्गत्वेन तदन्यतरत्यायप्रधः पततीयाह—विष्णुलिङ्गमिति । उक्तविष्णुलिङ्गद्वयधारणफलमाह—त्रिदण्डमिति ॥ ६-१० ॥

संन्यासिनां चातुर्विद्यम्, धर्मश्च

अथ खलु सौम्य कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस इत्येते
परित्राजकाश्चतुर्विद्या भवन्ति । सर्व एते विष्णुलिङ्गिनः शिखिनोप-
वीतिनः शुद्धचित्ता आत्मानमात्मना ब्रह्म भावयन्तः शुद्ध-
चिद्रूपोपासनरता जपयमवन्तो नियमवन्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका
भवन्ति । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ।

कुटीचको बहूदकश्चापि हंसः परमहंस इति वृत्त्या च भिन्नाः ।

सर्व एते विष्णुलिङ्गं दधाना व्यक्ताव्यक्तं बहिरन्तश्च नित्यम् ॥
पञ्चयज्ञा वेदशिरःप्रविष्टाः

क्रियावन्तोऽमी ब्रह्मविद्यां [श्रयन्तः] ।

त्यक्त्वा वृक्षं वृक्षमूलं श्रितासः

संन्यस्तपुष्पा रसमेवाश्नुवानाः ।

विष्णुक्रीडा विष्णुरतयो विमुक्ता

विष्णवात्मका विष्णुमेवापियन्ति ॥ १२ ॥

कुटीचकादिचतुराश्रमभेदं तद्भर्मानप्याह—अथेति । तेषां धर्मानाह—
सर्व इति । सर्व एते विष्णुलिङ्गिनः इत्यत्र कुटीचकस्य व्यक्ताव्यक्तमात्रापञ्चक-
द्रव्यमेव विष्णुलिङ्गत्वेनाभिहितं यत्तत् बहूदकस्यापि समं “बहूदकः कुटीचकवत्
सर्वधर्मसमः” इति श्रुते । हंसपरमहंसयोस्तु स्वाचार्यकलेबरं व्यक्तविष्णुलिङ्गं
तदन्तःकरणमव्यक्तविष्णुलिङ्गं “सुव्यक्तविष्णुलिङ्गं स्यादेशिकेन्द्रकलेबरम् ।
अव्यक्तविष्णुलिङ्गं तु तदन्तःकरणं स्मृतम् ॥” इति स्मृतेः ॥ अतः सर्वे
विष्णुलिङ्गधारिण इत्यर्थः । शिखिनोपवीतिन इत्यत्र कुटीचकबहूदकयोः
ब्रतिवत् केशकार्पासमयशिखायज्ञोपवीतिवं व्यक्तमुपलभ्यते “केशासमूहशिखावा-

प्रत्यक्षकार्पासतन्तुकृतोपवीतम्” इति श्रुतेः । हंसस्य जटाधारणमेव शिखा व्यक्त-
रूपिणी यज्ञोपवीतं त्वव्यक्ततज्ज्ञानमित्यर्थः । परमहंसस्य तु शिखायज्ञोपवीतं
चाव्यक्तं निर्विशेषब्रह्मज्ञानमेवास्य शिखायज्ञोपवीतं च भवति । तथा च श्रुतिः—
“ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः” इति ॥ अत एव कुटीचकादि-
चतुर्णां यतीनां व्यक्ताव्यक्तमेदेन शिखायज्ञोपवीतित्वं सिद्धमेवेत्यर्थः । शुद्धचित्ता
इत्यादि पुण्यश्लोका भवन्ति इत्यन्तं कुटीचकादिचतुर्णामपि समानमेवेति
मन्तव्यम् । ब्राह्मणेन योऽर्थोऽभिहितः तमेतमर्थं मन्त्रोऽप्यनुवदति—तदेत-
द्वचाभ्युक्तमिति । किं च—पञ्चयज्ञा इति । पञ्चयज्ञा इलत्र कुटीचकपक्षे
गायत्रीजपयज्ञो विशेषः प्रणवजपयज्ञस्तु चतुर्णामपि समः । प्रणवजपयोगतपः-
स्वाध्यायज्ञानमेदेन सर्वेऽपि पञ्चयज्ञाः वेदशिरसामुपनिषदार्थश्रवणादौ
प्रविष्टाः, “कुटीचकब्रह्मदक्षयोः श्रवणं हंसपरमहंसयोः मननं” इत्यादिश्रुतेः ।
स्वाश्रमोचितकर्मानुषानपरा इति क्रियावन्तः अमी । परमहंसस्तु ब्रह्मविद्यां
विशेषेण सेवन्ते । सर्वेऽपि ब्रश्नार्हसंसागवृक्षं त्यक्त्वा संसारवृक्षभूलं ब्रह्म
यस्य यस्य यथा ज्ञानं तथा श्रितासः संश्रिताः, संन्यस्तकर्मकाण्डगोचरवेदत्वात्
संन्यस्तपुष्पाः “यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः” इति स्मृतेः ।
रसं सारांशमेवाशनुवानाः “रसो वै सः । रसं होवायं लब्ध्वानन्दी भवति”
इति श्रुतेः । स्वात्तसविशेषनिर्विशेषज्ञानानुरूपेण सविशेषनिर्विशेषविष्णौ क्रीडा
विष्णुरतयः बाह्यक्रीडारतिविमुक्ता विष्णुरेवात्मा येषां विष्णवादमकाः सन्तो
दासोऽहं सोऽहमिति वा विष्णुमेवापियन्ति विष्णोः सविशेषभावं निर्विशेषभावं
वा प्रतिपद्यन्ते कृतकृत्या भवन्तीयर्थः ॥ ११, १२ ॥

कुटीचकानां जपयज्ञादि

त्रिसंविंशक्तिः स्नानं तर्पणं मार्जनं तथा ।

उपस्थानं पञ्चयज्ञान्कुर्यादामरणान्तिकम् ॥ १३ ॥

दशभिः प्रणवैः सप्तव्याहतीभिश्चतुष्पदा ।

गायत्री जपयज्ञश्च त्रिसंविंशिं शिरसा सह ॥ १४ ॥

केवलकुटीचकजपयज्ञलक्षणमाह—त्रिसन्धिमिति । त्रिष्वणम्बानं कुटीच-
कस्य बहूदकस्य द्विवारं हंसस्यैकवारं परमहंसस्य भस्मबानं इति ।

“ परमहंसाश्रमस्थानां स्नानादेरविधानतः ।
अशोषचित्तवृत्तीनां ल्यागं केवलमाचरेत् ” ॥ इति,

“ स्नानं मनोमलत्यागः ” इति च श्रुतेः । व्याहृतिशिरःसंपुटिततुर्यपादञ्जित-
गायत्रीपादचतुष्यावर्तनं कुटीचकैः सन्धित्रयेऽपि कर्तव्यमित्यर्थः । परमहंस-
जपयज्ञस्तु सन्धित्रयेऽपि प्रणवजप एव कार्यः यदि श्रवणाधिकारी न भवति
तदा—

“ यस्तु द्वादशसाहस्रं प्रणवं जपतेऽन्वहम् ।
तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रसीदति ॥ ”

इति श्रुतेः ।

“ स्वशाखोपनिषद्ग्रीता विष्णोर्नामसहस्रकम् ।
श्रीरुदं प्रणवं चैव नित्यमावर्तयेद्यतिः ॥ ” इति,

“ प्रणवादपरं जप्त्वा कदा मुक्तो भविष्यति ॥ ”

इति स्मृतेश्च ॥ १३, १४ ॥

योगयज्ञादियज्ञन्तुष्यम्

योगयज्ञः सदैकाऽन्यभक्त्या सेवा हरेर्गुरोः ।

अहिंसा तु तपोयज्ञो वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥ १५ ॥

नानोपनिषदभ्यासः स्वाध्यायो यज्ञ ईरितः ।

ओमित्यात्मानमव्ययो ब्रह्मण्यग्नौ जुहोति तत् ॥ १६ ॥

ज्ञानयज्ञः स विज्ञेयः सर्वयज्ञोत्तमोत्तमः ।

ज्ञानदण्डा ज्ञानशिखा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥ १७ ॥

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मणं सकलं तस्य इति वेदानुशासनम् ॥ १८ ॥

अयमेव हि परमहंसजप्यज्ञः । योगयज्ञादियज्ञतुष्टयं तु सर्वेषां सममित्याह—
योगयज्ञ इति ॥ १९-१८ ॥

परिव्राजकैः कर्तव्यनिरूपणम्

अथ खलु सोम्यैते परिव्राजका यथा प्रादुर्भवन्ति तथा
भवन्ति । कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पासूयाममत्वाहंकारादीर्दितीर्थ
मानावमानौ निन्दाम्तुती च वर्जयित्वा वृक्ष इव तिष्ठासेन्द्रियमानो
न ब्रूयात् । तदेवंविद्वांस इहैवामृता भवन्ति । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ।
बन्धुपत्रमनुमोदयित्वानवेक्षमाणो द्वन्द्वसहः प्रशान्तः । प्राचीमुदीचीं
वा निर्वर्तयंश्वरेत् ॥ १९ ॥

पात्री दण्डी युगमात्रावलोकी

शिखी मुण्डी चोपवीती कुटुम्बी ।

यात्रामात्रं प्रतिगृह्णन्मनुष्या-

दयाचितं याचितं वाथ मैक्षम् ॥ २० ॥

मुद्वार्वलावूफलं तन्तुपर्ण-

पात्रं तत्था यथा तु लङ्घम् ।

क्षाणं क्षामं तृणं कन्थाजिनौ च पर्णं

आच्छादनं स्यादहतं वा विमुक्तम् ॥ २१ ॥

ऋतुसंघौ मुण्डयेन्मुण्डमात्रं

नाधो नाशं जातु शिखां न वापयेत् ।

चतुरो मासान् ध्रुवशीलतः स्यात्

स यावत्सुप्तोऽन्तरात्मा पुरुषो विश्वरूपः ॥ २२ ॥

पञ्चयज्ञप्रकारसुकृत्वा अनन्तरं तेषां धर्मपूर्णं तत्कलं चोपन्यस्यति—
अथेति । तथा भवन्ति जातरूपधरा भवन्तीत्यर्थः । तैः कर्तव्यमाह—कामेति ।
ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति ज्ञानब्लेन वृक्षवदेहादावात्मात्मीयाभिमानवैकल्य-
पूर्वकं सर्वापहवसिद्धं ब्रह्म निष्ठातियोगिकस्वमात्रमिति यदा जानन्ति तदैवं
विद्वांसः इहैवामृता भवन्ति विदेहमुक्ता भवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणेन योऽर्थोऽभि-
हितः तमेतमर्थ [सोऽर्थः] मन्त्रेणाप्युच्यते इत्याह—तदेतदृचाभ्युक्तमिति । बन्धु-
पुत्रमनुमोदयित्वा पुनस्तान् जात्वपि अनवेक्षमाणः द्वन्द्वसहः प्रशान्तः
प्राचीमुदीचीं वा स्वाश्रमोचितधर्मानुष्टानपूर्वकं स्वस्वरूपानुसन्धानं निर्वर्तयन्श्च-
रेत् । कुटीचकादिसमुदयधर्मानाह—पात्रीति । व्यक्ताव्यक्तशिखी सुण्डी चोप-
वीती स्वदेहमात्रकुदम्बी देहधारणोपयोगं किञ्चित् यात्रामात्रं प्रतिगृह्णन् । फलं
नालिकेरकफलं तन्तुप्रथितपर्णकृतं वा पात्रं यथालब्धं गृह्णीयात् क्षाणं चनपटं
क्षामं वल्कलं तृणरचितपटं कन्थाजिन इति वक्तव्ये कन्थाजिनाविति
लिङ्गव्ययः इत्थंभूतवाससालङ्घकृतस्य अहतं प्रथितं तद्विमुक्तं वा पर्णमाच्छादन-
मुत्तरीयं भवेदित्यर्थः । कक्षद्वयमुच्यते इति हंसेतरेषां क्षौरं तुल्यं हंसस्य
जटाधारित्वात् कुटीचकस्यायमेव विशेष इत्याह—जातु शिखां न वापयेदिति ।
चातुर्मास्थनियमः सर्वेषामपि तुल्य इत्याह—चतुर इति । यावद्विराट् स्वपिति
तावच्चतुरो मासान् वार्षिकानेकत्र निवसेत् । नो चेत् “पक्षा वै मासाः”
इति मासद्वयमेकत्र निवसेत् पुनरस्मिन् विराज्युतिथे सत्यथान्व्यानष्टौ दश
वा मासान् स्वाश्रमोचितकर्मलिप्सुः सर्वत्र विहसेत् ॥ १९-२२ ॥

वासस्थाने नियमः

अन्याननथाष्ट पुनरुत्थितेऽस्मिन्

स्वकर्मलिप्सुर्विहेरेद्वा वसेत् ।

देवाश्वगरे तरुमूले गुहायां
 वसेदसङ्गोऽवक्षितशीलवृत्तः ।
 निरिन्धनञ्ज्योतिरिवोपशान्तो
 न चोद्विजेदुद्वेजयेद्यत्र कुत्र ॥ २३ ॥

यदि श्रवणाव्यानसमाधिकरणेच्छुः तदा एकत्र वा वसेत् । किमयं संसारिणा-
 मावसथे वसेत् इत्यत आह—देवेति । देवाल्यादिप्रशस्तस्थले वसेत्; तत्रापि
 ममतां विहायासङ्गे भूत्वा परैरलक्षितशीलवृत्तः सन् स्वातिरिक्तभ्रमतो
 निरिन्धनञ्ज्योतिरिवोपशान्तो भवेत् स्वसमानं स्वावरं वा जनं दृष्ट्वा न कदाप्य-
 द्वेजनं कुर्यात् । यत्र कुत्रापि प्रसक्तस्वातिरिक्तवियमुद्वेजयेत् सर्वत्र स्वात्मधियं
 कुर्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

आत्मज्ञानवतः स्थितिः

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
 किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्ञवेत् ॥ २४ ॥
 तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
 नानुध्यायाद्वृच्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ २५ ॥
 बाल्येनैव हि तिष्ठसेन्निर्विद्य ब्रह्मवेदनम् ।
 ब्रह्मविद्यां च बाल्यं च निर्विद्य मुनिरात्मवान् ॥ २६ ॥
 यदा सर्वे प्रभुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
 अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समक्षुते ॥ २७ ॥

यावदात्मा न लभ्यते तावदेव शरीरशोषणाद्युपायानुष्टानं कार्यम् ज्ञाते
 स्वावशेषधियात्मन्यथ शरीरशोषणं पोषणं वा प्रयोजनाभावान्न कार्यमित्याह—

आत्मानमिति । यथावद्व्यवेदनं निर्विद्या ब्रह्मयाथात्म्यमवगम्य स्वातिरिक्तविषये बाल्येन वैराग्येण तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेत् । ततो ब्रह्मविद्यां बाल्यं च निर्विद्याथ ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति निश्चियात्मवान् आत्ममात्रतयावशिष्येदित्यर्थः । शिष्टमन्त्रत्रयं बृहदारण्यकषष्ठे व्याख्यातम् ॥ २४—२७ ॥

आस्तुपातित्ये प्रत्यवायः

अथ खलु सोन्म्येदं पारित्राज्यं नैष्ठिकमात्मधर्मं यो विजहाति स वीरहा भवति स ब्रह्महा भवति स भ्रूणहा भवति स महापातकी भवति । य इमां वैष्णवीं निष्ठां परित्यजति स स्तेनो भवति स गुरुतल्पगो भवति स मित्रध्रुग्भवति स कृतघो भवति स सर्वान्लोकान् प्रचयुतो भवति । तदेतहचाभ्युक्तम् ।

स्तेनः सुरापो गुरुतल्पगामी

मित्रध्रुगेते निष्कृतेर्यान्ति शुद्धिम् ।

व्यक्तमव्यक्तं वा विधृतं विष्णुलिङ्गं

त्यजन्न शुद्धयेदखिलैरात्मभासा ॥ २८ ॥

त्यक्त्वा विष्णोलिङ्गमन्तर्बहिवर्द्धी

यः स्वाश्रमं सेवतेऽनाश्रमं वा ।

प्रत्यापर्ति भजते वातिमूढो

नैषां गतिः कल्पकोट्यापि दृष्टा ॥ २९ ॥

त्यक्त्वा सर्वाश्रमान्वीरो वसेन्मोक्षाश्रमे चिरम् ।

मोक्षाश्रमात्परिभ्रष्टो न गतिस्तस्य विद्यते ॥ ३० ॥

पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
तमारुढच्छ्रुतं विद्यादिति वेदानुशासनम् ॥ ३१ ॥

एवं ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्याथ यावदुपाधि पारिव्राज्यधर्मे स्थातव्यं तद्विहाय स्वच्छन्दं यो वर्तते स प्रत्यवैतीति तं कुत्सयति—अथेति । आत्मधर्मं यावत्स्व-परविवेकः तावद्विष्णुलिङ्गद्वयानुकरणलक्षणं यो विजहाति स वीरहा भवति ॥

“ यावदुपाधिपर्यन्तं तावच्छुश्रूषेदगुरुम् ।
शुभं वाशुभमन्यद्वा यदुक्तं गुरुणा भुवि ।
तत्कुर्यादविचोरेण शिष्यः सन्तोषसंयुतः ॥ ”

इति,

“ सप्राणमध्यवाप्राणं देशिकेन्द्रकलेवरम् ।
यस्मिन् देशे वसेद्योगी तां दिशं प्रणमेत् सदा ॥
यावदेहे वसेत् प्राणस्तावच्छिष्योऽप्रमादतः ।
गुरुच्छन्दानुवर्तीं चेद्वैष्णवं पदमेति सः ॥ ”

इति श्रुतिस्मृतिसिद्धविष्णुबाह्यान्तर्लिङ्गानुकरणलक्षणां य इमां वैष्णवीं निष्ठां परित्यजति । ब्राह्मणेन यदुक्तं तन्मन्वा अप्यनुकुर्वन्तीत्याह—तदेतद्वाभ्युक्तमिति । निष्कृतेः प्रायश्चित्ततः स्वर्णस्तेयादिपञ्चमहापातकिनोऽपि शुद्धियान्ति ब्रह्मभावारुद्देशिकेन्द्रस्य यथोक्तलक्षणं व्यक्तं अव्यक्तं वा विधृतम् । देशिकेन्द्रस्थूलदेहपरिचरणलक्षणं व्यक्तविष्णुलिङ्गं तदा ज्ञानवशवृत्तित्वलक्षणमव्यक्तविष्णुलिङ्गं पूर्वाचार्यैरपि विधृतं अनुष्ठितं यो नानुतिष्ठति सोऽयं महापातकी अविलेच्छैरपि प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्येत् स्वात्मज्ञानमन्यत्र सर्वपातकग्रासमेव अत्र त्वयमात्माभासज्ञानेनापि न शुद्ध्येत् । देशिकेन्द्रप्रसादं विना केनापि न शुद्ध्येदित्यर्थः । विष्णुलिङ्गस्युम्लागिनः प्रायश्चित्तं नास्तीति कथमुच्यते विष्णुलिङ्गद्वयेतरस्वाश्रमोचितधर्मानुष्टानात् दण्डकमण्डलुधारणलक्षणपारमहस्याश्रमत्यागपूर्वकमवधूताश्रमपरिग्रहाद्वा देशिकोपदिष्टमन्वयागपूर्वकं प्रत्यापत्तिलक्षणा-

दाचार्यान्तरपरिग्रहधर्मानुष्ठानाद्वा शुद्धिमेत्य कृतकृत्यो भवेदिलयत आह—
त्यक्त्वेति । सर्वाश्रमस्यागूर्वकं अप्रमादेन यतिर्मोक्षाश्रमे वसेदिल्याह—
त्यक्त्वेति । स्वधर्मस्यागिन आरूढपतितत्वं निगमयति—पारिब्राज्यमिति ।
यः स्वधर्मे विष्णुलिङ्गद्वयानुकरणलक्षणे न तिष्ठति ॥ २८-३१ ॥

विष्णुलिङ्गद्वयानुवर्तनम्

अथ खलु सोम्येमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां लभ्वा
यस्तामदूषयन्वर्तते स वशी भवति स पुण्यश्लोको भवति स
लोकज्ञो भवति स वेदान्तज्ञो भवति स ब्रह्मज्ञो भवति स सर्वज्ञो
भवति स स्वराङ् भवति स परं ब्रह्म भगवन्तमाप्नोति स पितृन्सं-
बन्धिनो बान्धवान्सुहृदो मित्राणि च भवादुत्तारयति ॥ ३२ ॥

शतं कुलानां प्रथमं बभूव तथा पराणां त्रिशतं समग्रम् ।

एते भवन्ति सुकृतस्य लोके येषां कुले संन्यसतीह विद्वान् ॥

त्रिशत्परांस्त्रिशदपरांस्त्रिशच्च परतः परान् ।

उत्तारयति धर्मिष्ठः परिव्राङ्गिति वै श्रुतिः ॥ ३४ ॥

संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्कण्ठस्थप्राणवानपि ।

तारिताः पितरस्तेन इति वेदानुशासनम् ॥ ३५ ॥

अथ खलु सोम्येमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां नास-
माप्य प्रब्रूयान्नाननूचानाय नानात्मविदे नावीतरागाय नाविशुद्धाय
नानुपसन्नाय नाप्रयतमानसायेति ह स्माहुः । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम

गोपाय मां शेवधिष्ठेऽहमस्मि ।

असूयकायानृज्वे शठाय

मा मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ ३६ ॥

यमैवैष विद्याच्छुचिमप्रमत्तं

मेषाविनं ब्रह्मचर्योपपत्तम् ।

अस्मा इमामुपसत्त्राय सम्यक्

परीक्ष्य दद्याद्वैषणवीमात्मनिष्ठाम् ॥ ३७ ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते

विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव तेन न गुरुर्भोजनीय-

स्तथैव तदक्षत्रभुनक्ति श्रुतं तत् ॥ ३८ ॥

गुरुरेव परो धर्मो गुरुरेव परा गतिः ।

एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिनन्दति ।

तस्य श्रुतं तपो ज्ञानं स्वत्यामघटाम्बुवत् ॥ ३९ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

स ब्रह्मवित्परं प्रेयादिति वेदानुशासनम् ॥ ४० ॥

इत्युपनिषद् ॥

एवं विष्णुलिङ्गद्वयपराङ्मुखं कुत्सयित्वाथ पूर्वोक्तविष्णुलिङ्गद्वयानुवर्तिनं कृतकृत्यतया स्तौति—अथेति । स वशी जितेन्द्रियो भवति । किं बहुना स परं ब्रह्म भगवन्तमाप्नोति । ब्राह्मणोक्तार्थं मन्त्रा अप्यनुवदन्तीत्याह—शतमिति । यद्यनं विद्वत्संन्यासी भवति तदा स्वस्य शतपूर्वास्त्वोत्तरतस्त्रिशत-सन्तत्यन्ताः कृतार्था भवेयुरित्यर्थः । किंच—त्रिंशत्परानिति । आतुरा विद्वत्संन्यासतोऽपि तत्पित्रादयः सुकृतिनो भवेयुरिति निगमयति—संन्यस्त-

मिति । कृतार्थाधिष्ठितेयनिष्ठा वैष्णवी नानधिकारिणे वक्तव्या सम्यक् चिरं परीक्ष्य संविदितसुशीलाय वक्तव्येत्याह—अथेति । स्वयमेतां निष्ठामनासाद्या-कृतार्थस्सन्नन्यस्मै न ब्रूयात् यदि स्वयं कृतार्थस्तदा नाननूचानायेत्यादि । इमां निष्ठां न ब्रूयादिति यद्भास्त्रेनोक्तार्थं मन्त्राभ्यामप्युक्तमाहुरित्याह—हस्मेति । ब्रह्मवादिन इति शेषः । किमिति—विद्याह वा इति । कस्मै वक्तव्येत्यत्र—यमिति । देशिकं ये न बहुमन्यन्ते तदुक्तगृहे यतयो मिक्षां न गृह्णीयुरित्याह—अध्यापिता इति । ये विप्रा यतयो येन गुरुणा प्रणवमहावाक्यादिकमध्यापि-तास्सन्तो मनोवाक्याकर्मभिः स्वोपदेष्टारं गुरुं नादियन्ते न बहुमन्यन्ते हेलनं परिभवं वा कुर्वन्ति यथैव तेन तेरुस्तूष्टूष्टैः साकं श्रेयोऽर्थिभिः गृहिभिः न कदापि गुरुः भोजनीयः गुरुरपि तदगृहे कदापि न भुइके तथैव तदन्नं तेषां गुरुस्तूष्टूष्टैः भिक्षादायिनां निर्दुष्टानामपि तदगृहेऽन्नं मन्ये संप्रदायप्रवर्तकाः सद्यतयो न भुनक्ति शिष्येषु गुरुप्रसादावधि न भुनक्ति न भुजते “एकाक्षरप्रदातारं” इति मन्त्रेण श्रुतं तत् इत्थंप्रभाववान् गुरुः कीदृश इत्यत्र—गुरुरेवेति । “ओमित्येकाक्षरं परं ब्रह्म” इति श्रुतिसिद्धे एकाक्षरप्रदातारम् । तत्पक्षीया-णामपि फलं समानमित्यर्थः । तद्विपरीतसच्छिष्यगुरुसेवापरमफलं दर्शयन्नुप-संहरति—यस्येति । यो विष्णोर्व्यक्ताव्यक्तलिङ्गदेशिकः छन्दानुवर्ती स ब्रह्म-विद्भूत्वा सर्वोपहवसिद्धं परं ब्रह्म स्वमात्रमिति प्रकर्षेणेयात् प्राज्ञयात् इति यत्तद्वेदानुशासनं सर्ववेदान्तनिष्ठितमित्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः शाश्वायनी-योपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ३२-४० ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्व्याख्योगिना ।

शाश्वायनीयोपनिषद्व्याख्यात्यानं लिखितं लघु ।

शाश्वायनीवृत्तिजातं चत्वारिंशाधिकं शतम् ॥

इति श्रीमदीशाश्वेत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे एकोनशतसंख्यापूरकं
शाश्वायनीयोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ॥

संन्यासोपनिषत्

आप्यायन्तु—इति शान्तिः

संन्यासविधिः

अथातः संन्यासोपनिषदं व्याख्यास्यामः । योऽनुक्रमेण
संन्यस्यति स संन्यस्तो भवति । कोऽयं संन्यास उच्यते ।
कथं संन्यस्तो भवति । य आत्मानं क्रियाभिः गुणं करोति मातरं
पितरं भार्या पुत्रान् बन्धुननुपोदयित्वा । ये चास्यर्त्तिवजस्तान्सर्वांश्च
पूर्ववद्गृणीत्वा वैश्वानरेष्टि निर्वपेत् । सर्वस्वं दद्यात् यजमानस्य । गा-
ऋत्विजः । सर्वैः पात्रैः समारोप्य यदाहवनीये गार्हपत्ये वान्वाहा-
र्यपत्त्वे सम्भावसम्ययोश्च प्राणापानव्यानोदानसमानान्सर्वान् सर्वेषु
समापयेत् । सशिखान्केशान् विसृज्य यज्ञोपवीतं छित्त्वा पुत्रं
दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्वयेत् । यद्यपत्रो भव-
त्यात्मानमेवेमं ध्यात्वानवेशमाणः प्राचीमुदीर्चीं वा दिशं प्रवर्जेत् ।
चतुर्षु वर्णेषु भैक्षाचर्चर्यं चरेत् । पाणिपात्रेणाशनं कुर्यादौषधव-
दशनमाचरेदौषधवदशनं प्राशनीयाद्यथालाभमशनीयात्प्राणसंभारणार्थं

यथा मेदोवृद्धिर्न जायते । कृशीभूत्वा ग्रामैकरात्रम्, नगरे पञ्चरात्रम्, चतुरो मासान्वार्षिकान्नामे वापि नगरे वापि वसेत् पक्षा वै मासा इति द्वौ मासौ वा वसेत् । विशीर्णवस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्णीयात् नान्यत्प्रतिगृह्णीयात् । यद्यशक्तो भवति क्लेशतस्तप्यते तप इति । यो वा एवं क्रमेण सन्यस्यति यो वा एवं पश्यति किमस्य यज्ञोपवीतं कास्य शिखा कथं वास्योपस्पर्शनमिति । तं होवाच । इदमेवास्य यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानम्, विद्या सा शिखा, नीरैः सर्वत्रावस्थितैः कार्यं निर्वर्तयन्तुदरपात्रेण । जलतीरे निकेतनम् । अस्तमित आदित्ये कथं चास्योपस्पर्शनमिति ।

यथाहनि तथा रात्रौ नास्य नक्तं न दिवा । तदप्येतद्वषिणोक्तम् । सकृदिवा है वास्मै भवति । य एवं विद्वानेतेनात्मानं संबत्ते ॥ १ ॥

संन्यासोपनिषद्वैदं संन्यासिपटलाश्रयम् ।
सत्तासामान्यविभवं स्वमात्रमिति भावये ॥

इह खलु सामवेदप्रविभक्तेयं सन्यासोपनिषत् कुटीचकादिष्टमेदधर्मप्रकटनव्यप्रा ब्रह्मात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्याः संक्षेपतो विवरणमारम्भ्यते । यथोक्ताधिकारसाधनसम्पन्नानुपलभ्य श्रुतयः स्वयमेव सन्यासोपनिषदमुपन्यस्यन्तीत्याह—अथेति । अथशब्दः अधिकारिलाभानन्तर्यार्थः । यतः स्वातिरिक्तसामान्यसन्यासं विना निष्प्रतियोगिकस्वमात्रज्ञानं नोदेल्यतः तदुपायत्या श्रुतयो वयं सन्यसोपनिषदं व्याख्यास्यामो विस्पष्टमाख्यास्यामो वदाम इत्यर्थः । तत्प्रकारः कथमित्यत्र—य इति । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् इत्यादि कुटीचको बहूदक्तवं प्राप्येत्यादि चानुक्रमेण य एषणात्रयं सन्यस्यति स एव

संन्यासी भवतीत्यर्थः । संन्यासं संन्यासिनं चाक्षिपति—क इति । स्वाशङ्कोत्तरं स्वयमेवाहुः—य इति । य आत्मानं वक्ष्यमाणक्रियाभिर्गुम करोति । मात्राद्यनुमोदनादिवक्ष्यमाणविधिना संस्करोतीत्यर्थः । तत् कथमित्यत्र—मातरं पितरं भार्या पुत्रान् बन्धूननुमोदयित्वा संन्यासं करुमिच्छामि भवद्विराज्ञा देयेति चरमेष्टिनिर्वपनार्थं क्रत्विग्वरणं कर्तव्यमित्याह—ये चेति । ये चास्यत्तिवजः सन्ति तान् सर्वांश्च पूर्ववत् वृणीत्वा अथ तैः सह वैश्वानरेष्टि निर्वपेन इति । ततो यजमानस्य यावन्तः पुत्राः स्तुः आत्मना सह स्वार्जितं धनं यथाविभागं विधाय स्वभागप्राप्तसर्वस्वं क्रत्विग्म्यो देयमित्याह—सर्वस्वमिति । यजमानस्य स्वस्य सर्वस्वं क्रत्विग्म्यो यजमानः स्वयं दद्यादित्यर्थः । ततः किमित्यत्र याज्ञीयपात्रोऽग्निसमारोपणं कुर्यादित्याह—सर्वैरिति । ब्राह्मणजातिप्रविभक्तब्राह्मणाब्राह्मणादिचतुर्षु वर्णेषु भैक्षाचर्यं चरेत् । यद्यशक्तो भवति तदा शीतादिवाधावाधकं वस्त्रं प्रतिगङ्गीयात् ; नोचेत् शीतादिजन्यहृशतस्तप्यते तप इति । स्वोचितवत्वादिप्रतिप्रहे तु स्वाश्रमोचितं तपस्सुखे तप्यत इत्यर्थः । तृष्णादिकार्यं निर्वर्तयन् नीरस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात् तद्याज्ञा न कार्या (कामो मद उदपानं) इति श्रुतेः उदरपात्रेण यथालाभमन्नन् जलतीरे निकेतनं अस्ति चेत्तत्र वस्तव्यमित्यर्थः । अस्तमित आदित्ये कथं वास्योपस्पर्शनमिति । रात्रौ जलादायस्पर्शननिषेधात् एवं चिदादित्यभावमापनस्य यथाहनि तथा रात्रौ । तदप्येतदृषिणा मन्त्रेण उक्तम् । किमिति । सकृदिवा हैवास्मै भवतीति । सदास्य दिवा भवतीत्यर्थः । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमात्यर्थः । य एवं विद्वानेतेनात्मानं संधते यः संन्याससज्जानयोगेनानुसंधानं करोति स कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । शिष्टं आरणिकनारदादौ सम्यक् प्रपञ्चितमित्यर्थः ॥ ।

इति प्रथमोऽध्यायः

संन्यासाधिकारी

चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याशा-
सूयेष्वाहंकारं दाध्वा साधनचतुष्टयसंपन्न एव संन्यस्तुमर्हति ॥ १ ॥

कः संन्यस्तुमर्हतीत्याकाङ्क्षायां आदौ संन्यासाधिकारिणं निरूपयति—
चत्वारिंशादिति । साधनचतुष्टयसम्पन्न एव संन्यस्तुमर्हति इत्येतत्
नारदपरिब्राजके व्याख्यातम् ॥ १ ॥

पतितलक्षणम्

संन्यासे निश्चयं कृत्वा पुनर्न च करोति यः ।

स कुर्यात्कृच्छ्रमात्रं तु पुनः संन्यस्तुमर्हति ॥ २ ॥

संन्यासं पातयेद्यस्तु पतितं न्यासयेत् यः ।

संन्यासविघ्नकर्ता च त्रीनेतान्पतितान्विदुः ॥ ३ ॥

किंच संन्यासं करोमीति संन्यासे निश्चयं कृत्वा । यः संन्यासम-
धिक्षिपति पतितं न्यासयति संन्यासविघ्नमाचरति ते प्रलयवायिनो भवन्तीत्याह—
संन्यासमिति ॥ २, ३ ॥

संन्यासानधिकारिणः

अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलः ल्लैणो बधिरोऽर्भको मूकः
पाषण्डश्वक्री लिङ्गी वैखानसहरद्विजौ भृतकाद्यापकः शिपिविष्टो-
ऽनग्निको वैराग्यवन्तोऽप्येते न संन्यासार्हाः । संन्यस्ता यद्यपि
महावाक्योपदेशो नाधिकारिणः ॥ ४ ॥

आरुदपतितापत्यं कुनखी श्यावदन्तकः ।

क्षयी तथाङ्गविकलो नैव संन्यस्तुमर्हति ॥ ५ ॥

संप्रत्यवसितानां च महापातकिनां तथा ।

ब्रात्यानामभिशस्तानां संन्यासं नैव कारयेत् ॥ ६ ॥

त्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितम् ।

सत्यशौचपरिभ्रष्टं संन्यासं नैव कारयेत् ॥

एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥ ७ ॥

संन्यासानधिकारिणो निर्दिशति—अथेति । शिपिविष्टः विकसित-
शेफः ॥ ४-७ ॥

संन्यासस्वीकारप्रकारः

ओं भूः स्वाहेति शिखामुत्पाद्य यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत् ।
यशो बलं ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रयच्छेति यज्ञोपवीतं छित्वा ओं
स्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रं विसृज्य संन्यस्तं मयेति त्रिवार-
मभिमन्त्रयेत् ॥ ८ ॥

उक्तदोषरहिताः संन्यासाधिकारिणो भवन्तीत्यधिकारिनिर्णयानन्तरं तत्करण-
प्रकारमाह—ओमिति ॥ ८ ॥

संन्यस्तपुरुषस्तत्रः

संन्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्छलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ९ ॥

षष्ठि कुलान्यतीतानि षष्ठिमागामिकानि च ।

कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत् ॥ १० ॥

ये च संतानजा दोषा ये दोषा देहसंभवाः ।
प्रैषाग्निर्निर्दहेत्सर्वास्तुषाग्निरिव काञ्चनम् ॥ ११ ॥

एवं विधिवत् संन्यस्तपुरुषं ज्ञानाधिकारिणं स्तौति—संन्यासिनमिति ।
किं च—षष्ठिमिति । सन्तानजा दोषाः दुष्पुत्रसंजाताः ॥ ९—११ ॥

दण्डपरिग्रहः

सखा मा गोपायेति दण्डं परिग्रहेत् ॥ १२ ॥

यद्यातुरो जीवति तदा तेन यथोक्तलक्षणं दण्डादिकं स्वीकार्यमित्याह—
सखा मा गोपायेति दण्डं परिग्रहेदिति ॥ १२ ॥

दण्डलक्षणम्

दण्डं तु वैणवं सौम्यं सत्वचं समर्पवक्म ।
पुण्यस्थलसमुत्पन्नं नानाकलमषशोषितम् ॥ १३ ॥
अदग्धमहतं कीटैः पर्वग्रन्थिविराजितम् ।
नासादध्नं शिरस्तुलयं भ्रुवोर्वा बिभृयाद्यतिः ॥ १४ ॥
दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वथा तु विधीयते ।
न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः ॥ १५ ॥

दण्डलक्षणमाह—दण्डमिति ॥ १३—१५ ॥

कमण्डलपरिग्रहः

जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं माते मा मन्त्रयस्व सर्वदा
सर्वसौम्येति कमण्डलुं परिगृह्य योगपट्टाभिषिक्तो भूत्वा यथा-
सुखं विहरेत् ॥ १६ ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥ १७ ॥

कमण्डलुं च परिगृह्य देशिकमुखात् प्रणवमहावाक्योपदेशं लब्ध्वा
स्वाश्रमाचारपरो भूत्वा संशयादिपञ्चदोषशान्त्यन्तं वेदान्तश्रवणं कृत्वाथ
योगपद्माभिषिक्तो मुनिः गुर्वनुज्ञया यथासुखमाप्नाव्यं विहरेदित्याह—
जगदिति । ततस्तेन धर्मादिकर्तव्याकर्तव्यबुद्धिस्त्याज्येत्याह—त्यजेति ॥ १६, १७ ॥

सन्यासिनां चातुर्विध्यम्

वैराग्यसन्यासी ज्ञानसन्यासी ज्ञानवैराग्यसन्यासी कर्म-
सन्यासी चेति चातुर्विध्यमुपागतः ॥ १८ ॥

सन्यासः कतिविध इत्यत आह—वैराग्येति ॥ १८ ॥

वैराग्यसन्यासी

तद्यथेति । दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्म-
वशात्सन्यस्तः स वैराग्यसन्यासी ॥ १९ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यमेत्य इहामुत्रार्थमोगतृष्णाविरतिमेत्य ॥ १९ ॥

ज्ञानसन्यासी

शाश्वज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात्प्रपञ्चोपरतो देहवासनां
शाश्ववासनां लोकवासनां च त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्रवृत्तिं सर्वं
हेयां मत्वा साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञान-
सन्यासी ॥ २० ॥

ज्ञानवैराग्यसंन्यासी

क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानु-
संधानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य जातरूपवरो भवति स ज्ञान-
वैराग्यसंन्यासी ॥ २१ ॥

कर्मसंन्यासी¹

ब्रह्मनर्थं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्या-
भावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी¹ ॥ २२ ॥

षड्विधसंन्यासः

संन्यासः षड्बुधो भवति कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसतुरीया-
तीतावधूताश्वेति ॥ २३ ॥

कुटीचकः

कुटीचकः शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनशाटी-
कन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्चादिमन्त्रसाधन-
पर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः ॥ २४ ॥

बहूदकः

बहूदकः शिखादिकन्थाधरखिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत्सर्वसमो
मधुकरवृत्त्याष्टकबलाशी ॥ २५ ॥

हंसः

हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधार्यसंक्लसमाधूकरान्नाशी
कौपीनखण्डतुण्डधारी ॥ २६ ॥

¹ कर्मसंन्यासी इत्यपि उपादेयः पाठः स्थात्.

परमहंसः

परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेषु करपाञ्चयक-
कौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मो-
द्धूलनपरः सर्वत्यागी ॥ २७ ॥

तुरीयातीतः

तुरीयातीतो गोमुखवृत्त्या फलाहारी, अन्नाहारी चेद्रूहत्रये,
देहमात्रावशिष्टे दिग्म्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः ॥ २८ ॥

अवधूतः

अवधूतस्त्वनियमः पतिताभिशास्त्वर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगर-
वृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसंधानपरः ॥ २९ ॥

“वैराग्यसंन्यासी” इत्यारभ्य “स्वरूपानुसन्यानपरः” इत्यन्तं
प्रायशो नारदपरिवाजकोपनिषदि व्याख्यातम् ॥ १९-२९ ॥

प्रलयब्रह्मैक्यमावना

जगत्तावदितं नाहं सवृक्षतृणपर्वतम् ।

यद्वाहं जडमत्यन्तं तत्स्यां कथमहं विभुः ।

कालेनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः ॥ ३० ॥

जडया कर्णशष्कुलया कल्यमानक्षणस्थया ।

शून्याङ्कितः शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः ॥ ३१ ॥

त्वचा क्षणविनाशिन्या प्राप्योऽप्राप्योऽयमन्यथा ।

चित्प्रसादोपलब्धात्मा स्पर्शो नाहमचेतनः ॥ ३२ ॥

लब्धात्मा जिह्या तुच्छो लोलया लोलसत्या ।
 स्वल्पस्पन्दो द्रव्यनिष्ठो रसो नाहमचेतनः ॥ ३३ ॥

दश्यदर्शनयोर्लीनं क्षयि क्षणविनाशिनोः ।
 केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेतनः ॥ ३४ ॥

नासया गन्धजडया क्षयिण्या परिकल्पितः ।
 पेलवोऽनियताकारो गन्धो नाहमचेतनः ॥ ३५ ॥

निर्ममोऽमननः शान्तो गतपञ्चेन्द्रियभ्रमः ।
 शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः ॥ ३६ ॥

चैत्यवर्जितचिन्मात्रमहेषोऽवभासकः ।
 सबाह्याभ्यन्तरे व्यापि निष्कलोऽहं निरञ्जनः ।

निर्विकल्पचिदाभास एक एवास्मि सर्वगः ॥ ३७ ॥

मयैव चेतनेनेमे सर्वे घटपटादयः ।
 सूर्यान्ता अवभास्यन्ते दीपेनेवात्मतेजसा ॥ ३८ ॥

मयैवैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियपङ्क्तयः ।
 तेजसान्तःप्रकाशेन यथाश्चिकणपङ्क्तयः ॥ ३९ ॥

अनन्तानन्दसंभोगा परोपशमशालिनी ।
 शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिजयत्यखिलदृष्टिषु ॥ ४० ॥

सर्वभावान्तरस्थाय चैत्यमुक्तचिदात्मने ।
 प्रत्यक्चैतन्यरूपाय महामेव नमो नमः ॥ ४१ ॥

कुटीचकादेः स्वरूपानुसन्धानवृत्तिः केनोपयेन जायते इत्यत्र संशयादि-
 पञ्चदोषशान्त्यन्तमीशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तश्रवणं कृत्वा श्रुतार्थमननतोऽनुसन्धा-

नाख्यनिदिध्यासनवृत्तिरुदेति इत्याह—जगदिति । जगत्प्रविभक्तदेहः शब्दादयो
वा त्वमसीलयत आह—कालेनेति । लोलसत्त्या लोलमनोविशिष्या ।
क्षयिण्या क्षयशीलया । अचेतनः स्वातिरिक्तेन्द्रियेन्द्रियार्थवैरूप्यात् । चिन्मय-
दृष्टिवृदितायां प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं भवतीत्याह—सर्वेति । पूर्वार्धस्तत्पदार्थः । उत्तरार्ध-
प्रविभक्तद्वादशारस्त्वंपदार्थः । तदुपरि विद्यमानाक्षरचतुष्टयं तु असिपदार्थः ।
“नमस्त्वैक्यं प्रवदेत्” इति श्रुतेः ॥ ३०-४१ ॥

चितिशक्तिः तत्सुतिश्च

विचित्राः शक्तयः स्वच्छाः समा या निर्विकारया ।

चिता क्रियन्ते समया कलाकलनमुक्तया ॥ ४२ ॥

कालत्रयमुपेक्षित्र्या हीनायाश्चैत्यबन्धनैः ।

चित्तशैव्यमुपेक्षित्र्या: समतैवावशिष्यते ॥ ४३ ॥

सा हि वाचामगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम् ।

नैरात्म्यसिद्धान्तदशामुपयातेव शिष्यते ॥ ४४ ॥

ईहानीहमयैरन्तर्या चिदावलिता मलैः ।

सा चिन्मोत्पादितुं शक्ता पाशब्देव पक्षिणी ॥ ४५ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्रुन्द्वमोहेन जन्तवः ।

धराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः ॥ ४६ ॥

चिद्विकलिपतं सर्वं चिदेवेत्याह—विचित्रा इति । उक्तविशेषणविशिष्या
चिता यतः पृथिव्यादिपञ्चभूतभौतिकगताः काठिन्यादिनानाविचित्रशक्तयो वर्तन्ते
समा याः स्वात्मशक्तिमयाः क्रियन्ते “तत्सृष्टा सत्त्व त्यच्चाभवत्” इति श्रुतेः ।
चिद्विकलिपतकाठिन्यादिशक्तयश्चिदेवेत्यर्थः । कालत्रयकलनाकलितविचित्रशक्तीनां
विषमरूपाणां चैत्यत्वेन विद्यमान्त्वात् विचित्रशक्तिहेतुश्चिदपि विषमा

भवितुमर्हतीत्यत आह—कालेति । कालत्रयावच्छिन्ननानावैषम्यविशिष्टचैत्य-
पटलमस्तिनास्तीति विभ्रमापहवकलनामप्युपेक्षित्र्याश्रितः कुतो विषमप्रसक्तिः
किंत्वचिदपहवसिद्धचितः समतैव निष्प्रतियोगिकमवशिष्यते इत्यर्थः । विषम-
वाग्मस्यचितः समता कुतः इत्यत आह—सा हीति । “यतो वाचो निवर्तन्ते”
इति श्रुत्यनुरोधेन यस्याश्रितेर्वाचामगम्यत्वात् या हि पुनश्चित् स्वाङ्गदशायां
देहाध्यतिरेकेण शाश्वतीमसत्तामापन्नेव दृष्टा या हि च पुनः स्वज्ञस्वाङ्गदृष्टि-
विकल्पतसप्रतियोगिकात्मानात्मकलना यस्मान्निर्गतापहवतां गता स निरात्मा
तद्वावो नैरात्म्यम् ।

“इदं चैतन्यमेवेति अहं चैतन्यमित्यपि ।
यस्य प्रपञ्चभानं न ब्रह्माकारमपीह न ॥”

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रतया स्थितिरेव नैरात्म्यसिद्धान्तद-
शेत्युच्यते । स्वाङ्गदृष्ट्या तु सा हि चित् नैरात्म्यसिद्धान्तदशां स्वरूपशून्यता-
मुपयातेव न हि परमार्थदृष्टेस्तथा भवितुमर्हति इवशब्दद्वयस्य परमार्थदृष्ट्यनु-
कूलत्वात् । एवं योत्यते हीवशब्दद्वयतः स्वाङ्गादिदृष्टिमोहे सत्यसति निष्प्रतियोगिकं
चिन्मात्रमवशिष्यत इत्यत्र—“स्वाङ्गस्वज्ञदशायां यदेकरूपतया स्थितम् ।
तद्विनैरात्म्यसिद्धान्तसत्तासामान्यमुच्यते ॥” इति स्मृतेः । एवं निष्प्रति-
योगिकचिन्मात्रमबुध्वा ये स्वातिरिक्तेहानीहादिकलनाकलितं जगन्मात्रं मन्यन्ते
ते धराविवरनिमग्नकीटतुल्या भवन्तीत्याह—ईहेति । निर्विशेषतया सा चिन्नो-
त्पादितुं शक्ता । येषामेवं ते ॥ ४२-४६ ॥

अमेदानुभवः

आत्मनेऽस्तु नमस्तुभ्यमविच्छिन्नचिदात्मने ।
परामृष्टोऽस्मि बुद्धोऽस्मि प्रोदितोऽस्म्यचिरादहम् ॥ ४७ ॥
उद्धृतोऽस्मि विकल्पेभ्यो योऽस्मि सोऽस्मि नमोऽस्तु ते ।
तुभ्यं मह्यमनन्ताय तुभ्यं मह्यं चिदात्मने ॥ ४८ ॥

नमस्तुभ्यं परेशाय नमो महां शिवाय च ।
 तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति ।
 शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ४९ ॥
 सुलभश्चायमत्यन्तं सुज्ञेयश्चासपन्धुवत् ।
 शरीरपद्मकुहे सर्वेषामेव षट्पदः ॥ ५० ॥
 न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न मे भोगविसर्जने ।
 यदायाति तदायातु यत्प्रयाति प्रयातु तत् ॥ ५१ ॥
 मनसा मनसि च्छन्ने निरहंकारतां गते ।
 भावेन गलिते भावे स्वस्थस्तिष्ठामि केवलः ॥ ५२ ॥
 निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कं निरीहितम् ।
 केवलस्पन्दशुद्धात्मन्येव तिष्ठति मे रिपुः ॥ ५३ ॥
 तृष्णारञ्जनुगणं छित्वा मच्छरीरकपञ्चरात् ।
 न जाने क गतोङ्गीय निरहंकारपक्षिणी ॥ ५४ ॥
 यस्य नाहंकुतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
 यः समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते ॥ ५५ ॥
 योऽन्तःशीतलया बुद्धच्चा रागद्वेषविमुक्तया ।
 साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥ ५६ ॥
 येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेयमुञ्जता ।
 चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥ ५७ ॥
 ग्राहग्राहकसंबन्धे क्षीणे शान्तिरुदेत्यलम् ।
 स्थितिमध्यागता शान्तिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते ॥ ५८ ॥

भ्रष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविवर्जिता ।
हुदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥ ५९ ॥
पावनी परमोदारा शुद्धसत्त्वात्‌पातिनी ।
आत्मध्यानमयी नित्या सुषुप्तिस्थेव तिष्ठति ॥ ६० ॥
चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्षेतनमुच्यते ।
निर्मनस्कस्वभावत्वात् तत्र कलनामलम् ॥ ६१ ॥
सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमात्मकी ।
सर्वज्ञता सा संतृप्तिर्ननु यत्र मनः क्षतम् ॥ ६२ ॥
प्रलपन्विसुजन्गृह्णन्नुनिमिषत्रिमिषत्रपि ।
निरस्तमननानन्दः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ६३ ॥
मलं संवेद्यमुत्सुञ्य मनो निर्मूलयन्परम् ।
आशापाशानलं छित्त्वा संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ६४ ॥
अशुभाशुभसंकल्पः संशान्तोऽस्मि निरामयः ।
नष्टेष्टानिष्टकलनः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ६५ ॥
आत्मतापरते त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ ।
वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य स्थिरोऽस्म्यहम् ।
निर्मलायां निराशायां स्वसंवित्तौ स्थितोऽस्म्यहम् ॥ ६६ ॥
ईहितानीहितैर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः ।
कदान्तस्तोषमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः ॥ ६७ ॥
कदोपशान्तमननो धरणीधरकोटे ।
समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना ॥ ६८ ॥

निरंशश्यानविश्रान्तमूकस्य भम मस्तके ।

कदा तर्णं कर्ष्ण्यन्ति कुलायं वनपत्रिणः ॥ ६९ ॥

संकल्पपादपं तृष्णालतं छित्वा मनोवनम् ।

वितां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखम् ॥ ७० ॥

पदं तदनुयातोऽस्मि केवलोऽस्मि जयाम्यहम् ।

निर्वाणोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरंशोऽस्मि निरीप्सितः ॥ ७१ ॥

स्वच्छतोर्जितां सत्ता हृदयता सत्यता ज्ञता ।

आनन्दितोपशमता सदाप्रमुदितोदिता ।

पूर्णतोदारता सत्या कान्तिसत्ता सदैकता ॥ ७२ ॥

इत्येवं चिन्तयन्तिभ्युः स्वरूपस्थितिमञ्जसा ।

निर्विकल्पस्वरूपज्ञो निर्विकल्पो बभूव ह ॥ ७३ ॥

यत एवमविद्वांसो हीयन्ते अतः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति बोधेन निर्विकल्पकब्रह्माहमस्मीत्याह—आत्मन इति । एवं प्रत्यक्परचिदैक्यं ब्रह्म भवास्मीति परामृष्टोऽस्मि । एवं प्रत्यगभेदेन य आस्ते सोऽयं स्वाङ्गलोकवत् तिष्ठन्नपीति । यज्ञानेन मुनिर्लिपो भवति सोऽयमात्मा ब्रह्माहमस्मीति ज्ञातुं सुलभः । सः कुत्रासनमर्हतीलत्र—शरीरेति । एवमात्मानं जानतो न मे भोगस्थितौ वाङ्छा । कालकर्मसंयोगवशात् यदायाति तदायातु । एवं मनसा । पुरा स्वाङ्गदशायां स्वातिरिक्तं स्वरूपं शून्यमपि सत्यवदात्मनि प्रतिमातं इदानीं स्वाङ्गदशायां तत् कं गतं अहमेकं एवावशिष्यामीत्याह—निर्भावमिति । विचार्यमाणपुरानुभूतस्वातिरिक्तं निर्भावं अवस्तुत्वात् निरहङ्कारं देहाभावात् निर्मनस्कं अमनस्कत्वात् निरीहितं ईहनीयस्य सृग्यत्वात् तथापि स्वातिरिक्तभ्रमः सत्यवत् केवलस्पन्दगुद्धात्मन्येव तिष्ठति मे रिपुः । स्थित इति भूतार्थे स्थित इति वर्तमानप्रयोगः छान्दसः । इदानीं श्रुत्याचार्य-

प्रसादतो निष्प्रतियोगिकब्रह्मात्रज्ञाने जातेऽथ स्वातिरिक्तास्तित्वभान्तितृष्णा-
रज्जुगणं छित्त्वा । देहादौ नितरमहंकारममकारपक्षौ यस्याः स्वातिरिक्तभान्ते:
सेयं निरहंकारपक्षिणी क गता अहमेक एवावशिष्य इत्यर्थः । यस्यैवं
देहादावहंभावो नोदेति तजीवितं सफलमिल्याह—यस्येति । शीतलया बुद्धया
स्वातिरिक्तपशून्यया रागादौ सति विष्टस्तथात्वं कुतः इत्यत्र—रागेति ।
चित्तस्यान्ते चित्तावसाने ब्रह्मणि । स्वातिरिक्तवृत्त्यनुद्भूतिरेव तन्मोक्ष इत्याह—
प्राह्येति । सर्वप्राणिनां वासनाविशिष्टत्वेन प्राह्यादिशान्तिः कुतः इत्यत्र
शुद्धवासनावज्जीवन्मुक्तदृष्ट्या तच्छान्तिरुदेतीयाह—भ्रष्टेति । प्राह्यादिकलना-
संभवं मन्यमाना शुद्धा भवति । यत्र चित्तं न संभवति तदेव चेतनमिल्याह—
चेतनमिति । यस्यां चिति असत्यं मनोन्मनीभावं भजति सा सन्मात्र-
रूपणीयाह—सेति । मानसतानवे देहादिव्यापृतौ सत्यसति संविन्मात्रोऽस्मी-
याह—प्रलपन्निति । स्वातिरिक्तमननानन्दः विषयज्ञातं उत्सृज्य । किंत्र—
निर्मलायामिति । तर्णं तृणरचितम् । अच्चिन्मात्रापहवसिद्धचिन्मात्रस्य
निष्प्रतियोगितैव स्वच्छतादिस्वमात्रमवशिष्यत इति ज्ञानान्निर्विकल्पब्रह्मैव भव-
तीयाह—स्वच्छतेति । भिक्षुः स्वरूपस्थितिमञ्चसा प्राप्य । एवं सर्व-
वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनप्रभवसम्यग्ज्ञानासिसमकालमेव स्वातिरिक्तविकल्पा-
पहवसिद्धनिष्प्रतियोगिकनिर्विकल्पात्मना विद्वानवशिष्यत इति सर्ववेदान्तसिद्धान्त-
सङ्ग्रहोऽर्थः ॥ ४७—७३ ॥

आतुरसन्न्यासः, संन्यासिनां प्राप्यस्थानानि च

आतुरो जीवति चेत्क्रमसन्न्यासः कर्तव्यः । न शूद्रस्त्री-
पतितोदक्यासंभाषणम् । न यतेदेवपूजा नोत्सवदर्शनम् । तस्मात्र
सन्न्यासमेकलोकः । आतुरकुटीचक्योर्भूर्लोकभुवर्लोकौ । ब्रह्मदक्ष्य
स्वर्गलोकः । हंसस्य तपोलोकः । परमहंसस्य सत्यलोकः ।
तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसंधानेन
भ्रमरकीटन्यायवत् ॥ ७४ ॥

आतुरो यदि जीवति तदा तेन किं कार्यमित्यत्राह—आतुर इति ।
 क्रमसंन्यासमुपेयुषः परमहंसस्य चर्या कीदृशील्यत आह—नेत्यादि । कुटीच-
 कादिषणां समानमेव तुरीयातीतादेः अयं विशेष इत्याह—न यतेरिति ।
 यस्मादेवं तस्मात् । कुटीचकल्वादिसंन्यासभेदानुरोधेन तत्तज्ज्ञानानुरोधेन च
 तत्तत्प्राप्यलोकभेदोऽपि युज्यत इत्याह—आतुरेति । मुनिः ब्रह्म संपद्यत
 इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

संन्यासिभिः स्वरूपानुसंधानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यास उष्ट्रकुड्कुमभारव-

द्वयर्थः । न योगशास्त्रप्रवृत्तिर्ण सांख्यशास्त्राभ्यासो न मन्त्रतन्त्र-
 व्यापारो नेतरशास्त्रप्रवृत्तिर्णतेरस्ति, अस्ति चेच्छवालंकारवत् ।
 चर्मकारविद्यादूरः । न परिव्राण्णामसंकीर्तनपरः । यद्यत्कर्म करोति
 तत्तत्फलमनुभवति । एरण्डौलफेनवत्सर्वं परित्यजेत् । न देवता-
 प्रसादग्रहणम् । न बाह्यदेवाभ्यर्चनं कुर्यात् ॥ ७९ ॥

यत एवमतः स्वरूपानुसन्धानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यासैः तत्तत्सद्ग-
 न्तानुरूपं फलमेति न परमार्थफलं स्पृशति “अवील्य गौतर्मी विद्यां सार्गार्लीं
 योनिमाप्नुयात्” इत्यादिकुसितजन्मश्रवणात् । अतः शास्त्रान्तराभ्यासस्तु
 उष्ट्रकुड्कुमभारवद्वयर्थः । यथा चर्मकारो विद्यादूरस्तथाऽयं परमार्थविद्यातत्फल-
 विलो भवतीत्यर्थः । एतत्रामाहमाश्रमान्तर इति परिव्राण्णामसंकीर्तनपरः
 इत्यत्र “नासगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम् । वयो वृत्तं ब्रतं शीलं
 ख्यापयेत्नैव सद्यतिः ॥” इति श्रुतेः । न ह्यस्य वाक्यस्य भगवन्नामनिषेदोऽर्थौ
 भवितुमर्हति । तथाच श्रुतिस्मृती भवतः ।

“एकाकी निस्पृहस्तिष्ठेन हि केन सहालपेत् ।
 दद्यान्नारायणेत्येवं प्रतिवाक्यं सदा यतिः ॥” इति,

“सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नियुक्ता उपासते ॥”

इति । किंच भगवन्नामस्मृतिविरतौ प्रत्यवायश्रवणाच्च ।

“निवृत्ततर्षेस्तपगीथमानात् भवौषधाच्छोत्रमनोभिरामात् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुग्रात् ॥”

इति । भगवन्नामः प्रत्यगमिन्नब्रह्मार्थत्वात् यतिभिर्विशेषतः सदानुसंधेयमित्यत्र --

“राशब्दस्त्वीशवाची स्यान्मशब्दो जीववाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म राम इत्यमिधीयते ॥”

इत्यादिश्रुतेः,

“स्वान्या श्यपह्वात् सिद्धा या मुक्तिश्रीर्विजृमते ।
तद्रूपतो राजमानं महः श्रीराम ईरितम् ॥”

इति नामार्थविवेकोक्तेश्च । इत्थंभूतब्रह्मनिष्ठां विना यद्यत्कर्म करोति तत्तत्कल-
मनुभवति एरण्डतैलफेनवत् अतः सर्वं परियज्ञेत् इहासुन्नभोगसाधने-
च्छ्यात्युप्रं तपः कृत्वा तदनुकूलेन न देवताप्रसादग्रहणं कार्यं इत्यर्थः ।
निष्कामबुद्ध्यानुष्ठिततपसोऽनन्तफलत्वात् न बाह्यदेवार्चनं कुर्यात् । यतप्रत्यग-
मिन्नब्रह्मवाद्यं प्रत्यगमिन्नं ब्रह्म यत्र नावाह्यते तद्वाह्यदेवार्चनं तत् कदापि न
कुर्यात् ‘सोऽहंमावेन पूजयेत्’ इति श्रुतेः ॥ ७६ ॥

तेषां चर्यादिक्रमः

स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याहारमाहरन्कशो
भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्विहरेत् । माधूकरेण करपात्रेणास्यपात्रेण वा
कालं नयेत् । आत्मसंमितमाहारमाहरेदात्मवान्यतिः ॥ ७६ ॥
आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च ।
वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ७७ ॥

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत्कच्चित् ।
 निरीक्षन्ते त्वचुद्विग्रास्तदृहं यद्रतो व्रजेत् ॥ ७८ ॥
 पञ्चसप्तगृहाणां तु भिक्षामिच्छेत्क्रियावताम् ।
 गोदोहमात्रमाकाङ्क्षेनिष्क्रान्तो न पुनर्वर्जेत् ॥ ७९ ॥
 नक्ताद्वरश्चोपवास उपवासाद्याचितः ।
 अयाचिताद्वरं भैक्षं तस्माद्वैक्षेण वर्तयेत् ॥ ८० ॥
 नैव सञ्चापसञ्चयेन भिक्षाकाले विशेदृहान् ।
 नातिक्रामेदृहं मोहाद्यत्र दोषो न विद्यते ॥ ८१ ॥
 श्रोत्रियान्नं न भिक्षेत श्रद्धाभक्तिबहिष्कृतम् ।
 त्रात्यस्यापि गृहे भिक्षेच्छद्वाभक्तिपुरस्कृते ॥ ८२ ॥
 माधूकरमसंकलृतं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
 तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ८३ ॥
 मनःसंकल्परहितांखीन्गृहान्पञ्च सप्त वा ।
 मधुमक्षिकवत्कृत्वा माधूकरमिति स्मृतम् ॥ ८४ ॥
 प्रातःकाले च पूर्वेद्युर्द्वैक्षः प्रार्थितं मुहुः ।
 तद्वैक्षं प्राक्प्रणीतं स्यात्स्थितिं कुर्यात्तथापि च ॥ ८५ ॥
 भिक्षाटनसमुद्योगादेन केन निमन्त्रितम् ।
 अयाचितं तु तद्वैक्षं भोक्तव्यं च मुमुक्षुभिः ॥ ८६ ॥
 उपस्थानेन यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन तत् ।
 तात्कालिकमिति रूयातं भोक्तव्यं यतिभिस्तदा ॥ ८७ ॥

सिद्धमन्त्रं यदा नीतं ब्राह्मणेन मठं प्रति ।

उपपन्नमिति प्राहुर्सुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ ८८ ॥

चरेन्माधुकरं भैक्षं यतिम्लेच्छकुलादपि ।

एकान्नं न तु मुखीत बृहस्पतिसमादपि ।

याचितायाचिताभ्यां च भिक्षाभ्यां कल्पयेत्स्थितिम् ॥ ८९ ॥

न वायुः स्पर्शदोषेण नाग्निर्दहनकर्मणा ।

नापे मूत्रपुरीषाभ्यां नान्नदोषेण मस्करी ॥ ९० ॥

विघूमे सत्रमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

कालेऽपराह्णे भूयिष्ठे भिक्षाचरणमाचरेत् ॥ ९१ ॥

अभिशस्तं च पतितं पाषण्डं देवपूजकम् ।

वर्जयित्वा चरेद्वैक्षं, सर्ववर्णेषु चापदि ॥ ९२ ॥

घृतं श्वमूत्रसद्वशं मधु स्यात्सुरया समम् ।

तैलं सूकरमूत्रं स्यात्सुपं लशुनसंमितम् ॥ ९३ ॥

माषापूपादि गोमांसं क्षीरं मूत्रसमं भवेत् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन घृतादीन्वर्जयेद्यतिः ॥ ९४ ॥

घृतसूपादिसंयुक्तमन्त्रं नाद्यात्कदाचन ।

पाणिपात्रश्वरन्योगी नासक्लद्वैक्षमाचरेत् ॥ ९५ ॥

आस्थ्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।

तदा सप्तः स्यात्सर्वेषु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९६ ॥

माध्यकरेणेत्युक्तार्थं श्रुतिरेव व्याकरोति—आत्मेति । भिक्षानियममाह—
निरीक्षन्त इति । भिक्षां दत्त्वैव भोक्तव्यमिति ये निरीक्षन्ते । यथावच्छुति-

स्मृत्युक्तसंस्काररहितो हि ब्रात्यः । भिक्षां पञ्चधा विभज्य तत्रैकेन स्थिति
नयेदित्याह—माघूकरमिति । तत्र माघूकरलक्षणमाह—मन इति । प्राक्प्रणीत-
लक्षणमाह—प्रातरिति । अयाचितलक्षणमाह—भिक्षेति । तात्कालिकलक्षण-
माह—उपस्थानेनेति । उपननलक्षणमाह—सिद्धमिति । एकान्नापेक्षया भिन्न-
जातिमाघूकरं श्रेष्ठमेवेत्याह—चरेदिति । यतीनां अनन्दोषो नास्तीत्यत्रोप-
पत्तिमाह—नेति । भिक्षाविधिः प्रामैकरात्राटनयतिविषयः । यतिरिदं मे
स्यादिति इच्छापूर्वकं वृतादीनाश्चीयादियाह—घृतमिति । करोदरपात्रलक्षण-
माह—पाणीति ॥ ७६—९६ ॥

यतीनां वज्यानि

आज्ञ्यं रुधिरमिव खजेदेकव्रान्नं पललमिव गन्धलेपनमशुद्ध-
लेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वृक्षमुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं खीसङ्गमिव
मित्राहादकं मूत्रमिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञातचरदेशं चण्डाल-
वाटिकामिव लियमहिमिव सुर्वं कालकूटमिव सभास्थलं इमशान-
स्थलमिव राजधानीं कुभ्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकव्रान्नम् । न
देवतार्चनम् ॥ प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत् ॥ ९७ ॥

मन्त्रोक्तार्थं ब्राह्मणोऽप्यनुवदति—आज्ञ्यमिति । ब्रह्मातिरेकेणाज्यादिकं
नास्ति ब्रह्मैव सर्वमिति सर्वात्मभावारूढो मुनिः जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

षड्यतिपातकानि ; पातित्ये दोषनिरूपणं च

आसनं पात्रलोपश्च संचयः शिष्यसंचयः ।

दिवास्वापो वृथालापो यतीनां पातकानि षट् ॥ ९८ ॥

वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ।

उक्तालाब्वादिपात्राणामेकस्यापीह सङ्ग्रहः ॥ ९९ ॥

यतेः संव्यवहाराय पात्रलोपः स उच्यते ।
 गृहीतस्य तु दण्डादेह्द्वितीयस्य परिग्रहः ॥ १०० ॥
 कालान्तरोपभोगार्थं संचयः परिकीर्तिः ।
 शुश्रूषालाभपूजार्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ॥ १०१ ॥
 शिष्याणां न तु कारुण्याच्छिष्यसंग्रह ईरितः ।
 विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ॥ १०२ ॥
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ।
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षावार्त्तं विना तथा ।
 अनुग्रहं परिप्रश्नं वृथाजल्पोऽन्य उच्यते ॥ १०३ ॥
 एकान्नं मदमात्सर्यं गन्धपुष्पविभूषणम् ।
 ताम्बूलाभ्यञ्जने क्रीडा भोगाकाङ्क्षा रसायनम् ॥ १०४ ॥
 कल्थनं कुत्सनं स्वस्ति ज्योतिश्च कथविक्रयम् ।
 क्रिया कर्मविवादश्च गुरुशास्त्रविलङ्घनम् ॥ १०५ ॥
 संविश्व विग्रहो यानं मञ्चकं शुक्लवस्त्रकम् ।
 शुक्रोत्सर्गो दिवास्वापो भिक्षाधारस्तु तैजसम् ॥ १०६ ॥
 विषं चैवाशुधं वीजं हिंसां तैक्षण्यं च मैथुनम् ।
 त्यक्तं संन्यासयोगेन गृहधर्मादिकं त्रतम् ॥ १०७ ॥
 गोत्रादिचरणं सर्वं पितृमातृकुलं धनम् ।
 प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो त्रजेदधः ॥ १०८ ॥
 सुजीर्णोऽपि सुजीर्णसु विद्वान्खीषु न विश्वसेत ।
 सुजीर्णस्वपि कन्थासु सज्जते जीर्णमन्बरम् ॥ १०९ ॥

स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् । ११० ॥
 षडेतानि न गृहीयाद्यतिर्मूवपुरीषवत् ॥ ११० ॥
 नैवाददीति पाथेर्यं यतिः किञ्चिदनापदि ।
 पक्षमापत्सु गृहीयाद्यावदत्र्यं न लभ्यते ॥ १११ ॥
 नीरुजश्च शुवा चैव भिष्णुर्नावसथे वसेत् ।
 परार्थं न प्रतिग्राह्यं न द्याच्च कथंचन ॥ ११२ ॥
 दैन्यभावात् भूतानां सौभग्याय यतिश्वरेत् ।
 पक्षं वा यदि वापक्षं याचमानो ब्रजेदधः ॥ ११३ ॥
 अन्नदानपरो भिष्णुवद्वादीनां प्रतिग्रही ।
 आविकं वानाविकं वा तथा पटुपटानपि ॥ ११४ ॥
 प्रतिगृह्य यतिश्वैतान्पतत्येव न संशयः ।
 अद्वैतं नावमाश्रित्य जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात् ॥ ११५ ॥
 वागदण्डे मौनमातिष्ठेत्कायदण्डे त्वभोजनम् ।
 मानसे तु कृते दण्डे प्राणायामो विधीयते ॥ ११६ ॥
 कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
 तस्मात्कर्मं न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ ११७ ॥
 रथ्यायां बहुवद्वाणि भिसा सर्वत्र लभ्यते ।
 भूमिः शर्यास्ति विस्तीर्णा यतयः केन दुःखिताः ॥ ११८ ॥
 प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानान्मौ जुहुयाद्यतिः ।
 आत्मन्यशीन्समारोप्य सोऽश्विहोत्री महायतिः ॥ ११९ ॥

प्रवृत्तिद्विविधा प्रोक्ता मार्जरी चैव वानरी ।

ज्ञानाभ्योसवतामोतुर्वनिरी भाक्तमेव च ॥ १२० ॥

नापृष्ठः कस्यचिद्ब्रूपान्नं चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवलोकमाचरेत् ॥ १२१ ॥

सर्वेषामेव पापानां संघाते समुपस्थिते ।

तारं द्वादशसाहस्रमध्यसेच्छेदनं हि तत् ॥ १२२ ॥

यस्तु द्वादशसाहस्रं प्रणवं जपतेऽन्वहम् ।

तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥ १२३ ॥

इत्युपनिषत् ॥

मुनेरपीदं आसनादिषट्कं बन्धकं भवतीत्याह—आसनमिति । स्वकृत-
सूत्रार्थं श्रुतिः स्वयमेव व्याच्छेष—वर्षाभ्य इति । एकान्नादिप्रतिषिद्धधर्मा-
चरणफलमाह—एकान्नमिति । स्वस्ति प्रियवाक्यम् । ज्योतिश्च दैवज्ञत्वम् ।
एतत्सर्वं त्यक्तम् । एकान्नादिनिषिद्धाचरणं कदापि त्रियं वीक्ष्य तथा सह
रहसि न संवदेदिल्यत्रोपपत्तिमाह—सुजीणोऽपीति । केदारभृत्यबीजसुवर्ण-
विषायुधपरिग्रहं कदापि न कार्यमित्याह—स्थावरमिति । अनापदि पाथेयं
न प्राह्मिल्याह—नैवेति । पुनर्यतेहेयोपादेयावाह—नीरुजश्चेत्यादि । आवस्थे
संसारिग्नहे । धार्ष्यमावं विहाय यस्तिष्ठति स्वस्मिन् दीनोऽयं साधुरिल्यनुकम्पा
भक्तिः श्रद्धा वा भूतानां यथा भवेत् तथा दैन्यभावात् साधुभावात् यतिर्भूतानां
सौभगाय श्रेयसे चरेत् कदाप्युद्गेजनं न कुर्यादित्यर्थः । यद्वा भूतानां
दैन्यभावात् तेष्वार्तत्वमवगम्य तच्छ्रेयसे यतिश्वेदित्यर्थः । कदापि स्वदेहधारण-
मात्रेतप्रतिग्रहं दानं वा न कुर्यादिल्याह—पक्षमिति । द्वैतनदीमद्वैतनौकर्या
तीत्वा तत्पारब्रह्मभावमेयं जीवन्मुक्तो भवेदिल्याह—अद्वैतमिति । वाङ्मनः-
कायवृत्तौ सत्यां जीवन्मुक्ता कुत इत्यत्र तन्निग्रहोपायमाह—वागिति ।
बन्धहेतुः कर्मेति विदित्वा कर्मसंन्यासं कुर्वन्तीत्याह—कर्मणेति । यस्मादेव

तस्मात् । यतीनां दुःखाभावमाह—रथ्यायामिति । निरग्रेरप्यग्निहोत्रित्वमाह—प्रपञ्चमिति । परापरब्रह्मविषयकप्रवृत्तिः द्विधा भिद्यत इत्याह—प्रवृत्तिरिति । ज्ञानाभ्यासवतां निर्विशेषब्रह्मात्रज्ञानिनां ज्ञानसमकालस्वभावापत्तिदृष्टान्तोऽयं ओतुः बिडालः तस्य क्षणध्यानमात्रतो लक्ष्यप्रासत्वात् । अपरब्रह्मविषया प्रवृत्तिस्तु वानरी भाक्तमेव च मर्कटमुष्ठिन्यायेन क्रमेण कार्यसाधिका भवतीत्यर्थः । विद्वान् जडवल्लोकमाचरेदित्याह—नेति । पापराजौ सति विद्वत्ता कुतः इत्यत्र प्रणवनिष्ठाग्निना पापकुलपर्वते भस्मावशेषितेऽय विद्वान् भूत्वा ब्रह्मात्रपर्यवसन्नो भवतीति शास्त्रमुपसंहरति—सर्वेषामिति । अर्थात्सन्धान-पूर्वकं तारं द्वादशसाहस्रं अभ्यसेत् । तस्य द्वादशभिर्मासैः चित्तशुद्धि-प्राप्यज्ञानद्वारा परं ब्रह्म स्वावशेषधिया प्रकाशते इत्युपनिषत् इति । द्वादशसहस्रप्रणवजपतश्चित्तशुद्धिरुदेति ततः श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धज्ञानं भवति । निर्विशेषसम्यग्ज्ञानसमकालं विद्वान् कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः सन्यासोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ९८—१२३ ॥

इति द्वितीयोऽव्यायः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

सन्यासोपनिषद्ब्रह्माख्या लिखिता ब्रह्मगोचरा ।

सन्यासोपनिषद्ब्रह्माख्याप्रन्थस्तु द्विशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशायष्टोत्रशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे पञ्चषष्ठिसंख्यापूरकं

सन्यासोपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

नामधेयपदसूची

यत्र पुटसंख्यानन्तरं तिर्यग्रेखायाः परं संख्या वर्तते तत्र तावती पदावृत्तिर्बोध्या

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अविः . . .	४०, ४६, २१४	निदावः . . .	४७, ७६, २१५
आदिलः . . .	१७८	नैमिशारण्यम् . . .	५५
आदिनारायणः . . .	५१, १६१	परब्रह्मपुरम् . . .	१४९
आरणिः . . .	९, ४७, १९१, २१५	परमेष्ठी . . .	५९-२, ११७-२
ईश्वरः . . .	१७८	पितामहः ५१, ५९-२, ८२-२,	
ऋग्मः . . .	४७, ७६, २१५	८७-२, १०४-२, ११३,	
ऋषभः . . .	७६	१२७, १३१, १६१	
ऐश्वर्याकः . . .	१९३	पिप्पलादः . . .	१४९
कैलासः . . .	१९९	प्रजापतिः . . .	९
गौतमः . . .	१९०	वृद्धदृथः . . .	१९३, १९५
जडभरतः . . .	४७, १९१	वृहस्पतिः . . .	३८
जनकः . . .	४२, २१३	ब्रह्मा . . .	१५६, १६६, १६८, १७८
दत्तत्रेयः . १-२, ४७, ७६, १९१, २१५		भरद्वाजः . . .	१९०
दुर्वासा� . . .	४७, ७६, २१५	महादेवः . . .	१९९
नारदः ५५, ५६, ५९-५, ६१, ८२, ८७, १०४, ११०, ११२-२, ११३, ११७, १२७, १७१		मैत्रेयः . . .	१९९
नारायणः . . .	३४, ५१-२, १६६	याह्नवल्क्यः ३८-३, ४०-२, ४२-३, ४५, ४६-४, १९०, २१३, २१४-२	

पदम्	पुरसंख्या	पदम्	पुरसंख्या
स्त्रः	१५६, १७८	शौनकः	१४९, १६०
रैतकः	४७, ७६	श्वेतकेतुः	४७, ७६, १९९, २१५
वसिष्ठः	१९०	सहवः	१९३
वामवेवः	१९१, २१५	साइकृतिः	१
विष्णुः	१५६, १६८, १७८-२	संवर्तकः	४७, ७६, १९९, २१५
शाकायन्यः	१९३, १९५	हारीतकः	१९९, २१५
शुकः	१९१, २१५		

विशेषपदसूची

यत्र पुटसंख्यानन्तरं तिर्यग्रेखायाः परं संख्या वर्तते तत्र तावती पदावृत्तिर्वेद्याः

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
अकलिप्तभिक्षाशी	१३४	अनश्वरस्वरूपम्	१२९
अकारः	१२१	अनाहतमन्त्रः	१४६
अकारांशः	१६७	अनाहताङ्गी	१३६
अक्षयम्	१३४	अनिमित्तसन्यासः	९०-२
अभिवर्णम्	२९	अनियामकत्वनिर्मलशक्तिः	१३५
अभिष्ठोमः	१९	अनुसन्धानम्	१०७, ११७
अभिहोत्री	२५८	अन्तर्जीवब्रह्म	१५५
अङ्गुष्ठाः	१३५	अन्तस्तत्त्वमेलनम्	१५४
अजगरवृत्तिः	१४, ११६	अन्तःप्रणवः	११७, १२०-२
अजपा	१३५	अन्धः	७१
अजिनम्	११६	अपरसन्धि	१५१
अजिह्वः	७०	अभयम्	१२
अज्ञाननिमील्यम्	१९९	अमोजनम्	२५८
अतिवर्णश्रमी	१०९-२, ११०	अभ्यङ्गम्	२५६
अद्वैतग्रन्थिः	१५६	अब्रंगजादितुल्यम्	१३५
अद्वैतसदानन्दः	१३५	अमरपदम्	१३५
अध्यात्ममन्त्राः	३१	अमृतः	४२, २२८, २३०
अनन्तावयवाकारः	१२०		

पदम्	पुरसंख्या	पदम्	पुरसंख्या
अमृतकलोलनदी	१३४	आत्मनिष्ठा	२३४
अमृतकलोलनन्दकिया	१३५	आत्मविद्यातपोमूलम्	१८७
अमृतत्वम्	३, १२७	आत्मश्राद्धम्	१६३
अयज्ञोपवीती	७४	आत्महा	१७३
अयनक्षौरम्	११६	आत्मा	४०-२, १२९, १९५-२
अयाचितम्	२५४	आत्मारामः	३७
अयुताववान्वितः	१२०	आदानम्	१०६
अर्थाः	१९५	आदिवद्धा	१३५
अर्धमात्रः	१२१	आनन्दः	२, १८७
अर्धमात्रप्रणवः	११७	आनन्दग्रहणम्	१०६
अर्धमात्रांशम्	१६७	आनन्दभिक्षाशी	१३५
अलाबुपात्रम्	१३	आनन्दमाल	१३४
अवधूतः १-२, २, ५२, ९२, ९४, २४४		आनन्दवनम्	१३५
अवधूतमार्गस्थः	५१	आन्तरप्रणवः	११६
अवस्था	१०४, १०५, १०७	आरुष्टच्युतः	२३२
अविसुक्तम्	३८-२, ४०-३, ४१	आर्षप्रणवः	११८
अव्यक्तम्	२२४	आसनम्	२५६
अवश्चाद्धम्	८३	उकारांशः	१६७
असिपत्रवनश्रेणी	६८	उत्पत्तिप्रणवः	१२०
अस्वप्नः	१६५	उत्सर्गः	१०६
अहंक्राह	१८	उदरपात्रम्	१४
आकाशाधारम्	१३५	उदासीनकौपीनम्	१३४
आस्रेयी	१६२	उन्मनी	१२१, १३५
आज्यम्	२५६	उन्मन्यवस्था	१३५
आतुरः	६३, ९०	उपदेशाधिकारः	११६
आतुरकालः	६३	उपपत्रम्	२५५
आतुरकृटीचकौ	९४	उपस्थर्शनम्	२३७
आत्मचिन्ता	१०६	ऊर्जवपुण्ड्रम्	११६

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
ऊर्ध्वपुण्ड्रन्तिपुण्ड्रम्	११६	कल्पविदूरगः	३४
ऊर्ध्वान्नायः	१३४	काटिन्यदृढकौपीनम्	१४६
ऋतुक्षेत्रम्	११६	कामकामी	४
ऋतुद्रव्यक्षेत्रम्	११६	कामाद्वित्तिदहनम्	१४६
ऋषिः	१३४	कालसूबृपदवी	६८
एककौपीनम्	११६	कुटीचकः ९१, ९३, ११०, २२५-२, २४३	
एकवाचम्	२५६	कुण्डलिनीबन्धः	१३५
एकदण्डी	८०, ९७, १७३-२	कुरुक्षेत्रम्	३८-३
एकयज्ञोपवीती	१६०	कृतकृत्यत्वम्	५
एकवारम्	११५	केलिः	१३४
एकशाठी	११६	केशलः	२४८
एकान्तम्	२०२	कैवल्यम्	८१, ९४, १३२, २५१
एकान्तस्थानमठम्	१३५	कैवल्याश्रमः	६५-४
एकान्नम्	११६, २५५	कौपीनम्	१२
एकासनगुहा	१३४	कौपीनाधारम्	८६
ओम् हि	१४-३	क्रमसंन्यायः	९०, २५१
कथा	१३६	क्रीडारतिः	१०६
कन्था	१३५	क्रौर्यबुद्धिः	१०६
करपात्रम्	११६	क्षारम्	२५६
करुणा	१३४	क्षीरम्	२५५
कर्म	६४	खण्डम्	११६
कर्मनिर्मूलनम्	१३६	खेचरीमुद्रा	१३५
कर्मभक्तिग्रानवैराग्यम्	१०४	गगनसिद्धान्तः	१३४
कर्ममर्मज्ञाता	१४९	गतिः	१३५, १९४-२
कर्मसंन्यासः	८८	गन्धः	२४५
कर्मसंन्यासी	८९, ९०, २४३, २४३	गन्धलेपनम्	२५६
कला	१२१	गायत्री	१३५
कलातीता	१२१	गर्हस्थ्यम्	५६

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
गुहा	३०	जाग्रत्तैजसः	१६७
गुहाच्छादकम्	८६	जाग्रत्प्राङ्गः	१६७
गोदोहमात्रम्	२५४	जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरीया:	१०४
गोवालसद्वासम्	२	जाग्रद्विश्वः	१६७
गोमुखम्	१४, ११६	जातरूपधरत्वम्	११६
ग्रामः	६९, ११४	जितेन्द्रियः	६७, १००-२
घृतम्	२५५	जीवः २५-२, १०६-३, १०७,	१८६, १९९
चतुर्षोऽस्थाः	१६७	जीवत्वम्	१०७-२
चतुरड्डगुलवेत्रनम्	१५६	जीवन्मुक्तः	९६, १०४, १३५, २५६
चतुरवस्था	१५६	जीवन्मुक्तत्वम्	२५८
चतुर्दशकरणप्रवृत्तिः	१६३	जीवितम्	२४८-३
चतुर्विधब्रह्मचर्यम्	५७	ज्ञातचरदेशः	२५६
चतुष्पदम्	२	ज्ञानम् ६४, १०४, १०६,	१५९-२, १८३-२, १९९
चतुष्पादं ब्रह्म	१७७	ज्ञानदण्डः	२२७
चत्वारि स्थानानि	१७७	ज्ञानपरः	८०
चातुर्विध्यवानप्रस्थथर्मः	५७	ज्ञानमयी	१६०
चित्	२१९-६, २४६	ज्ञानमयीशिखा	१८३
चित्तम्	१९५-३, २२२	ज्ञानयज्ञः	२२७
चिन्मयम्	१३५	ज्ञानयज्ञोपवीतिनः	२२७
चिराजिनदासः	१४६	ज्ञानवृद्धः	२०४
जगज्जीवनम्	८६, २४१	ज्ञानवैराग्यसंन्यासः	८८-२
जडवत्	२५९	ज्ञानवैराग्यसंन्यासी	८९, २४२, २४३
जनः	२३	ज्ञानशिखाः	२२७
जन्ममृत्युप्रहाणिः	१२८	ज्ञानसंन्यासी	८९, ९०, २४२-२
जल्द्कभावदत्	१५१	ज्ञाजौ	१२८
जागरितम्	९५, १८६	ज्येष्ठार्घेष्यवधानरहितः	१६९
जाग्रत्	१०५		
जाग्रतुरीयः	१६७		

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
तत्त्वचिन्ता	२०३	त्रिष्ठवणस्तानम्	११५
तत्त्वस्त्रृप्यम्	१३५	त्रैधातवीया	४४, ७३, १६२, २१३
तपः	३५	त्वं ब्रह्मा	९८
तपोयज्ञः	२२७	दण्डः	१२
तपोलोकः	१४, २५१	दास्यात्रम्	१३
तात्कालिकम्	२५४	दिग्मन्त्ररम्	११६
तारम्	२५९	दिवास्वापः	२५७
तारकम्	११७	दीक्षा	३२
तारकं ब्रह्म	३८	दीक्षासंतोषपादनम्	१३४
तारकोपदेशः	१३५	देवता	१३४
तिलकपुण्ड्रम्	११६	देवयजनम्	३८-३
तीर्थग्रान्तिः	२०३	देवात्मशक्तिः	१२७
तुरीयम्	९५, १८६	देवाचनम्	११६
तुरीयतैजसः	१६७	देहः	१९९, २००-२, २४४
तुरीयप्राणः	१६७	द्वात्रिशत्त्वनिष्कर्षः	१५६
तुरीयविश्वः	१६७	द्वादशादित्यादिलोकनम्	१३४
तृतीयस्य चातुर्विध्यम्	१६७	द्वितीयः पादः	१२४
तुरीयातीतः	९२, ९४, २४४	द्विवारम्	११५
तुर्यतुरीयः	१६७	द्वैतभावनम्	२०१
तुर्यतीतत्त्वम्	१०५	धनवान्	१३२
तृतीयः पादः	१२५	धन्योऽहम्	७, १६
तैजसः	९५	धर्मलक्षणम्	६५
तैजसस्य चातुर्विध्यम्	१६७	धीरः	१२९
तैलम्	२५५	धैर्यकृत्या	१३४
लागः	१३५	ध्यानम्	१९९
त्रिदण्डी	१०९	ध्याननिष्ठा	१६९
त्रिपुण्ड्रम्	११६	ध्यानाधिकारः	११६
त्रिवृत्सूत्रम्	१८०	ध्रुवशीलः	१३

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
नगरम्	११४-२	पद्मुः	७१
नगरायते	६९	पञ्चपादव्रह्म	१५५
नरः	२३	पञ्चमात्रा	२२४
नवतत्त्वम्	१५६	पञ्चयज्ञाः	२२५, २२६
नाडीत्रयम्	१५९	पञ्चविंशतितत्त्वानि	१०४
नादः	१२१, १५७	पण्डकः	७०
नारकी	७९	पतितः	२०३, २३९
नासी	४०, ४१	पत्राक्षाक्षिकमण्डलभावाभावदहनम्	१३५
नित्यविनिश्चलः	३४	पञ्चाः	१६३
निदिव्यासनम्	३१, ११७	परमहंसः	४९, ९९, ९३, ९४,
निद्रालस्यौ	१०६		१३४, १७२, १७३, १९९,
निमित्तसंन्यासः	९०-२		११५-२, २२५-२, २४४
निरञ्जनम्	१३४	परमहंसपरिवाजकः	१६५, १६९
निरहङ्कारपक्षिणी	२४८	परमहंसपरिवाट्	१६९
निरालम्बपीठम्	१३४, १३५	परमानन्दपूर्णः	५
निर्गुणगुणत्रयम्	१३५	परमानन्दी	१३५
निर्गुणप्रणवः	१२०	परमार्थता	४
निर्देशभृतकन्यायः	९६	परमेश्वरः	११५, २१६
निर्मलगात्रम्	१३५	परमेश्वरसत्ता	१३५
निर्वाणः	१३४, १७९	परसन्धि	१५१
निर्वाणदर्शनम्	१४८	परा	१२१
निर्विकल्पः	२५०	परापरविदः	३६
निष्कृलप्रवृत्तिः	१३४	परापरादसुक्तः	१३५
निष्क्रेत्रलक्ष्मानम्	१३४	परावरसंयोगः	१३५
निष्पैगुण्यस्त्रह्पानुसन्धानम्	१४६	परावैक्यरसास्त्रादानम्	१३५
निस्संशयः	१३४	परिव्राजकाः	१३४
नीचयतिः	१०९	परिव्राट्	६१, १३२-२, २३३
नैरात्म्यसिद्धान्तदशा	२४६	परेच्छाचरणम्	१३४

विशेषपदसूची

२६९

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
परंब्रह्मपत्रवदाचरणम्	१४७	प्राक्प्रणीतम्	२५४
पवित्रम्	३२	प्राजापत्या	४४, १६२
पञ्चमलिङ्गाः	१३४	प्राज्ञः	९५
पश्यन्ती	१२१	प्राज्ञस्य चातुर्विद्यम्	१६७
पाणिपात्रम्	१४	प्राणदेवताः	१५१
पाण्डरगणनमहासिङ्गान्तः	१३५	प्राणहंसः	१५२
पातकानि	७१, २५६	प्राणायामः	२५८
पातित्यम्	६३	प्रापञ्चिकशिखोपवीतम्	१५७
पात्रलोपः	२५७	प्रियम्	२
पापबुद्धिः	१०६	प्रैषामिः	२४१
पारविवर्जितः	३४	प्रैषोच्चारणम्	१६४
पारहंस्यम्	२२०	फलम्	२५-२
पुण्याद्वितीः	१०६	बधिरः	७१
पुरी	१२१	बहिस्सन्नम्	१५९, १६०, १८१, १८२
पूजा	२०४	बहुकृत्यम्	४
पौलक्सः	१७३	बहूदकः ९१, ९३, ९४, ९९१,	
प्रणवः	१५७-२		२२५-२, २४३
प्रजापतिः	१७	बाह्यप्रणवः	११८
प्रणवहंसः	१५२	बाह्यार्चनम्	२०४
प्रणामः	२१६	विन्दुः	१२१
प्रतिषिद्धानि	७८, २५७	बुद्धिः	१०४, १०६
प्रतिष्ठा	९८	ब्रह्म २२-४, २३, ३३, ३५-२,	
प्रत्यक्षेतनम्	२४९	४५, ६४, ७२, १०७, १२०,	
प्रथमः पादः	१२४	१२३-२, १२८, १५७,	
प्रमाणम्	२५-२	१६७, १७९, २०८, २१४,	
प्रमाता	२५-२	२२३, २३०, २३३, २४०, २५९	
प्रमेयम्	२५-२	ब्रह्मम्	१२८-२
प्रमोदः	२	ब्रह्मचक्रम्	१२७

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
ब्रह्मचर्यशान्तिसंग्रहणम्	१४७	भैक्षमुक्	६४, ६५-२
ब्रह्मचारिणः	४२	भ्रमरकीठन्यायः	७६, ९४, १०३,
ब्रह्मत्वम्	१५२		१०४, २५१
ब्रह्मपुच्छम्	२, २३	आन्तिहननम्	१४६
ब्रह्मप्रणवः ११६, ११७, ११८, १२२, १२६, १६६-२, १६७		मकारः	१२१
ब्रह्मभूतः	२१९	मकारांशः	१६७
ब्रह्मभूयसे	१००	मठः	१३५
ब्रह्मसदनम्	३८-३	मधु	२५५
ब्रह्मसूत्रम्	१०, १५९	मध्यमा	१२१
ब्रह्मस्त्रूपम्	१२७	मनः	१०४, ११५, २२२
ब्रह्महा	१७३	मनतम्	११७
ब्रह्माकाशः	१२६	मनोनिरोधिवी	१३५
ब्रह्माखण्डाकारम्	१४३	मनोन्मनी	१२१
ब्रह्माण्डादि	२२	मनोवागगोचरम्	१३५
ब्रह्मानन्दः	२४	मन्त्रचिन्ता	२०३
ब्रह्मावलोक्योगपटः	१३४	मन्त्रजपाधिकारः	११६
ब्राह्मणः	८१	मन्मथदेवपालाः	१३४
भगवान्	२१६	महामखः	३
भस्मस्त्रानम्	११५	महायोगः	३
भस्मोदूलनम्	११६	महावाक्यम्	१६४
भास्यविलक्षणः	३४	महावाक्योपदेशाधिकारः	११६
भिक्षाचरणम्	२५५	महावीचिचारुषुरा	६८
भुवर्लोकः	२५१	महाव्रतम्	४
भूतः	१५१	महाश्मशानम्	१३५
भूतात्मा	१९५	मात्राः	२२४
भूलोकः	२५१	मातृत्वम्	११९
भैक्षम् ११९, २०७-२, २५४-२, २५५		माध्वकरम्	११६, १५४
		मानसस्त्रानम्	११५

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
मानसार्चनम् ११६	यथोक्तः ६९
मानुषप्रणवः ११६	यन्मन्त्युः ३१
मायाममताहङ्कारदहनम् १३६	यन्मृत्युः २०
मार्गः १३५	यादृच्छकः ७५, ११२
मार्जारी २५९-२	योगयज्ञः २२७
माषापूपादि २५५	योगी ४
मित्राहलादकम् २५६	रज्जुसंप्रकृत् १३५
मिथुनम् ६९	रसः २४५
मुक्तः ५७-२, १३१-२, २०१, २०४	रसास्वादनम् १०६
मुक्तस्य लक्षणम् ६९	राजधानी २५६
मुक्तासनसुखगोष्टी १३४	रूपम् २४५
मुक्तिः २०२	रूपग्रहणम् १०५
मुखः ७१	लौकिकम् २००
मुमुक्षुः १११	दरणा ४०, ४१
मूढः २०३	वस्त्रम् २५६
मृत्युवामम् १३	वापव्यापारः १०६
मैत्रः १११	वानप्रस्थाश्रमः ५६
मैथुनमश्याङ्गम् २१	वानरी २५९-२
मोक्षः १४६	वायव्यस्त्रानम् ११५
मोक्षसाधनम् १६०	वासना २४९
मोक्षाश्रमः २३१-२	विकारदण्डः १३५
मोदः २	विशेषः ६-२
मौनम् २५८	विचारदण्डः १३४
यज्ञोपवीतम् ४६, ८५-२, १६०, १६८, १८१, १८४, २३७	विदेहमुक्तिः १६७
यतिविशेषः ९३	विद्वत्संन्यासी ८५
यतिवृत्तिहा ९७, १७३	विभुः २४४
यतेर्नियमः ११३	वियोगोपदेशः १३४
		विरजाहोमः १६३

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
विराट्	१२०	शतावयबोपेतः	१२०
विराट्प्रणवः	११८, १२०, १२१	शब्दः	२४४
विविदिषासन्यासी	८६	शब्दग्रहणम्	१०५
विवेकरक्षा	१३४	शरीरम्	८४, १९४
विवेकलभ्यम्	१३५	शरीरत्रयम्	७६
विश्वः	९५	शवालंकारवत्	९६, २५२
विश्वमायानिवृत्तिः	१२८	शाटीद्वयम्	११६
विश्वस्यः	२२९	शान्तिः	१०६, १२१, २४८-२
विश्वस्य चातुर्विद्यम्	१६७	शान्तिदान्ती	१०४
विश्वायमनुसंयोगम्	३२	शान्त्यतीता	१२१
विश्वासः	२०२	शारदाचेष्टा	१३५
विष्णुलिङ्गम्	२३१-२	शाश्वतम्	१८५
विष्णुविभ्यादिशाताभिवानलक्ष्यम्	१३५	शास्त्रचिन्तनम्	२०३
वृथाजल्पः	२५७	शिखा	१३५, १८४, २३७
वेदपुष्टः	५१, १६९, १७१	शिखी	७४, १५९, १८३
वेदयोनिः	१५२	शिवम्	१३०
वेदानुशासनम् २२४, २२८, २३२,		शिवयोगनिद्रा	१३५
	२३३, २३४	शिववशक्तिसंपुटितप्रपञ्चेन्द्रनम्	१३५
वैणवम्	२४१	शिष्यसंप्रहः	२५७
वैराग्यम्	१०४, १०६	शीतवातोष्णित्राकरम्	८६
वैराग्यसंन्यासः	८८	शुक्लव्यानपरायणः	७६, १९१
वराग्यसंन्यासी	८८, ९०, २४२-२	शुद्धम्	२५-२
वैश्वनरेषि	२३६	शुद्धचेतनः	२३५
व्यक्तम्	२२४	शुद्धशौचम्	२००
व्यवहारः	६-२	शून्यम्	१३५
व्यापारः	१०५	शूः	१५
व्यावहारिकप्रणवः	११८	शौचम्	१९९, २०१-२
शतरुद्रीयम्	४२	श्रवणम्	११७

विशेषपदसूची

२७३

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
षट्पदवृत्तिः	१३२	सर्वलोकात्मकः	५
षड्मिरहितः	११४	सर्वविद्या	१८०
षड्भावविकारशूल्यः	११४, १६९	सर्वविन्न्यासः	१४७
षड्विधग्नाहृस्थम्	५७	सर्ववैदान्तसिद्धान्तसारः	२५
षण्णवितितत्त्वानि	१५३	सर्वसन्देहनाशनम्	१४७
घोडशमात्रात्मकः	१६६	सर्वोत्तमः	१०९
घोडशमात्रात्मकत्वम्	१२१	सहस्रावयवान्वितः	१२०
घोडशमात्रारूढाः	१६७	साक्षी	६, १०७, १८५
सङ्केतः	१३५	साधनचतुष्टयसंपन्नः	५७, २३९, २४२
सञ्चिदेकरसः	१२५	सुखम्	१८५
सञ्चयः	२५७	सुवर्णम्	२५६
सञ्चारः	१०६	सुषुप्तम्	९५, १०५, १२४,
सत्यलोकः	१४, २५१		१२५-२, १८६
सत्यसिद्धियोगः	१३५	सुषुप्ततुरीयः	१६७
सत्त्वम्	१९५	सुषुप्ततेजसः	१६७
सदानन्दस्त्रखपदर्दनम्	१३७	सुषुप्तप्राङ्गः	१६७
सद्यतिः	७७	सुषुप्तविश्वः	१६७
सनामधेयः	२९	सुषुप्तश्येनाकाशवत्	१५१
सन्ततोक्षिकमण्डलम्	१३६	सूत्रम् ७४-६, १५८-३, १५९-५,	
सन्ध्यानम्	१५७		१८१-४, १८२, १८३-२
सन्ध्या	४१, १७३, २०२	सूत्रविदः	१५९
सपवित्रम्	१६९	सूपम्	२५५
सपविश्वातितत्वसंबन्धः	१६६	सूर्यः	२०४
सभास्थलम्	२५६	सृष्टिप्रणवः	११७
समता	२४६	सोऽहम्	१३४
समयः	१४६	सोऽहंभावः	१९९
समाधिः	६-२	सोऽहंभावना	११६
सर्वभूतान्तर्वर्ती	१३४	संन्यस्तः	२३६

पदम्	पुटसंख्या	पदम्	पुटसंख्या
सन्यस्तपुष्पाः	. . . २२५	स्वप्रप्राज्ञः	. . . १६७
संन्यासः ८७, १४७, १६४, २०२, २३६		स्वप्रविशः	. . . १६७
संयोगदीक्षा	. . . १३४	स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वम्	. . . १३५
संविन्मात्रपरः	. . . २४९-३	स्वरूपस्थितिः	. . . २०५
संसरणम्	. . . १, ३	स्वरूपानुसन्धानम्	. . . १३२
संसारतारकम्	. . . ११७	स्वर्गलोकः	. . . १४, २५१
संहारः	. . . १२०	स्वर्णः	. . . १८
संहारप्रणवः	. . . ११७, ११८	स्वसंवित्	. . . १३५
स्त्री	. . . २५६	स्वहृदयार्चनम्	. . . २०४
स्त्रानम्	. . . १९९, २००-४	स्वाध्याययज्ञः	. . . २२७
स्पर्शः	. . . २४४	स्वानुभवः	. . . २०८
स्पर्शश्रद्धणम्	. . . १०६	स्वान्तरिन्द्रियनिग्रहः	. . . १३५
स्मृहा	. . . २५६	स्वान्तस्तस्तृत्वम्	. . . १६०
स्वधर्मः	. . . ७८	स्वेच्छाचारस्वभावः	. . . १४६
स्वप्रम्	. . . ९५, १०५, १८६	हृदयम्	. . . १७७
स्वप्रजगत	. . . १३५	हंसः ९९, ९३, ९४, १२७, १३४	
स्वप्रतुरीयः	. . . १६७		१९७, १९९, २२५-२, २४३
स्वप्रतैजसः	. . . १६७	हंसाचारः	. . . १३४

ब्रह्मादिमुक्तिकान्तानां (१८) उपनिषदामकारादिक्रमः

संख्या	उपनिषदां नामानि	ईशादिसंख्या	संपुटनाम	पुटसंख्या
१.	अक्षमालिकोपनिषत्	६७	शैव०	१
२.	अक्षयुपनिषत्	७२	सामान्यवे०	१
३.	अथर्वादिशोपनिषत्	२३	शैव०	१०
४.	अथर्वशिर उपनिषत्	२२	शैव०	२०
५.	अद्यतारकोपनिषत्	५३	योग०	१
६.	अध्यात्मोपनिषत्	७३	सामान्यवे०	१२
७.	अवापूर्णोपनिषत्	७०	सामान्यवे०	२६
८.	अमृतनादोपनिषत्	२१	योग०	११
९.	अमृतबिन्दूपनिषत्	२०	योग०	२६
१०.	अवधूतोपनिषत्	७९	सन्न्यास०	१
११.	अव्यक्तोपनिषत्	६८	वैष्णव०	१
१२.	आत्मबोधोपनिषत्	४२	सामान्यवे०	९८
१३.	आत्मोपनिषत्	७६	सामान्यवे०	९०
१४.	आस्थयुपनिषत्	१६	सन्न्यास०	९
१५.	एकाक्षरोपनिषत्	६९	सामान्यवे०	१०६
१६.	कठरुद्धोपनिषत्	८३	सन्न्यास०	१७
१७.	कलिसन्तरणोपनिषत्	१०३	वैष्णव०	१६
१८.	कालाभिसद्वोपनिषत्	२८	शैव०	३९
१९.	कुण्डिकोपनिषत्	७४	सन्न्यास०	२७
२०.	कृष्णोपनिषत्	९६	वैष्णव०	२१
२१.	कैवल्योपनिषत्	१२	शैव०	४६
२२.	कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्	२५	सामान्यवे०	१११
२३.	क्षुरिकोपनिषत्	३१	योग०	३६

संख्या	उपनिषदां नामानि	ईशादिसंख्या	संपुटनाम	पुटसंख्या
२४.	गणपत्युपनिषद्	८९	शैव०	५८
२५.	गरुडोपनिषद्	१०२	वैष्णव०	३२
२६.	गभौपनिषद्	१७	सामान्यवे०	१६८
२७.	गोपालपूर्वतापिन्युपनिषद्	९५	वैष्णव०	४१
	गोपालोत्तरापिन्युपनिषद्	९५	वैष्णव०	५८
२८.	जाबालोपनिषद्	१३	सन्न्यास०	३८
२९.	जाबालयुपनिषद्	१०४	शैव०	६५
३०.	तारसारोपनिषद्	९१	वैष्णव०	७८
३१.	तुरीयातीतावयथोपनिषद्	६४	सन्न्यास०	५१
३२.	तेजोबिन्दूपनिषद्	३७	योग०	४५
३३.	त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्	५२	वैष्णव०	८६
३४.	त्रिपुरातापिन्युपनिषद्	८०	शाक्त०	११
३५.	त्रिपुरोपनिषद्	८२	शाक्त०	१
३६.	त्रिशतिवाह्णीपनिषद्	४४	योग०	११६
३७.	दत्तत्रेयोपनिषद्	१०१	वैष्णव०	१५९
३८.	दर्शनोपनिषद्	९०	योग०	१५२
३९.	दक्षिणामूर्त्युपनिषद्	४९	शैव०	७०
४०.	देव्युपनिषद्	८१	शाक्त०	५३
४१.	ध्यानविन्दूपनिषद्	३९	योग०	१८६
४२.	नादविन्दूपनिषद्	२८	योग०	२१४
४३.	नारदपरिव्राजकोपनिषद्	४३	सन्न्यास०	५५
४४.	नारायणोपनिषद्	१८	वैष्णव०	१६७
४५.	निरालम्बोपनिषद्	३४	सामान्यवे०	१८१
४६.	निर्वाणोपनिषद्	४७	सन्न्यास०	१३४
४७.	द्विंद्वपूर्वतापिन्युपनिषद्	२७	वैष्णव०	१७४
४८.	द्वृसिंहोत्तरापिन्युपनिषद्	२७	वैष्णव०	२२३
४९.	पद्मब्रह्मोपनिषद्	९३	शैव०	७९
५०.	परब्रह्मोपनिषद्	७८	सन्न्यास०	१४९
५१.	परमहंसोपनिषद्	६६	सन्न्यास०	१६१
५२.	पाशुपतब्रह्मोपनिषद्	११	सन्न्यास०	१७१
५३.	पैदलोपनिषद्	७७	योग०	२२७
		५९	सामान्यवे०	१९२

संख्या	उपनिषदां नामानि	ईशादिसंख्या	संपुटनाम	पुटसंख्या
५४.	प्राणाग्निहोत्रोपनिषत्	१४	सामान्यवे०	२१७
५५.	बहूचोपनिषत्	१०७	शार्क०	६१
५६.	बृहज्ञाबालोपनिषत्	२६	शैव०	८७
५७.	ब्रह्मविद्योपनिषत्	४०	योग०	२४९
५८.	ब्रह्मोपनिषत्	११	संन्यास०	१७७
५९.	भस्मजाबालोपनिषत्	८७	शैव०	१२९
६०.	भावनोपनिषत्	८४	शार्क०	६८
६१.	भित्तुकोपनिषत्	६०	संन्यास०	१९०
६२.	मण्डलब्राह्मणोपनिषत्	४८	योग०	२७३
६३.	मन्त्रिकोपनिषत्	३२	सामान्यवे०	२२५
६४.	महावाक्योपनिषत्	१२	योग०	३०१
६५.	महोपनिषत्	६१	सामान्यवे०	२३४
६६.	मुक्तिकोपनिषत्	१०८	सामान्यवे०	३४५
६७.	मुद्रलोपनिषत्	५७	सामान्यवे०	३७८
६८.	मैत्रायण्युपनिषत्	२४	सामान्यवे०	३८८
६९.	मैत्रेयुपनिषत्	२९	संन्यास०	१९३
७०.	याज्ञवल्क्योपनिषत्	९७	संन्यास०	२१३
७१.	योगकुण्डलयुपनिषत्	८६	योग०	३०७
७२.	योगचूडामण्युपनिषत्	४६	योग०	३३७
७३.	योगतत्त्वोपनिषत्	४१	योग०	३६३
७४.	योगशिखोपनिषत्	६३	योग०	३९०
७५.	रामपूर्वतापिच्युपनिषत्	५५	वैष्णव०	३०५
	रामोत्तरापिच्युपनिषत्	५५	वैष्णव०	३२६
७६.	रामरहस्योपनिषत्	५४	वैष्णव०	३४४
७७.	रुद्रहृदयोपनिषत्	८५	शैव०	१४८
७८.	रुद्राक्षजाबालोपनिषत्	८८	शैव०	१५६
७९.	वञ्जसूक्तिकोपनिषत्	३६	सामान्यवे०	४१६
८०.	वराहोपनिषत्	९८	योग०	४६४
८१.	वासुदेवोपनिषत्	५६	वैष्णव०	३७५
८२.	शरभोपनिषत्	५०	शैव०	१६६
८३.	शाश्वत्यायनीयोपनिषत्	९९	संन्यास०	२२२
८४.	शापिण्ड्योपनिषत्	५८	योग०	५१८

संख्या	उपनिषदां नामानि	ईशादिसंख्या	संपुटनाम	पुटसंख्या
८५.	शारीरकोपनिषत्	६२	सामान्यवे०	४२३
८६.	शुक्रहस्योपनिषत्	३५	सामान्यवे०	४२९
८७.	थेताश्वतरोपनिषत्	१४	शैव०	१७५
८८.	सन्न्यासोपनिषत्	६५	सन्न्यास०	२३६
८९.	सरस्वतीरहस्योपनिषत्	१०६	शाक्त०	७४
९०.	सर्वसारोपनिषत्	३३	सामान्यवे०	४४४
९१.	सावित्र्युपनिषत्	७५	सामान्यवे०	४५५
९२.	सीतोपनिषत्	४५	शाक्त०	८९
९३.	सुबालोपनिषत्	३०	सामान्यवे०	४६०
९४.	सूर्योपनिषत्	७१	सामान्यवे०	५०२
९५.	सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्	१०५	शाक्त०	१०५
९६.	स्कन्दोपनिषत्	५१	सामान्यवे०	५०८
९७.	हयग्रीवोपनिषत्	१००	वैष्णव०	३८३
९८.	हंसोपनिषत्	१५	योग०	५५९